

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİNİN
KARŞILAŞTIRILMASI**

**Hazırlayan
Samet GÜNDOĞDU**

**Danışman
Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Haziran 2019
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİNİN
KARŞILAŞTIRILMASI**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Samet GÜNDOĞDU**

**Danışman
Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

**Haziran 2019
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda, bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Samet GÜNDOĞDU

İmza:

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı: EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ...sayfalık kısmına ilişkin .../.../2019 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % ... dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Giriş dahil
- 2- Ana Bölümler dahil
- 3- Sonuç dahil
- 4- Alıntılar dahil/hariç
- 5- Kapak hariç
- 6- Önsöz ve Teşekkür hariç
- 7- İçindekiler hariç
- 8- Kaynakça hariç
- 9- Özet hariç
- 10- Yedi (7) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. .../.../2019

Adı Soyadı : Samet GÜNDOĞDU
Öğrenci No : 4030731457
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : İslam Mezhepleri Tarihi
Program Adı : Yüksek Lisans

Danışman: Adı/İmza
Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Öğrenci Adı/İmza
Samet GÜNDOĞDU

YÖNERGEYE UYGUNLUK

“Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey'in Görüşlerinin Karşılaştırılması” adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Samet GÜNDOĞDU

Danışman

Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

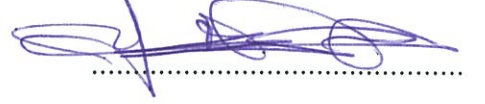
KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Yusuf BENLİ danışmanlığında Samet GÜNDOĞDU tarafından hazırlanan **“Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey'in Görüşlerinin Karşılaştırılması”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

20/06/2019

JÜRİ:

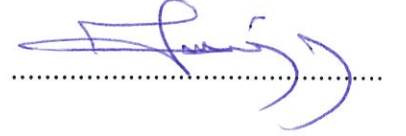
Danışman : Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Üye : Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye : Doç. Dr. Rifat TÜRKEK

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 01/07/2019 ve 27 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

K. Güllü
01/07/2019

Doç. Dr. Kenan GÜLLÜ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İslam tarihinde Hilafet meselesindeki ihtilaflarlabaşlayan siyasî ve itikadîmahiyetteki ayrışmaların,mezhebi oluşumları ortaya çıkaran bir süreçte din anlayışındaki farklılaşmalara ve gittikçe derinleşen fikir ayrılıklarına neden olduğuna şahit olunmuştur.

İslam tarihinde ilk üç asırda ana bünyeden ayrılarak cebrî, kaderi anlayışlar, Haricilik, Mürcie, Şia, Mutezile gibi belli başlı fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler siyasi ayrışmanın yanı sıra, itikadi alanda da kendilerine özgü bir takım fikirler ortaya koyarak farklılıklarını göstermektedir. Yeni fikirlerle birlikte o güne kadar hiç tartışılmayan meseleler, İslam tarihinde tartışılmaya başlanmıştır. Başta imamet olmak üzere, iman, büyük günah meselesi, Allah'ın sıfatları, kader ve insan özgürlüğü gibi ihtilaf ve tartışma meseleleriyle alakalı, özellikle iman konusunda ortaya atılan fikirler, tefrikayı daha da derinleştirmiş ve kökleştirmiştir. Bu fırkaların ortaya koymuş olduğu ayrıştırıcı fikirlertoplumun birliğini sarsarken, bu sürecin içerisinde Hz. Peygamber ve ashabının yolunu takip etme iddiasıyla teşekkül sürecine giren “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”, “Ehl-i Bidat” olarak adlandırdığı fırkaların ayrılıkçı fikirlerine karşı çıkarak, toplumun birliğini tesis etmek amacını da taşıyordu. Diğer taraftan Ehl-i Sünnet çizgisinde bir ekol haline gelen “Ehl-i Hadis” kendine has bir usûl ve anlayışla temâyüz etmiştir. Ayrıca “Ehl-i Hadis”, “Ehl-i Rey” olarak isimlendirilen anlayışın keskin bir karşıtı haline gelmiştir.

“Ehl-i Hadis”in “Ehl-i Rey”e yönelik eleştirilerini incelemeyi konu edindiğimiz bu araştırmamız; Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte konu ile ilgili temel kavramlar verildikten sonra, Ehl-i Hadis'in ortaya çıkışına kadarki zamanda, İslam düşüncesinin genel yapısından söz edilecektir.

Birinci bölümde Ehl-i Hadis'in ortaya çıkışı, düşünce yapısı ve temel görüşleri hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde Ehl-i Rey hakkında bilgi verilmiştir. Burada konumuz itibariyle Ehl-i Rey isimlendirmesi Haricilik, Mürcie, Şia, Mutezile gibi bir çok mezhebi kapsamaktadır. Bu bölümde “Ehl-i Rey” içerisindeki farklılığı ortaya koyup onların tarihçesinden bahsetmek yerine, “Ehl-i Hadis” tarafından neden bidat ve rey ehli olarak isimlendirildikleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca Ehl-i Hadis'in eleştirilerine

maruz kalan ve “Re’y Ehli” olarak kabul edilen Ebu Hanife de, bu grupta yer almaktadır. Fakat Ebu Hanife'yi bu bölümde ayrı olarak ele almak daha uygun olacaktır.

İkinci bölümde ise, Ehl-i Hadis'in Ehl-i Rey'e yönelik eleştirileri üzerinde durulacaktır. Tezimizin asıl konusunu da bu bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümde Ehl-i Hadis'in iman konusunda Mürcie'ye, sıfatlar konusunda Cebriyye ve Mutezile'ye, kader ve insanın fiilleri konusunda yine Cebriyye, Kaderiyye ve Mutezile'ye, imamet konusunda ise Şia'ya karşı mücadelesi ele alınmıştır.

Çalışmam esnasında bana her konuda desteğini veren, beni bu konuda çalışmaya teşvik eden, rehberliğiyle kendisinden her konuda istifade ettiğim saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Yusuf BENLİ'ye, öğrencilik hayatım boyunca fikirlerinden ve ilmi birikiminden istifade ettiğim sayın Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU hocama, bu süre zarfında bana güvenen ve sevgisiyle destek veren sevgili eşime ve ailemin en küçük bireyi olan canım oğluma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Samet GÜNDOĞDU

Haziran 2019 / Kayseri

EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Samet GÜNDOĞDU

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019
Danışman: Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

ÖZET

Ehl-i Hadis ekolü, Kur'an ve sünneti merkeze alan bir yaklaşımla görüşler ileri süren bir düşünce ekolü olarak temayüz etmiştir. İlk dönemde kullanmış oldukları bu yöntem ile bidat fırka ve fikirlerine karşı, kendi ifadeleriyle Kur'an ve sünnetin savunuculuğunu yaptıkları iddiasındadırlar.

Ehl-i Rey ekolü, Ehl-i Hadis'in isimlendirmesiyle Haricilik, Mürcie, Şia, Kaderiyye, Cebriyye, Mutezile gibi pek çok mezhebi ve Ebu Hanife gibi pek çok ismi bünyesinde barındıran bir düşünce ekolüdür. Bu şekilde bir isimlendirme, akıl-nakil birlikteliğinde akli ön plana çıkararak, Ehl-i Hadis'e karşı muhalif görüşler ortaya koymalarından kaynaklanmaktadır.

Ebu Hanife, Ehl-i Rey içerisinde şüphesiz ayrı bir yere sahiptir. Onun Ehl-i Rey içerisinde zikredilmesi, görüşlerini oluştururken kullanmış olduğu yöntem ve yaşadığı coğrafyanın farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasında meydana gelen mücadeleler, daha çok imanın mahiyeti, iman-amel ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi, büyük günah meselesi, Allah'ın sıfatları meselesi, kader inancı, insanın özgürlüğü, imamet meselesi üzerinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmamız Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasında, itikadi konularda yaşanan fikri eleştirileri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hadis, Ehl-i Rey, Ebu Hanife, iman

COMPARISON OF THE VIEWS OF EHL-İ HADITH AND EHL-İ REY

Samet GÜNDOĞDU

**Erciyes University, Institute of Social Sciences,
Master Science Thesis, June 2019
Supervisor: Prof. Dr. Yusuf BENLİ**

ABSTRACT

The Ehl-i Hadith school is characterized as a school of thought that proposes views with a central approach to the Qur'an and Sunnah. In the first period, they claim that they advocate the Qur'an and Sunnah against their ideas and ideas.

The Ehl-i Rey School is a school of thought that includes many names such as Khawarq, Mawery, Shia, Kaderiyye, Cebriyya, Mutezile and many other names such as Abu Hanifa. In this way, a naming comes to the forefront of reasoning in the mindfulness of the mind-transfer.

Abu Hanifa, undoubtedly has a special place in Ehl-i Rey. The mentioning of him in the Ehl-i Rey stems from the fact that he used his ideas and the geography in which he lived.

The struggles between Ahl al-Hadith and Ehl-i Rey were more related to the nature of faith, the relation between faith and dexterity, the increase of faith, the issue of great sin, the question of the attributes of God, the belief in fate, the freedom of man, and the question of imam. This study aims to put forward the intellectual criticism of itatic subjects between Ahl al-Hadith and Ehl-i Rey.

Key Words: Ehl-i Hadith, Ehl-i Reey, Abu Hanifa, Faith

İÇİNDEKİLER

EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU, ÖNEMİ VE KAYNAKLARI	1
1.1. Araştırmanın Metodu	1
1.2. Araştırmanın Önemi	4
1.3. Araştırmanın Kaynakları	5
1.3.1. Ehl-i Hadis Edebiyatı	5
1.3.2. İlk Metinler ve Makalat Türü Eserler	7
1.3.3. Çağdaş Araştırmalar	8
2. Kavramsal Çerçeve	10
2.1. Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat ve İlişkili Bazı Kavramlar	10
2.2. Ehl-i Hadis / Ashabu'l-Hadis	17
2.3. Ehl-i Rey / Ashabu'r-Rey	22

BİRİNCİ BÖLÜM

EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY EKOLLERİ

1. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE EHL-İ HADİS'İN ORTAYA ÇIKIŞI	28
1.1. Ehl-i Hadis'in Oluşumunda Hicaz Ekolünün Etkisi	30

1.2. Ehl-i Hadis'in Ortaya Çıkışı	32
1.3. Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı	40
1.4. Ehl-i Hadis'in Temel Görüşleri.....	42
2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE EHL-İ REY'İN ORTAYA ÇIKIŞI.....	46
2.1. Bidat ve Heva Sahibi Ehl-i Rey	48
2.1.1. Hariciler.....	48
2.1.2. Şia.....	50
2.1.3. Mürcie	51
2.1.4. Kaderiye	52
2.1.5. Cebriye	53
2.1.6. Mutezile.....	55
2.2. Naslara Bağlı Kalan Ehl-i Rey.....	57
2.2.1. Ehl-i Rey Düşüncesinde Kufe/İrak Ekolünün Önemi	58
2.2.2. Ebu Hanife'nin Rey Ehli Olarak Görülmesi	64
2.2.3. Ebu Hanife'nin Metodu	67
2.2.4. Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri	72

İKİNCİ BÖLÜM

EHL-İ HADİS'İN EHL-İ REY'E YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

1. İman Nazariyesi	80
1.1. İmanın Tanımı.....	81
1.2. İman Amel İlişkisi.....	84
1.3. İmanın Şubeleri	88
1.4. İmanda İstisna	90
1.5. İmanda Eşitlik	94
1.6. İmanda Artma ve Eksilme.....	98
1.7. İman-İslam İlişkisi	101
2. Büyük Günah Meselesi.....	105
3. Allah'ın Sıfatları.....	111

3.1. Halku'l Kur'an Meselesi	118
3.2. Ru'yetullah Meselesi	121
4. Kader Meselesi ve Kulların Fiilleri	125
5. İmamet Meselesi	132
6. Ebu Hanife'ye Yönelik Eleştiriler	137
SONUÇ	142
BİBLİYOGRAFYA	145
ÖZGEÇMİŞ	158

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇOMÜ	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Der.	: Dergi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
İ.İ.V	: İzmir İlahiyat Vakfı
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
NEÜSBE	: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
SAÜSBE	: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tahk.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
v.s	: vesaire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN METODU, ÖNEMİ VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Metodu

İslam Mezhepleri Tarihi "geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikadi gayelerle vücut bulmuş, İslam Düşünce Ekolleri diyebileceğimiz beşeri ve toplumsal oluşumların; doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri ve İslam düşüncesine katkılarını temel kaynaklardan hareketle zaman-mekan bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici metotla ve tarafsız gözle inceleyen bir bilim dalıdır."¹

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte vahyin gelmesi sona ermiş ve İslam dini tamamlanmıştır. Bugün mezhepleri, dinin anlaşılması için bir araç olarak görmek yerine, dinin kendisiymiş gibi algılamak en büyük yanılgılardan biri olmuştur. Düşünce ekolleri olarak nitelendirdiğimiz mezheplerin tamamı, birer beşer ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, herhangi bir mezhebi araştırırken insan faktörünü göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır.² Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekolleri de, birer beşer ürünü olması hasebiyle, fikriyatında doğru ya da yanlış görüşlerin olması gayet tabii bir durumdur. Mezheplerin insan ürünü olarak ortaya çıkması düşüncesinden hareketle, ortaya koymuş olduğu görüşlerinden dolayı tekfir edici ve İslam'ın dışına itici hareketlerden kaçınmak gerekir.

Araştırılacak olan konunun belli kurallar çerçevesinde ele alınıp ortaya konulması önemlidir. Her bilim dalının kendine ait bir tanımı, amacı, metodu olduğu gibi, İslam Mezhepleri Tarihi'nin de kendine özgü bir metodu vardır. Bu metodun amacı "fikirlerin

¹ Sönmez Kutlu, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Problemi* İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Yay., İstanbul 2005, s. 396; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yay., İstanbul 2010, s. 10-11

² Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 43-44

ne zaman, hangi şartlarda, nerelerde ortaya çıktığını ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğini tarafsız bir gözle ve ilmi araştırma esasları doğrultusunda ortaya koymaktır."³ Bir mezhebi haklı ya da haksız olarak nitelendirmeden ya da araştırılacak olan konunun mezhep taassubuna gidilmeden ön yargılardan uzak kalarak, tarafsız bir şekilde ve betimleyici bir metotla ele alınması, dikkat edilmesi gereken bir durumdur.⁴ Çalışmamızda Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey'in görüşlerini ortaya koyarken, bu iki ekolden herhangi birinin ortaya koymuş olduğu görüşleri doğrulama ya da yanlışlama yoluna gitmeden, tarafsızlık içerisinde ele alarak olduğu gibi aktarma gayreti içerisinde olacağız.

Mezhepler tarihi araştırmalarında, mezhepleri temsil eden şahısların tanınması ve savundukları görüşlerin iyi analiz edilmesi önemlidir. Hangi mezhep olursa olsun mensuplarına karşı ön yargılı olmak ve hepsini aynı şekilde değerlendirmek, doğru bilgiye ulaşma yolunda zorluk meydana getirecektir. Aynı şekilde, bir mezhep savunucusunun bir görüşünün hatalı olması, bütün görüşlerinin hatalı olduğu anlamına gelmez. Bu nedenle daha doğru ve objektif bir sonuca ulaşabilmek için "şahıslar üzerinde derinleşme" ilkesine önem verilmiştir.⁵ Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerinin ortaya çıkmasında ve fikriyatının oluşmasında önemli isimlerin var olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu isimlerin mensubu olduğu düşünce ekolleri üzerindeki etkisinin ne boyutta olduğunu ortaya koyması açısından, önemli isimler üzerinde durma gayreti içerisinde olacağız. Fikirlerin ortaya çıktığı zamanı tespit edebilme adına, fikir sahiplerinin hatta araştırmada adı geçen bütün kişilerin ölüm tarihleri gücümüz nispetinde isimlerinden hemen sonra verilecektir.⁶

Herhangi bir konu hakkında birbirinden farklı bir çok rivayet bulunmaktadır. Kendilerini kurtuluşa eren fırka olarak nitelendirenler, bu iddialarını destekleme adına görüşlerini övme ve yüceltme gayreti içerisinde olurken, muhaliflerini kötülemek için de yerici ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu durum aynı zamanda birbirine çelişik rivayetlerin çok olması nedeniyle, bilgi kirliliğine de yol açmaktadır.

³ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay., Ankara 2010, s. 27

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler-İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, Ensar Yay., İstanbul 2005, s. 468; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 117

⁵ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yay., Ankara 2012, s. 408; Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s. 467 ;Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 27

⁶ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitabiyat Yay., Ankara 2002, s. 14

Malzemenin çok olduğu bir ortamda, doğru ve gerçeğe uygun olan, aynı zamanda akla en yatkın olan rivayetlerin belirlenmesi için "menkulde makul olma" prensibine uygun hareket edilecektir.⁷ Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerinin görüşlerini ortaya koyarken, bize kadar gelen ve bazı zamanlarda birbirine çelişik görüşlerin de yer aldığı rivayetler arasında, en makul olanın tercih edilmesine dikkat edilecektir.

Mezhepler Tarihi araştırmalarında karşılaşılan problemlerden biri de, kavramların üzerine yüklenen manalardır. Tarihsel süreçte, özellikle mezheplerin isimlendirilmesinde kullanılan kavramlara yüklenen manaların genişlemesi, daralması, kullanılan coğrafyanın, dönemin şartlarının göz ardı edilmesi, kavramlar üzerinde anlam bozulmalarına sebep olmaktadır.⁸ Bu yüzden konumuz açısından önemli olan hadis ve rey kavramlarının, hangi dönemlerde ne gibi anlamlarda kullanıldığı ve bu kavramların yerine başka kavramlarının kullanılıp kullanılmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca kullanılan kavramlar yaşanan coğrafyaya ve kullanan yazarların eğilimine göre farklılık arz etmekte olup, övme ve yerme içerisinde olan kişilerce de yine kullanım amacına göre farklılık arz etmektedir.

Ortaya çıkan her fırka, kendisini meşru bir zeminde göstermek için ilk dönem ile irtibat kurma gayreti içerisinde olmuştur. Mezhepler Tarihçisi araştırdığı mezheple ilgili fikirleri, olayları, davranışları ortaya koyarken "fikir-hadise irtibatını" kurmaya ve bu ilişkileri "zaman-mekan bağlamını" da katarak derinlemesine analiz etmeye dikkat etmelidir. Herhangi bir mezhebin ortaya koymuş olduğu düşüncelerin kimlere ait olduğunun, hangi zaman ve hangi mekanda ortaya çıktıklarının, hangi olaylarla bağlantılı olduklarının ve hangi olayları nasıl etkilediklerinin tespit edilebilmesi için, karşımıza çıkan fikirlerle bu fikirlerin ileri sürüldüğü dönemin şartlarının "fikir-hadise irtibatı"⁹ çerçevesinde ele alınarak incelenmesi dikkat edilmesi gereken bir diğer husustur. Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerinin görüşlerini ortaya koyarken, görüşlerin ortaya çıkış zamanlarını, ortaya çıktıkları coğrafyayı ve fikirleri ortaya koyan kişilerle fikirlerin tarihi olarak birbirine uygun olup olmadıklarını görebilme adına bu ilkeye riayet edilecektir.

⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 407

⁸ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 23-24; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 26

⁹ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 406; Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, s. 477; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay., Ankara 1993, s. 2

İslam Mezhepleri Tarihi, kendine özgü bir bilim dalı olmasının yanında fikirlerin tarihini, siyasal ve sosyal temellerini ortaya koymaya çalışırken, diğer bilim dallarıyla yakından ilgilenir. Tarih, İslam tarihi, hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimleri bunlardan bir kaçısı olarak zikredebiliriz. Bu sebeple çalışmamız esnasında dikkate alacağımız yöntemlerden biri de "disiplinler arası işbirliği" ilkesi olacaktır.¹⁰ Ehl- Hadis ve Ehl-i Rey ekolleri görüşlerini ortaya koyarken Kur'an ilimlerinden oldukça faydalanma yoluna gitmişlerdir. Buna ilaveten Ehl-i Hadis, hadis ilmi üzerinde de fazla durmuş ve Hz. Peygamber'den rivayet edilecek hadisleri, görüşlerini delillendirme noktasında oldukça fazla kullanmıştır. Bu sebeple çalışmamızda Kur'an ilimleri ve hadis ilminden oldukça fazlaca istifade edilmiştir.

1.2. Araştırmanın Önemi

İslam düşünce tarihinde, siyasi ve itikadi olarak fırkalar ortaya çıkana kadar, Kur'an ve sünnet merkezli bir din anlayışı yaşanmaktaydı. Hz. Peygamber dini anlama ve yaşama fonksiyonunu Kur'an merkezi üzerine kurmuş, kendisinden sonra gelen sahabeler onun sünnetini de merkeze alarak, İslam'ı yaşama ve anlayabilme gayreti içerisinde olmuşlardır. İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnet, bu şekilde gelecek nesillere miras olarak bırakılmıştır.

Zaman içerisinde İslam toplumunun değişmesi ve genişlemesi, kişilere bağlı olarak dini anlamada farklılıkların ortaya çıkması ve siyasi-itikadi alanda farklılıkların yaşanması sonucu bir takım problemler meydana gelmiştir. Bu problemlerin en önemlilerinden biri, dini/nasları anlama ve yorumlamada farklılıkların yaşanmasıdır. Bunun sonucu olarak Haricilik, Mürcie, Şia, Mutezile gibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler Kur'an ve sünnete muhalefet ederek ortaya koymuş olduğu görüşlerle, İslam'ın ana bünyesi olarak tasvir edilen Hz. Peygamber ve sahabelerinin gittiği yoldan ayrılmışlardır.

İslam düşüncesinde ana bünyeden ayrılan bu fırkalar karşısında Kur'an ve sünnetin savunulması kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde ehl-i bidat olarak adlandırılan bu fırkalara karşı Kur'an ve sünnetin savunulmasını Ehl-i Hadis gerçekleştirmiştir. Ehl-i Hadis, hicri III. asrın sonları ile IV. asrın başlarında ortaya çıkmış olan Ehl-i Sünnet

¹⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 13; Kutlu, *İslami İlimlerde Metodoloji Problemi*, s. 439-440; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, s. 410

ve'l-Cemaat'in teşekkülünde rol oynayan önemli ekollerden bir tanesidir. Kendilerinin ifadesiyle "o dönemde Ehl-i Sünnet'e tek bir isim yakışır ki, o da Ashabu'l Hadis'tir" derken, yaşadıkları dönemde Ehl-i Sünnet'i sadece kendilerinin temsil ettiğini ifade etmektedirler. Bu çalışmamız, Haricilik, Mürcie, Mutezile, Cebriyye, Kaderiyye gibi Ehl-i Bidat olarak isimlendirilen bu fırkalar karşısında, Ehl-i Hadis'in gerçekleştirmiş olduğu mücadeleyi ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamız Ehl-i Hadis'in Ehl-i Rey'e yönelik eleştirilerini ortaya koymaktadır. Burada Ehl-i Rey olarak isimlendirilen kimseler, Ehl-i Hadis'in isimlendirmiş olduğu kimselerdir. Bir başka ifadeyle, Ehl-i Hadis dışındaki herkes Ehl-i Rey'dir. Çünkü yaşadıkları dönemde Kur'an ve sünnetin savunuculuğunu sadece kendileri yapmaktadır. Bu durum Ehl-i Hadis'in, muhataplarının hepsi karşı aynı ithamda bulunması sebebiyle, doğru bir düşünce yapısı değildir.

Ehl-i Hadis'in rey kavramına yüklemiş olduğu anlam, Ehl-i Rey'in sınıflandırılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Haricilik, Mürcie, Mutezile, Cebriyye, Kaderiyye gibi Ehl-i Bidat mezhepleri bünyesinde barındıran Ehl-i Rey ile, Ebu Hanife gibi müstesna bir yere sahip olan Ehl-i Rey'i iki ayrı kategoride ele almak gerekir. Çünkü Ebu Hanife ortaya koymuş olduğu görüşlerle, Ehl-i Sünnet düşüncesinin oluşmasına katkı yapan kimseler arasındadır. Onun Ehl-i Hadis tarafından rey ehli olarak isimlendirilmesi, görüşlerini ortaya koyarken kullanmış olduğu yöntem farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Ehl-i Rey olarak isimlendirilen kimseleri aynı kefiye koymayıp, farklı farklı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çalışmamız Ehl-i Rey'in kimlerden oluştuğunu ve Ehl-i Rey olarak adlandırılan kimselerin farklılıklarını ortaya koymaya çalışacaktır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

1.3.1. Ehl-i Hadis Edebiyatı

Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam'ın, (224/838) *Kitabu'l İman ve Mealimihi Sünenihi ve İstikmalihî ve Derecatihî* adlı eseri, Ehl-i Hadis'in iman ile ilgili görüşlerini açıklayan eserlerin başında gelmektedir. Ebu Ubeyd bu eserinde ayet ve hadislerle sıkça başvurarak, imanın ne olduğunu açıklamaya çalışmıştır. İmanın tanımı, imanda istisna konusu, imanın artması ve eksilmesi, imanın şubeleri, iman-amel ilişkisi gibi konularda

oldukça tafsilatlı bilgiler içeren bu eser, çalışmamız açısından önem arz etmektedir. İbn Ebi Şeybe'nin (235/849) *Kitabu'l İman* adlı eseri, aynı şekilde Ehl-i Hadis'in iman hakkındaki düşüncelerini tafsilatlı bir şekilde ele alan kaynak eserler arasında yer almaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in (241/855) *er-Reddū ale'l-Cehmiyye* ve *er-Red ala Zenadika ve'l-Cehmiyye* adlı eserleri, onun İslam dışı fırkalara karşı reddiye olarak kaleme aldığı eserlerdendir. Ahmed b. Hanbel bu fırkalar karşısında, özellikle sıfatların inkarı, Halku'l Kur'an, Ru'yetullah, kader ve kulların fiilleri gibi konularda Ehl-i Hadis düşüncesinin savunuculuğunu yapmıştır.

Buhari'nin (256/870) *Halku Ef'ali'l-İbad ve'r-Reddū ale'l-Cehmiyye* ve *Eshabi't-Ta'til* adlı eseri, Ehl-i Hadis külliyyatının kaynak eserleri arasındadır. Sıfatları inkar eden, Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen ve cebr akidesini savunan kimselere karşı reddiye olarak kaleme alınan bu eser, Allah'ın sıfatları ve kulların fiilleri konusunda bilgiler sunmaktadır. Cebriyye'ye reddiye olarak kaleme alınan Osman b. Said ed-Darimi'nin (280/894) *er-Reddū ale'l Cehmiyye* adlı eseri de, yine sıfatlar ve kulların fiilleri konusunda bilgiler sunan kaynak eserler arasındadır.

İbn Kuteybe'nin (276/889) *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* adlı eseri, yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Bu eser İbn Kuteybe tarafından başta Mutezili kelimciler olmak üzere, Ehl-i Rey olarak kabul edilen fıkıhçılara karşı ihtilaflı hadisleri savunmak için kaleme alınmıştır. Aynı yazarın *el-Maarif* adlı eseri de, önem arz eden bir diğer kaynak eserdir. Bu eserde İbn Kuteybe, Ashabu'l-Hadis ve Ashabu'r-Rey'in kimlerden oluştuğunu bildiren, oldukça uzun bir liste vermiştir.

Ebu Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malati'nin (377/987) *et-Tenbih ver-Red ala Ehli'l Ehva vel Bida* adlı eseri, iman, Allah'ın sıfatları, kader meselesi, kulların fiilleri gibi bir çok konuda Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki ihtilafları ortaya koyan kaynak eserlerdendir. Eser ayrıca Hz. Peygamber'in yetmiş üç fırka hadisini esas alarak, Ehl-i Sünnet'in açıklamalarıyla Zenadika, Cehmiyye, Kaderiyye, Mürcie, Ravafız ve Havaric fırkalarını anlatmaktadır.¹¹

¹¹ Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (Önsöz)*, Çev: Ethem Ruhi Fıglalı, TDV Yay., Ankara 2007, s. 20

Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya İbn Mende'nin (395/1004) *Kitabu'l İman* adlı eseri ve İmam Hafız Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan Halimi (403/1012) tarafından kaleme alınan *Kitabu'l Minhac fi Şu'betü'l İman* adlı eser, Ehl-i Hadis düşüncesini ortaya koyan eserler arasındadır. Muhtevası itibariyle iman bahsini ele alan bu eser, imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi, imanın eşitliği, imanda istisna konusu, iman-islam birlikteliği, büyük günah mesele gibi konularda bilgiler vermesi açısından önemlidir. Kadı Ebu Ya'la'nın (458/1065) *el-Kadi Ebu Ya'la ve Kitabuhu Mesailü'l İman* adlı eserini, iman bahsi ve büyük günah meselesi hakkında bilgiler vermesi açısından buraya ekleyebiliriz.

Hatib el-Bağdadi'nin, (463/1071) *Şerefü Ashabi'l Hadis* adlı eseri, Ehl-i Hadis edebiyatının önemli eserleri arasındadır. Bu eser Ehl-i Hadis düşüncesini ortaya koyan ve Ehl-i Hadis'i genel hatlarıyla tanıtan kaynak eserler arasındadır.

İbn Teymiyye'nin (728/1327) *Kitabul İman* adlı eseri, Ehl-i Hadis akidesini ortaya koyan önemli eserler arasındadır. Bu eserden yine Ehl-i Hadis'in iman ve büyük günah hakkındaki görüşlerinin ortaya konulması açısından istifade edilmiştir.

1.3.2. İlk Metinler ve Makalat Türü Eserler

Ebu Hanife'nin (150/767) kendisine nispet edilen eserleri, görüşlerinin ortaya koyulması açısından önemlidir. Ebu Hanife'nin bilinen en önemli eserleri olan *el-Alim ve'l-Müteallim*, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, *el-Fıkhu'l-Ekber*, *Risaletü Ebi Hanife* ve *el-Vasıyye* adlı eserleridir. Bu eserler daha sonra *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* olarak Mustafa Öz tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserlerde Ebu Hanife'nin itikadi alanda bir çok görüşü yer almaktadır. İman, Allah'ın sıfatları, kader meselesi eserlerinde yer alan başlıca konulardır. Kendisi muhalifleri tarafından Ehl-i Rey'e nispet edilmesine rağmen, o bu eserlerinde yer alan bir çok görüşünde, kendisi gibi aynı eleştirilere maruz kalan Cebriyye ve Kaderiyye'ye karşı çıkmıştır. Ebu Hanife bu konularda Cebriyye ve Kaderiyye'ye karşı çıkmakla birlikte, onları eleştirmekten de geri durmamıştır. Ebu Hanife'nin, Ehl-i Hadis tarafından eleştirilmesi ise daha çok iman ile ilgili meselelerde olmuştur. Bu eserler Ebu Hanife'nin itikadi görüşlerini ortaya koyan temel kaynak eserleridir.

Ebu'l Hasan el-Eş'ari'nin (324/936) *Makalatü'l İslamiyyin ve İhtilaful Musallin* adlı eseri, İslam mezhepleri tarihi alanında yazılmış Makalat türü eserlerden bir tanesidir. Eser içeriği itibariyle, Ehl-i Sünnet'e muhalefet eden fırkaların ihtilaflarından söz eder. Bu ihtilaflara rağmen eser, İslam dünyasında ortaya çıkmış mezheplere karşı nesnel bir yaklaşım sergileyerek, okuyucuya sağlıklı bilgiler vermesi yönüyle önemli bir kaynak eserdir.

Abdülkahir el-Bağdadi'nin (429/1037) *el-Fark beyne'l-Firak* adlı eseri, İslam Mezhepler tarihinin önemli kaynak eserlerindendir. Yetmiş üç fırka esası üzerine yazılmış olan bu eser, kurtuluşa eren fırka olarak Ehl-i Sünnet'i görür. Bunun dışındaki bütün fırkaları bidat ehli olarak kabul eder.

Ebu'l Feth Muhammed eş-Şehristani'nin (573/1178) *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri, mezhepler tarihi alanında yazılmış bir diğer önemli kaynak eserlerdendir. Eserin başlangıcında İslam fırkalarını anlatan Şehristani, ilerleyen bölümlerde diğer din ve mezheplerle filozofların görüşlerinden söz eder. Bazı ithamlara maruz kalmasına rağmen Şehristani, eserini oluştururken mümkün olduğunca tarafsız kalmaya gayret göstermiştir.¹²

1.3.3. Çağdaş Araştırmalar

Talat Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* adlı eseri, çağdaş araştırmalar arasında önemli kaynaklardandır. Bu eser, Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasında tartışma konusu olan Allah'ın sıfatları, Halku'l Kur'an, Ruyetullah, kader ve insanın fiilleri gibi konuları karşılaştırmalı olarak ele alması yönüyle önemli bir eserdir. Bu eserden yukarıda ifade ettiğimiz konularda, hem Ehl-i Hadis'in hem de Ehl-i Rey'in görüşlerinin ortaya konulması noktasında istifade edilmiştir.

Hayri Kırbaşoğlu'nun *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları Ashabu'l Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* adlı eseri, istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Bu eser, Ehl-i Hadis'in ortaya çıkış sürecini ele alarak, genel hatlarıyla Ehl-i Hadis'in Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşlerini ortaya koyması açısından önemli bir eserdir. Ehl-i Hadis sıfatlar hakkındaki görüşlerini ortaya koyarken, zaman zaman Cebriyye'nin sıfatlar hakkındaki görüşlerine de eleştirel bakış açısıyla yer vermiştir.

¹² Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (Önsöz)*, s. 21

Sönmez Kutlu'nun *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* adlı eseri konumuz açısından önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Ehl-i Hadis'in ortaya çıkışı, özellikleri, görüşleri ve özellikle iman konusundaki görüşlerini açıklarken, bu eserden oldukça istifade edilmiştir. Ayrıca bir Ehl-i Hadis alimi olan Ebu Ubeyd'in, *Kitabu'l İman* adlı eserinin bir bölümünün bu eserin içinde bulunması da, bu eseri değerli kılan bir diğer unsurdur. Kutlu'nun bir diğer eseri olan, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* adlı eseri de yararlanılan kaynaklar arasındadır. Mürcie'nin iman hakkındaki görüşlerine yer veren bu eser aynı zamanda, Kutlu'nun Mürcie'den gördüğü Ebu Hanife'nin iman hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir.

Zübeyr Bulut'un *Hanbeli Akaid Sistemi* adlı doktora tezi, Hanbeli mezhebinin oluşumu ve onların itikadi görüşlerini ortaya koyması açısından kayda değer bir çalışma olmuştur. Özellikle Hanbeli mezhebinin iman ve Allah'ın sıfatları konusu ile ilgili görüşlerini teferruatlı bir şekilde vermesi, bu çalışmayı değerli kılan bir diğer unsurdur.

Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* adlı doktora tezinden, Hanbeli mezhebinin oluşum sürecine kadarki döneminden istifade edilmiştir. Eser konumuz itibarıyla, Ehl-i Hadis içerisinde önemli bir yeri olan Ahmed b. Hanbel hakkında bilgiler vermesi, mihne döneminde yaşanan hadiseler ve bunların İslam dünyasında ortaya çıkardığı etkilere dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Ömer Özpinar'ın *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi* adlı doktora tezi, hadis edebiyatının oluşum sürecini ele alan kaynak eserdir. Bizim eserden istifade ettiğimiz nokta, hadis edebiyatının oluşum sürecine kadarki zaman diliminde yaşanan ilmi ve fikri hareketleri ele alması üzerinde olmuştur. Buna bağlı olarak bu çalışma Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey fıkıh ekolleri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca eser, bu iki ekol arasında yaşanan kamplaşmaya da dikkat çekmiştir.

Ahmet Özer, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü* isimli yüksek lisans tezi, genel olarak dönemin siyasi ve ilmi ortamından hareketle, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerini tespit edebilme açısından önemli bir eserdir. Bunun yanında red literatürü içerisinde Ehl-i Hadis edebiyatının önemli eserleri hakkında bilgi vermektedir. Bu eserler tanıtırken müelliflerin hayatını, eserlerin muhtevasını ve metotlarını ele almıştır.

Sahip Beroje'nin *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiiler* isimli yüksek lisans tezi, Hanefiler ve Şafiiler arasındaki rey-hadis tartışmaları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Konumuz itibariyle eser, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey mekteplerini tanıtmaları ve özellikleri hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Ayrıca rey kavramı da tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun yanında rey ehlinin önemli simalarından olan Ebu Hanife hakkında bilgiler içeren eserden, kendisine yapılan itirazların araştırılması noktasında istifade edilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

Bir konunun doğru bir şekilde anlaşılmasında kavramların yeri önemlidir. Çünkü kavramlar kullanıldıkları yere göre bir düşüncenin hangi manayı ifade ettiğinin anlaşılmasında büyük pay sahibidirler. Tarih boyunca birçok kavram, belli düşünceleri, görüşleri, anlayışları, oluşumları ifade etmek ve anlamlandırmak için kullanılmıştır.¹³ Tarihi süreç içerisinde kullanılan kavramların, anlam değişikliğine uğrayabilme ihtimali bilinen bir gerçektir.¹⁴ Asırlar öncesinde oluşmuş bu kavramların, hem oluşum sürecinde hem de sonraki çağlarda doğru bir şekilde kullanılabilmeleri ise, kavramların ortaya çıktıkları tarihi süreç ve bağlamın bilinmesine bağlıdır.¹⁵ Bu süreç doğru bir şekilde bilindiği takdirde kavramların hangi manaları ifade ettiği doğru bir şekilde anlaşılabilir ve kullanılacak olan kavramların sağlam bir zemine oturtularak kavram kargaşasına gidilmesi önlenmektedir. Biz burada konumuz itibariyle Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey kavramları üzerinde duracağız.

2.1. Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat ve İlişkili Bazı Kavramlar

Genel olarak Ehl-i Sünnet şeklinde kullanılan Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat terkihi, sözlükte manevi alanda çizilen yolu benimseyenler, sünnet ve cemaat mensupları, taraftarları gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶ Terim olarak ise, Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabının uygulamalarını benimseyen, onların takip ettiği yoldan ayrılmayan ve dini anlama ve yaşama noktasında Müslümanların çoğunluğunun oluşturduğu kimseleri ifade eden bir

¹³ Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 35

¹⁴ Hasan Onat, *İslam Bilimlerinde Yöntem, Bilgi, Bilim ve Yöntem*, ed. Halis Albayrak, İlitam, Ankara 2005, s. 20

¹⁵ Mevlüt Özler, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 7

¹⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 219; Yusuf Şevki Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 525

kavramdır.¹⁷ Ehl, Sünnet ve cemaat şeklinde üç terimden oluşan¹⁸ Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat kavramının hangi manayı ifade ettiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için, kavramda geçen kelimelerin açıklanması konumuz açısından önem arz etmektedir.

"Ehl" kelimesi mensubiyet anlamı vermekte olup, bir dine, mesleğe, aileye mensup olanlar gibi anlamlar ifade etmektedir¹⁹ ve kullanıldığı yere göre anlamı değişmektedir.²⁰ Kur'an'da halk,²¹ aile,²² ehl,²³ ehl-i beyt²⁴ şeklinde farklı kullanımları yer almaktadır. Genel anlamda mensubiyet ifade ettiğini göz önüne alırsak, Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat terkihiyle kullanıldığında sünnet ve cemaate mensup olanlar, sünnet ve cemaat ehli kimseler şeklinde bir anlam ortaya çıkarmaktadır.²⁵

Sünnet kelimesi sözlükte izlenen yol, adet, gelenek, töre, davranış, ıgır gibi farklı anlamlara gelip, hem olumlu hem de olumsuz manada kullanılan bir kelimedir.²⁶ İslam öncesi Arap toplumunda da kullanılan sünnet kelimesi, daha çok onların örfi uygulamalarını ifade eden biçimde²⁷ ve bir kabilenin sünneti şeklinde kullanılmıştır.²⁸ Bunun yanında Arap şiirlerinde de çokça kullanılan kelimelerden bir tanesidir.²⁹

Sünnet kelimesi, Kur'an'da iki şekilde kullanılmaktadır. Birincisi, geçmiş ümmetlerin gittikleri yol, onlara yapılan muamele, uğradıkları ceza ve bunun sonucunda akıbetlerinin hüsrana olduğu şeklinde kullanılan ve "Ancak ondan öncekilerin takdir edilen sünnetinin kendilerine gelmesini beklemeleridir."³⁰ ayetinde de görüldüğü üzere "Sünnetü'l-Evvelin" olarak kullanılan terkihtir.³¹ İkincisi, "Allah'ın daha önceden gelen

¹⁷ Sönmez Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 344; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, C. X, s. 525

¹⁸ Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yay., Erzurum 1995, s. 30; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 219

¹⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 219

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim el-Ensari İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 2010, C. XI, s. 28-32; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s.30

²¹ Araf, 7/96

²² Maide, 5/89; Hud, 11/46

²³ Tevbe, 9/101; Enbiya, 21/7

²⁴ Ahzab, 33/33

²⁵ Özler, *Ehl-i Sünnet- Ehl-i Bidat*, s. 31; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 219

²⁶ Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 43; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 31; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 219; Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci (İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı)*, s. 343

²⁷ Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 31

²⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fıgıllı, Sarkaç Yay., Ankara 2010, s. 357; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 42

²⁹ Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 43

³⁰ Kehf, 18/55; Diğer ayetler için bkz. Enfal, 8/38; Hicr, 15/13

³¹ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. XIII, s. 225; Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bidat*, s. 31

sünneti budur. Sen Allah'ın sünnetinde bir değişme bulamazsın." ³² ayetinde ifade edildiği şekliyle, Allah'ın kanunu anlamına gelen "Sünnetullah" terkidir. ³³

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerine baktığımızda sünnet, iyi ya da kötü yol manasına gelecek şekilde kullanılmıştır. ³⁴ "Kim İslam'da iyi bir sünnet ortaya koyar ve onunla amel edilirse, onunla amel edenlerin mükafatının bir misli de, o sünneti başlatana yazılır. Kim de İslam'da kötü bir sünnet ortaya koyar ve onunla amel edilirse, onunla amel edenlerin günahının bir misli de, o kötü sünneti başlatanın aleyhine yazılır." ³⁵ Başka bir hadiste ise Hiz. Peygamber (s.a.v), sünneti bidatin karşıtı olarak görüp, sadece güzel olan işler ve doğru yol anlamında kullanmıştır. ³⁶ "Benim sünnetime ve benden sonra gelecek olan raşit halifelerin sünnetine sınıksız sarılın ve işlerin sonradan olanlarından sakının. Çünkü her sonradan olan şey bidattir. Her bidat ise dalalettir." ³⁷ Yukarıdaki örneklere bakıldığında sünnetin oldukça geniş manasının olduğu görülecektir. Buna göre kişinin iyi ya da kötü kalıcı olarak bırakmış olduğu her uygulama, sözlük anlamı itibariyle sünnet olarak isimlendirilebilir.

Terim olarak sünnetin, ilim dallarına göre farklı şekillerde tanımı yapılmıştır. Muhaddisler'e göre sünnet, Hiz. Peygamber (s.a.v)'in bütün sözleri, fiilleri, takrirleri hatta Peygamberlikten önceki hayatı, sireti ve ahlakıdır. ³⁸ Fakihler'e göre sünnet, farz ve vacip dışında dinde herhangi şekilde ortaya konan hükümlerdir. ³⁹ Mütakellimler'e göre sünnet, Hiz. Peygamber (s.a.v) ve ashabının itikat ve amelde takip ettiği yoldur ve bidatin karşısında olan her şeydir. ⁴⁰ Yukarıdaki tanımlarda sünnetin farklı yönlerine vurgu yapılmakla birlikte, kabul edilen görüşe göre sünnet, Hiz. Peygamber (s.a.v)'den

³² Fetih, 48/23

³³ Ragıp el-İsfahani, *Müfredatü Eلفazu'l Kur'an*, Daru's-Şam, Şam 2009, s. 429; İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. XIII, s. 225; Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bidat*, s. 31

³⁴ Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 48

³⁵ Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri Müslim, *Sahih-i Müslim*, "Kitabu'l İlim", C.IV, 2059/2673; İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. XIII, s. 225

³⁶ Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 49

³⁷ Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvini İbn Mace, *Sünen'ü İbn Mace*, "Mukaddime", Tahk: Muhammed Fua Abdülbaki, Daru'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 2010, C. I, s. 15; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 49

³⁸ Muhammed b. Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l Muhaddisun*, Riyad 1984, s.10; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 52; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 32

³⁹ Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l Muhaddisun*, s. 10; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 54; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 32; Ferhat Koca, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, s. 154

⁴⁰ Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l Muhaddisun*, s. 10; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 56; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 32; İlyas Çelebi, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, s. 153

ümmetine intikal eden söz, fiil ve davranışlarının tümü olarak tanımlanabilir.⁴¹ Kırbasoğlu, bütün sünnet tanımlarını ele alarak, içerik itibarıyla daha geniş manalar içeren bir sünnet tanımı yapmıştır: "Sünnet, Hz. Peygamber (s.a.v)'in kendi döneminde İslam toplumunu akide, ibadet, ahlak, tebliğ, eğitim, hukuk, siyaset, ekonomi gibi çeşitli alanlarda, bireysel, toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında yönlendirip yönetmede Kur'an başta olmak üzere esas aldığı ilke ve prensipler bütünüdür."⁴²

Cemaat sözlükte; birlik, beraberlik, ana bünye, belli bir fikir etrafında bir araya gelebilmiş topluluk, çoğunluk gibi anlamlara gelmektedir.⁴³ Terim olarak cemaat, ümmetin birliği ve beraberliğini temsil etmek için Müslümanların bir araya gelerek oluşturduğu topluluğun genel adıdır.⁴⁴ Kur'an'da cemaat kelimesi daha çok, birlik ve beraberlik içerisinde hareket edebilme ve ümmet olma gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.⁴⁵ Hz. Peygamber (s.a.v), hadislerinde de cemaat kavramını kullanmış, "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır ve bunlardan sadece cemaat ehli kurtuluşa erecektir."⁴⁶ "Muhammed ümmeti dalalet üzere birleşmez. Allah'ın eli cemaatin üzerindedir."⁴⁷ "Müslümanların cemaatine ve imamına tabi ol."⁴⁸ şeklindeki hadisler, cemaatin önemine vurgu yapmıştır.

Ehl, Sünnet ve Cemaat kavramlarını ayrı ayrı açıkladıktan sonra, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'i şu şeklide tarif edebiliriz: "Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabının dinin esasları ile ilgili ortaya koydukları uygulamalara uyan, onları anlamaya, yaşamaya çalışan ve ilk

⁴¹ Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci, (İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı)*, s. 344; Murtaza Bedir, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, s. 150

⁴² Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2008, s. 86

⁴³ Geniş bilgi için bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. VIII, s. 53-60; Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci, (İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı)*, s. 344; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 72; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 221

⁴⁴ Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci, (İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı)*, s. 344

⁴⁵ Konu ile ilgili ayetler bkz. Al-i İmran, 3/103-105; En'am, 6/153-159; Rum, 30/32

⁴⁶ İbn Mace, *Kitabu'l-Fiten*, C.II, 1322/3992; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 37; Yusuf Şevki Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 525

⁴⁷ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ Tirmizi, *Sünen'ü Tirmizi, "Kitabu'l-Fiten"*, Daru'l-Arabi'l-İslamiyye, Beyrut 1998, C. IV, 36/2167; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 35; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁴⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire Buhari, *Sahih-i Buhari, "Kitabu'l-Fiten"*, Daru Tavgin-Necat, Beyrut 2002, C. IX, 52/7084; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 34; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

dönem Müslümanlarının çoğunluğunun takip ettikleri yolu benimseyen kimseler kimselere verilen addır."⁴⁹

Kaynaklarda Ehl-i Sünnet kavramını ilk kullananların Hasan Basri (110/728) ve Muhammed b. Sirin (110/728) olduğu kaydedilse de⁵⁰, bu kavramın ilk kullanımını Hz. Peygamber dönemine kadar gerilere götürmek mümkündür. Amr b. el-As (43/664)'ın rivayetine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ehl-i Sünnet'in esası üçtür: Her emirle beraber namaz kılmak, her halifeyle beraber cihat yapmak ve ehl-i kiblede ölen kimsenin cenaze namazını kılmak."⁵¹ Başka bir rivayette; "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan sadece biri kurtuluşa erecek, diğerleri ise helak olacaktır. Kurtuluşa erecek olan fırka Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'tır."⁵² Hadislerin farklı varyantları olmakla birlikte, bu rivayetlerde Ehl-i Sünnet kavramının kullanıldığı görülecektir. Yine Sa'd b. Cübeyr (94/713)'den aktarılan bir rivayete göre, İbn Abbas'ın "Sünnete çağıran ve bidatten alıkoyan Ehl-i Sünnet'ten bir adama bakmak ibadettir."⁵³ dediği nakledilmektedir. Sıhhat açısından bu rivayetlerin doğru olup olmadığı tartışma konusudur.⁵⁴

Ehl-i Sünnet kavramının ilk kullanımını, Hasan Basri ve Muhammed b. Sirin'e dayandırmak daha doğru bilgi olacaktır. İlk dönemde Ehl-i Sünnet kavramının hangi manaları içerdiği bilinmemekle birlikte, Hasan Basri ve İbn Sirin tarafından Ehl-i Bidat'ın karşıtı olarak kullanılmıştır.⁵⁵ İbn Sirin, yaşadığı dönemde, toplumu sünnet taraftarları ve bidat taraftarları şeklinde ikiye ayırmıştır.⁵⁶

Bunların dışında Eyyub es-Sıhtiyani (131/748), Ebu Hanife (150/767), Süfyan es-Sevri (161/777), Fudayl b. İyaz (187/803), Süfyan b. Uyeyne (198/813), el-Me'mun (218/833), Ahmed b. Hanbel (241/855), Ebu Davud es-Sicistani (275/898), Ebu Hatim

⁴⁹ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İİV Yay., İzmir 2008, s. 113; Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci*, s. 344

⁵⁰ Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bidat*, s. 35

⁵¹ Hüseyin b. Hasen Halimi, *Kitabu'l Minhac fi Şuabil İman*, Tahk: Halimi Muhammed Fude, Daru'l Fikr, 1979, C. III, s. 180; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁵² Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, Çev: Muharrem Tan, Kabalcı Yay., İstanbul 2014, s. 13; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁵³ Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberi Lalekâ'i, *Şerhu Usuli İtikadi Ehl-i's Sünne ve'l-Cemaa*, Tahk: Ahmed b. Mes'ud b. Hamdan, Daru Taybe, Riyad, C. I, s. 55; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 81

⁵⁴ Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁵⁵ Müslim, *Sahih-i Müslim "Mukaddime"* C. I, s. 15; Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bidat*, s. 35; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 82

⁵⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 220

er-Razi (275/898), İbn Kuteybe (276/899), Harb b. İsmail el-Kirmani (280/893), Ebu Cafer Muhammed b. Hasen b. Harun (303/914) gibi isimler de Ehl-i Sünnet terkiibini kullanan isimlerdir.⁵⁷

Ehl-i Sünnet kavramı yerine kullanılan başka kavramlar da vardır. Bunlardan en çok kullanılanı "Sünni" kavramıdır. "Sağlam ve doğru inancı benimseyenler" manasına gelen Sünni kavramı, ilk defa Said b. Cübeyr tarafından kullanılmış ve bununla sünnete mensup olanlar kastedilmiştir.⁵⁸ Bunun dışında Ehl-i Sünnet mensupları kendileri için, Ashabu'l Hadis, Ashabu's-Sünne, Ehlü'l Hak, Ehlü'l İsbat, Fırka-ı Naciye, es-Sevadü'l Azam, Ehlü's- Sünne ve'l Cemaa ve'l Asar, Ehlü'l Hadis ve's Sünne, Ehlü's Sünne ve'l İstikame gibi bazı isimler de kullanmışlardır.⁵⁹

Muhalipleri tarafından Ehl-i Sünnet'e verilen bazı isimler de vardır. Mutezile tarafından, kulların fiillerinin Allah'ın kader ve kazası ile olacağını belirttikleri için Mücbire, Allah'ın sıfatlarını olduğu gibi kabul ettikleri için Müşebbihe; Mürcie tarafından, inşallah müminin dediklerinden dolayı Şükkakiyye; Rafiziler tarafından, sıradan Müslümanları teşkil ettiklerini söyleyerek Ehlü'l Amme, devlet başkanının seçim yoluyla belli olacağını benimsemelerinden dolayı Nasıbe, Allah'ın sıfatları konusundaki tutumları sebebiyle Sıfatiyye olarak isimlendirilmişlerdir.⁶⁰

Yaşanan gelişmelere bağlı olarak, İslam düşüncesinde birçok farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin siyasi ve itikadi sahada görüşler ortaya koyması ve bu görüşlerin toplum içerisinde tartışılır hale gelmesi, İslam'ın ne olduğunun anlaşılması noktasındaki önemi giderek arttırmaktadır.⁶¹ Ayrıca ortaya çıkan ekollerin görüşlerine baktığımızda, bir kısmının ümmetin birliğini tehdit eden mahiyete sahip olduğu, bir kısmının da İslam inanç ve itikadı ile bağdaşmadığı görülecektir. Bu kadar parçalanmışlıktan sonra, İslam'ın ilk dönemde olduğu gibi saf, duru bir şekilde yaşanması için çalışan, birlik beraberliği bozan her türlü hareketlerden kaçınan, toplumda tartışılan her türlü konuya mezhep taassubu içerisinde bakmayıp, din neyi emrediyorsa onu söylemeye gayret

⁵⁷ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 38; Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bidat*, s. 35; Esen, *Ehl-i Sünnet*, s. 83; M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar*, İslami Araştırmalar Dergisi, Temmuz 1986, S. I, s. 72

⁵⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 220-221; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁵⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 221-222; Kırbaçoğlu, *Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine*, s. 72; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, s. 525

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 222

⁶¹ Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 52

gösteren, Hz. Peygamber ve sahabelerinin yolundan ayrılmayan bir nesil ortaya çıkmıştır.⁶² Bu neslin amacı, kendi gerçeklerini insanlara kabul ettirmek değil, gerçeğin ne olduğunu ifade etmek ve desteklemek olmuştur. Yine bu neslin hedeflediği düşünce, Allah ile insanlar arasında bir araç ya da mezhepler arasında savaşılan yeni bir mezhep olmak değil, toplumda istikrarı sağlamak ve dengeyi korumak olmuştur. Bu doğrultuda cemaatten ayrılmamak, her kim olursa olsun küfür durumu haricinde siyasi otoriteye boyun eğmek onların temel görüşlerinden biri olmuştur.⁶³

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirilecek olan bu neslin ortaya çıkmasında, erken dönemde Hasan Basri,⁶⁴ Ebu Hanife (150/767)⁶⁵ gibi isimlerin önemi büyüktür. Özellikle Ebu Hanife ismi üzerinde durmamız gerekir. Ebu Hanife, daha sonra Ehl-i Rey olarak isimlendirilecek olan ekolün öncüsü olarak kabul edilir. Onun ehl-i bidat karşısında ortaya koymuş olduğu düşünceleri, Ehl-i Sünnet'in fıkri ve itikadi görüşlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁶⁶ Ebu Hanife ve Ehl-i Rey içerisindeki yeri hakkında ileriki bölümlerde daha detaylı bilgi verilecektir.

Yine hicri II. y.y.'ın sonlarına doğru, İbn Küllab (240/850), Haris el-Muhasibi (824/857) ve Ebu'l Abbas Kalanisi (IV/X y.y başları?) gibi Ehl-i Hadis kelimcileri olarak bilinen kimseler, Ehl-i Sünnet kelamının teşekkülünde rol oynayan önemli kişilerdir.⁶⁷

Tarihsel süreçte Ehl-i Sünnet'in farklı boyutları olmuştur. Bugün Ehl-i Sünnet'i temsil eden Eş'arilik ve Maturidilik, Ehl-i Sünnet'in ilk temsilcileri olarak gösterilmişse de, ya da bu şekilde bilinmekte ise de, Eş'arilik ve Maturidilik'ten önce de, her ne kadar sistemli bir şekilde olmasa da, bir Ehl-i Sünnet anlayışının olduğu bilinen bir gerçektir. Kırbasoğlu bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Hicri III. y.y.'ın sonlarına kadar Eş'arilik ve Maturidilik tarafından temsil edilen bir Ehl-i Sünnet'ten bahsedilemeyeceğini, bu dönemden önce de Ehl-i Sünnet'i kimlerin temsil ettiğini bilmek gerektiğini ve bunlarında Ehl-i Hadis olduğunu söylemektedir. Toplumda Ehl-i

⁶² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, DİB Yay., Ankara 2016, s. 219

⁶³ Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 45-46

⁶⁴ Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 117; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 53; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 526

⁶⁵ Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 121; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 54; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, C. X, s. 526

⁶⁶ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 349

⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 56-96; Yavuz, *Ehl-i Sünnet*, C. X, s. 527

Hadis'in, sadece hadis rivayeti ile meşgul olanlardan ibaret olduğu gibi bir yanlış anlayışın olduğunu ileri sürmekte ve aslında akaid, fıkıh ve daha başka alanlarda da kendilerine has görüşleri olan bir grubun, daha doğrusu onların Ehl-i Sünnet'in kurucuları olduğunu ileri sürmektedir."⁶⁸ Buradan hareketle erken dönemde Hasan Basri, Ebu Hanife gibi isimlerin yanında Ehl-i Hadis'in de, Ehl-i Sünnet'in teşekkülünde önemli rol oynadığı görülecektir.⁶⁹ İlerleyen bölümlerde Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekolleri hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

2.2. Ehl-i Hadis / Ashabu'l-Hadis

Hadis taraftarları, sünneti merkeze alarak gelenekçi bir din anlayışını temsil eden, İslam'ın kitap, sünnet, sahabe ve tabiinin sözlerinden anlaşılması gerektiğini savunan, mecbur kalmadıkça şahsi rey ve akli istidlallerin kullanılamayacağını ileri süren kimselerin ortak adıdır.⁷⁰ Hicri II.asrın ortalarında teşekkül etmiş olan bu ekol, Ehl-i Sünnet'in ilk temsilcileri olarak kabul edilmekte⁷¹ ve İslam düşüncesinde Ehl-i Hadis, Ehl-i Sünne, Ashabu'l Hadis gibi farklı şekillerde isimlendirilmişlerdir.⁷² Bunların dışında verilen diğer isimler ise şunlardır: el-Muhaddis, Ehlü'l-İlim, Ehlü's-Sünne, Sünni, Selef, Ashabu'l-Asar/Ehlü'l-Asar, Hadisi, Talebetü'l-Hadis, Tullabü's-Sünen, Talebetü'l-İlm, Hameletü'l-ilm, Hameletü'l-Hadis, Ketebetü'l-Hadis, Ruvatü'l-Hadis, Ruvatü'l-İlm, Ashabü'l-Esanid, Ehlü'n-Nakl, Ashabü'l-Hulkan ve'l-Mahabir, el-Huffaz, Ashabü'l-Ahbar, Ashabü's-Silah, Ashabü'r-Rivaye, Hummalü'l-Ahbar, el-Cellab, Nihletü's-Sünne, Ehlü'l-Hak ve'd-Din ve'l-Cema'a, Ashabü's-Sıfat/Sıfatiyye, Ehlü'l-Fıkıh ve's-Sika, Ehlü'l-İsbat.⁷³ Bu isimler kendilerinin vermiş olduğu isimlerdir. Bunların dışında bir de muhaliflerinin vermiş olduğu isimler vardır ki, onları da şu şekilde söyleyebiliriz: el-Haşviyye/Ehlü'l-Haşv, el-Müşebbihe, el-Mücessime, el-Mürchie, Şukkak, en-Nasibe/en-Navasıb, en-Nabite/en-Nevabit, el-Ğusa-el-Ğusr, Zahiriiyye, Cehele, el-Usmaniyye.⁷⁴ Bu kavramlar, döneme göre ve kullanan yazarların eğilimine

⁶⁸ M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehlü's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar*, İslami Araştırmalar Der., Ankara 1983, C. I, S. I, s. 73

⁶⁹ Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 48; Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 354

⁷⁰ Kutlu, *Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci*, s. 353; Abdullah Aydın, *Ehl-i Hadis*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 507

⁷¹ Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, s. 38

⁷² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitabiyat Yay., Ankara 2002, s. 5

⁷³ Geniş bilgi için bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashabu'l Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 30-71

⁷⁴ Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 72-75

göre farklılık arz etmektedir. Hatta aynı dönemde yaşayan yazarlar bile bu kavramlara farklı anlamlar yüklemişlerdir.⁷⁵ Hadis taraftarlarına verilen isimlerin tek tek açıklanması konumuzun sınırlarını aşacağından, burada onlar için en çok kullanılan isimlerden Ehl-i Hadis ve Ashabu'l-Hadis kavramlarını açıklamakla yetineceğiz.

"Ehl-Hadis" ve "Ashab-Hadis" şeklinde iki farklı kelimenin birleşmesiyle oluşan Ehl-i Hadis ve Ashabu'l Hadis isimlerinin daha iyi anlaşılması için, terkipte geçen kavramların her birinin açıklamak yerinde olacaktır. "Ehl" kelimesinin ne olduğundan, Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat kavramını açıklarken bahsetmiştik. Yine bu kelimenin mensubiyet ifade ettiğini ele alırsak, Ehl-i Hadis dediğimiz zaman hadisçiler, hadis ehli, hadislere tabi olanlar, hadis taraftarları şeklinde manaları içerdiği görülecektir.

"Ashab" kelimesi, sahabe kelimesinin çoğulu olup, sohbet eden, bir arada bulunan, dost, arkadaş, taraftar anlamlarına gelip, daha çok bir grubu ifade etmek için kullanılır.⁷⁶ Başka bir yerde de "sahibe" fiilinin kökünden türeyen ashab kelimesi, muhafaza etmek, korumak, men etmek, boyun eğmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁷ Birinci kullanıma baktığımızda Ashabu'l Hadis denilince "hadis ile meşgul olan" kimseler anlaşılırken; ikinci kullanımda ise, "hadisleri muhafaza eden, koruyan, hadislere boyun eğen" kimseler anlaşılmaktadır.⁷⁸

"Hadis" kelimesi ise, sözlükte "eski"nin zıddı "yeni" anlamına geldiği gibi, söz, haber, haber vermek, nakletmek şeklinde farklı manalara da gelmektedir.⁷⁹ Hadis kelimesi terim olarak ise, Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, takrirleri ile ahlaki ve beşeri vasıflarından oluşan sünnetinin söz veya yazı ile ifade edilmiş şekline denir.⁸⁰ Kelimenin ıstılahi manası dikkate alındığında, Hz. Peygamber'in hayatının her alanını, hadis kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bu bakış açısıyla sünnet ile hadis aynı manaları içermektedir. Buna göre, kendilerini Ehl-i Hadis ya da Ashabu'l Hadis olarak isimlendiren kimseler, Hz. Peygamber'in sünnetini en sade şekliyle alıp sorgulamadan

⁷⁵ Kadir Gürlü, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı-İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 105; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 44

⁷⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. I, s. 519

⁷⁷ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. I, s. 520-521

⁷⁸ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 19

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. II, s. 131-134; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2009, s. 9

⁸⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 10

kabul eden ve Hz. Peygamber'in öğrettiği gibi anlayan ve hayatlarına aktaran kimseler olarak düşünülebilir.

H. Peygamber hayatta iken "hadis" kavramının kullanımını görmek mümkündür. H. Peygamber, Ebu Hureyre'nin (58/678) bir sorusu üzerine "Ey Ebu Hureyre, bu hadis hakkında senden önce kimsenin bir şey sormayacağını tahmin ediyordum"⁸¹ şeklinde aktarılan rivayet, H. Peygamber'in hadis kavramını kullandığının en açık örneğidir. Fakat buradaki "hadis" kelimesinin kullanımına baktığımızda kelimenin sözlük anlamında kullanılıp, söz manasına geldiğine dikkat etmek gerekir.

Ehl-i Hadis ve Ashabu'l-Hadis isimlerinin kullanımını erken dönemlerde görmek mümkündür. Bu isimler zaman zaman birbiri yerine de kullanılmıştır. Kaynaklara baktığımızda Ehl-i Hadis şeklindeki bir tabirin ilk kullanımına h. I. asırda rastlamaktayız. Ebu Said el-Hudri'den (74/693) aktarılan bir rivayete göre; "Hz. Peygamber (s.a.v), meclislerde bazı kimselere yer verilmesini ve onlara hadislerin anlatılmasını vasiyet etmiş ve o kimseleri Ehl-i Hadis olarak isimlendirmiştir."⁸² Bu kullanım Ehl-i Hadis kavramının kaynaklarda belirtilen ilk kullanımıdır. Fakat burada ekol olarak ortaya çıkan Ehl-i Hadis değil, hadisle meşgul olan, hadis rivayetinin inceliklerini bilen kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.⁸³

İmam Şafii (204/819)'nin eserinde, "Ehl-i Hadis'in hepsi aynı değildir."⁸⁴ şeklindeki rivayetine baktığımızda, onun da Ehl-i Hadis ismini kullandığını görmekteyiz. Bunların dışında Amr İbn. el-Haris (147/764), İbn Ebi Leyla (147/764), Şu'be İbn el-Haccac (160/776), Yahya İbn Sa'id el-Kattan (198/812), Ali İbn el-Medini (234/847), Ahmed İbn Sinan el-Kattan (258/872), Müslim İbn el-Haccac el-Kuşeyri (261/875), İbn Kuteybe (276/889), et-Tirmizi (279/892), İbnu'l-Münadi (305/917), et-Tahavi (321/933) gibi isimler de, Ehl-i Hadis tabirini kullanan diğer kimselerdir.⁸⁵

Ashabu'l-Hadis tabirinin ise ilk kullanımını, h. I. asrın sonu ile h. II. asrın başlarında görmek mümkündür. Ebu Cebele (125/742) tarafından "Ey Ebu İsmail şu Ashabu'l

⁸¹ Buhari, *Sahih-i Buhari*, "Kitabu'l İlm" C. I, 21/59

⁸² Hatib el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, Haz. M. Said Hatiboğlu, AÜİF Yay., Ankara 1972, s. 22

⁸³ Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 28; Ömer Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmî ve Fikrî Hareketlerin Etkisi (Buhari Örneği)*, SÜSBE (Doktora Tezi), Konya 2004, s. 35

⁸⁴ Muhammed b. İdris eş-Şafii, *er-Risale (İslam Hukukunun Kaynakları)* Çev: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, TDV Yay., Ankara 2012, s. 212

⁸⁵ Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 27

Hadis'in bugün bana yaptığını gördün mü? Ben de, Ne yaptılar sana? dedim. Onlar bana; Falan saatte geleceğiz dediler, bekliyorum hala gelmediler." şeklinde aktarılan rivayette, Ashabu'l-Hadis ismi geçmektedir. Ebu Cebele'nin vefat tarihine baktığımızda, Ashabu'l-Hadis isminin erken dönemlerde kullanıldığını görmek mümkündür.⁸⁶ Bunun dışında Muğire İbn Miksem ed-Dabbi (133/750), el-A'meş (148/765), Şu'be İbn el-Haccac (160/776), İbrahim İbn Edhem (162/778), Hammad İbn Seleme (167/783), Muhammed İbn Süleyman İbn Ali (175/791), el-Leys İbn Sa'd (175/791), Hammad İbn Zeyd (179/795), Abdullah İbn el-Mübarek (181/797), Ebu Yusuf (182/798), Fudayl İbn İyaz (187/803), Cerir İbn Abdilhamid (188/804), el-Ğundar (193/808), Ebu Bekir İbn Ayyaş (193/808), Sufyan İbn Uyeyne (193/808), Hafs İbn Ğıyas (194/809), Muhammed İbn Ubeyd et-Tanafisi (204/819), eş-Şafii (204/819), Yezid İbn Harun (206/821), Abdullah İbn Davud el-Huraybi (211/827), Abdurrazzak (211/827), Halife el-Me'mun (218/833), Affan İbn Müslim (219/834), Yahya İbn Salih el-Vuhazi (221/836), Yahya İbn Ma'in (233/847), Ali İbn el-Medini (234/848), Osman İbn Ebi Şeybe (239/853), Kuteybe İbn Sa'id (240/854), Ahmed İbn Hanbel (241/855), İshak İbn Musa el-Hatmi (244/857), el-Kerabisi (245/858), el-Cahız (255/869), el-Buhari (256/870), Ebu Hatim er-Razi (275/888), İbn Kuteybe (276/889), Abdan el-Mervezi (306/918), el-Eş'ari (324/935) gibi isimlerin de, Ashabu'l-Hadis ismini kullandıklarını görmekteyiz.⁸⁷

Ehl-i Hadis ismi ile Ashabu'l-Hadis isminin aynı manalarda olup, birbiri yerine kullanıldığından daha önce bahsetmiştik. Hz. Peygamber (s.a.v)'den; "Ümmetimden hak üzere ortaya çıkan bir grup yok olmaz ve onlara zarar gelmez. İşte onlar Ehl-i Hadis'tir."⁸⁸ şeklinde, Ali el-Medini tarafından nakledilen rivayette o, Ehl-i Hadis ismini kullanırken, başka bir yerde ise, aynı hadisin farklı varyantında Ashabu'l-Hadis ismini kullanmıştır.⁸⁹ Ahmed b. Hanbel (241/855), Buhari (256/870) gibi kimseler de yine bu hadiste Ashabu'l-Hadis ismini kullanan kimselerdir.⁹⁰

⁸⁶ el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, s. 103; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 23

⁸⁷ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 20-21

⁸⁸ el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, s. 10

⁸⁹ el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, s. 27; Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *Telbisü İblis*, Daru'l-Minhac, Kahire 2010, s. 38

⁹⁰ el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, s. 27

İmam Şafî ise, Ehl-i Hadis ile Ashabu'l-Hadis isimlerinin farklı anlamlara geldiğini belirtmiştir. Ona göre Ashabu'l Hadis fıkıh ekolünü temsil eden kimselerdir. Ehl-i Hadis ise, hadis alanında uzman olan kimseler için kullanılır.⁹¹

İbn Kayyım (751/1350), Ehl-i Hadis kavramıyla Ehl-i Sünnet'i kastetmiştir. O, sahabe, tabiin ve hadis imamlarının yolu derken, Şafî, Ahmed b. Hanbel, Malik, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Buhari, İshak... gibi kimseleri kastetmiştir. Burada Ebu Hanife ve Ebu Yusuf gibi Ehl-i Rey olarak bilinen kimseler de bulunmaktadır. Fakat bu kimseleri Ehl-i Hadis imamlarıyla birlikte zikretmesi, onun daha geniş bir kavram olan Ehl-i Sünnet'i kastettiği düşünülebilir.⁹²

Eş'ari (324/935), Makalatü'l İslamiyyin adlı eserinde İslam mezheplerini tasnif ederken onlardan birinin Ehl-i Hadis olduğunu belirtmiştir.⁹³ Eserinin başka bir yerinde de, "Ashabu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet" şeklinde belirtmiş olduğu konu başlığında ise, Ashabu'l-Hadis ismini kullanmıştır.⁹⁴

Kaynaklarda Ehl-i Hadis'e mensup birçok isim zikredilse de,⁹⁵ Ehl-i Hadis düşüncesinin oluşmasında ve gelişmesinde en fazla rol oynayan kimselerin başında Evza'i (157/774), Süfyan es-Sevri (161/777), Leys b. Sad (175/791), Şerik b. Abdillâh (177/793), Malik b. Enes (179/795), Fudayl b. İyad (187/802), Muhammed İdris eş-Şafî (204/809), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (224/838), Ahmed b. Hanbel (241/855), Davud b. Ali b. Muhammed el-İsfahani (297/910)⁹⁶ gibi isimler gelmektedir.⁹⁷

Şehristani de, Ehl-i Hadis'ten bahsederken, Malik b. Enes, Muhammed b. İdris eş-Şafî, Süfyan es-Sevri, Ahmed b. Hanbel, Davud b. Ali ve ashâbı olarak tanımlar. Bu kimselere Ehl-i Hadis denilmesinin nedeni, hadis elde etme çabaları, hüküm verirken

⁹¹ Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatı*, s. 38; Mansur Koçinkağ, *Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, ÇOMÜ İlahiyat Fak. Der. Çanakkale 2017, S. X, s. 57

⁹² Abdülmecit, *İtticahat*, s. 85; Özer, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü*, s. 27

⁹³ Ebu'l Hasen el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, (İlk Dönem İslam Mezhepleri), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 23

⁹⁴ Eş'ari, *Makalat*, s. 237

⁹⁵ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, Tahk: Servet Akkaşe, Daru'l-Maarif, Kahire 1929, s. 501-527; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak el-Ma'ruf bi'l-Verrak İbn Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, Tahk: Rıza Teceddüd, s. 281-289; Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 63

⁹⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174; Saffet Köse, *İbn Davud ez-Zahiri*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XIX, s. 410-411

⁹⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 51

naslara bağı kalmaları ve nas varken açık ya da gizli kıyasa başvurmamalarından kaynaklanmaktadır.⁹⁸

2.3. Ehl-i Rey / Ashabu'r-Rey

Kavramsal olarak Ehl-i Rey, rey taraftarları, rey düşüncesine sahip olanlar, görüşlerini ortaya koyarken akli düşüncelerini kullanan kimse veya kimseleri ifade eden ve hicri II. asırda Kufe merkezli ortaya çıkan fıkıh ekolüne verilen isimdir.⁹⁹ Ehl-i Rey'in daha iyi anlaşılabilmesi için, rey kelimesinin hangi manaları içerdiğinin iyi anlaşılması gerekir.

Rey kelimesi Arapça'da, "R-A-Y" fiilinden türeyen bir kelime olup,¹⁰⁰ sözlükte; bilmek, göz ve kalp ile bakmak,¹⁰¹ görmek, gözlemek, anlamak, farkına varmak, düşünmek, karar vermek, hükme varmak gibi farklı manalara gelmektedir.¹⁰² Bunların yanında gözle görmek, akıl gözüyle görmek, kalp gözüyle görmek, düşünmek, zannetmek, görülen şey, düşünülen şey, şahsi kanaat, eğilim gibi manalarda da kullanılan rey kelimesi, dini literatürde biri geniş biri dar olmak üzere iki farklı kullanımı olan bir kelimedir. Geniş anlamda kullanıldığı zaman, reyi daha çok akıl (kalp) gözüyle görme anlamında düşündüğümüzde, sonuçları itibariyle isabetli olanı çıkarma anlamına geldiğini görürüz. Dar anlamda ise, sadece kişisel görüş ve akıl yürütme anlamlarına gelmektedir.¹⁰³

Rey kavramının farklı türevlerdeki kullanımlarına baktığımızda olumsuz manalar taşıdığı da görülmektedir. "Rââ" türevi gösterişle iş yapmak, iki yüzlü davranmak manalarına gelirken¹⁰⁴; "Terââ (bi)" türevi ise sahtesini, benzerini, taklidini yapmak manalarına gelmektedir.¹⁰⁵ Genellikle reyin eleştirilen kısmı, bu tür manaları içeren kullanımları olmuştur.

⁹⁸ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174

⁹⁹ Esat Kılıçer, *Ehl-i Rey*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 520

¹⁰⁰ Ebi Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub İbn Kayyım el-Cevziyye , *İlamu'l-Muvakkin an Rabb'il-Alemin*, Daru İbn Cevziyye, Riyad 1423, C. II, s. 124

¹⁰¹ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. XIV, s. 291

¹⁰² Kadir Gürlər, *Rey Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi*, Çorum İlahiyat Fakültesi Der. 2002, S. II, s. 175

¹⁰³ H. Yunus Apaydın, *Rey maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXV, s. 537

¹⁰⁴ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. XIV, s. 296

¹⁰⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. XIV, s. 300; Gürlər, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 274

Rey'in üzerinde ittifak edilen bir tanımı olmamakla birlikte,¹⁰⁶ yapılan tanımlara baktığımızda hem olumlu hem de olumsuz manada kullanıldığını görmekteyiz. Goldziher (1921), ilk başlarda reyin iyi, doğru, akıllıca bir görüş manasına gelen ve hevanın zıddı olarak olumlu bir manada kullanıldığını ifade ederken, daha sonraları hadisçilerin reye olumsuz mana yüklemeleri sebebiyle, heva ile aynı manada kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁰⁷

İbn Hazm'a (456/1064) göre rey, "dinde nassa dayanmayan hükümdür."¹⁰⁸ İbn Hazm reyi olumlu ve olumsuz olarak ayırmamış, Kur'an ve sünnete aykırı olan bütün uygulamaları rey olarak adlandırarak, reyin her zaman olumsuz manalar içerdiğini ifade etmiştir.

Serahsi (483/1090)'ye göre rey; bir meselede tek başına bir hüküm ortaya koymak için delil olarak kullanılmaz. Rey, nassın olmadığı konuda, nassın hükmünü benzerine aktarmaktır. Bir başka ifadeyle, hadislere ve asara dayanmayan bir meselede zorluğu ortadan kaldırmak adına, benzer bir hükmü başka bir hükme uygulamaktır.¹⁰⁹

İbn Kayyım göre reyin tarifi şu şekildedir: "Emarelerin çatıştığı durumlarda düşünme ve araştırmadan sonra kalbin doğru gördüğü görüştür. Akılların ihtilaf etmediği, delillerin çatışmadığı ve herkesin bildiği durumlar için rey kelimesi kullanılmaz" demiştir.¹¹⁰ Ragıb el-İsfehani ise, bu tanıma ilaveten şu şeklide bir rey tanımı yapmıştır: "Delillerin çatışması durumunda kişinin zannı galip ile, delillerden birinin doğruluğuna kanaat getirmesidir."¹¹¹

İbn Teymiyye (728/1328) de reyi, iyi ve kötü rey olarak ikiye ayıranlar arasındadır. Kitap, sünnet ve icmadan bir asla dayanan reyi iyi rey olarak kabul eder. Bunlardan

¹⁰⁶ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ankara 2010, s. 29

¹⁰⁷ Ignaz Goldziher, *Zahiriler, Sistem ve Tarihleri*, Çev. Cihat Tunç, AÜİF Yay., Ankara 1982, s. 10

¹⁰⁸ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *İbtalu'l-Kiyas*, s.167, (Goldziher'in Zahiriler kitabının içinde)

¹⁰⁹ Ümeri, *el-İçtihadü fi'l-İslam*, s. 37; Broje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefî ve Şafilere*, s. 2

¹¹⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İlamu'l-Muvakkiin*, C. II, s. 124; Sahip Broje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefî ve Şafilere*, AÜSBE (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994, s. 1

¹¹¹ Nadiye Şerif Ümeri, *el-İçtihadü fi'l-İslami Usuluhu Ahkamihî Afakihi*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1984, s. 35

birine dayanmayan rey'in ise kötü rey olduğunu belirtir ve bu manada kullanılan rey'in batıl olduğunu ifade eder.¹¹²

Rey ilk olarak fıkıh alanında kullanılmıştır. Fıkıh literatüründe rey, hakkında açık bir nass bulunmayan fıkhi bir konuda müçtehidin belli metotlar uygulayarak ulaşılmış olduğu şahsi görüş anlamına gelmektedir.¹¹³ Nitekim rey'in bu kullanımı aykırı bir görüş ortaya koymadığı müddetçe olumsuz karşılanmamıştır. Ancak itikadi meseleler söz konusu olduğunda reylerini kullanan kimseler, nassa aykırı görüşler ortaya koymaları sebebiyle ve bilgi kaynakları içerisinde rey'i nassa alternatif bir bilgi kaynağı olarak görmeleri sebebiyle eleştirilmişlerdir. Bunun örneklerini reye olumsuz mana yükleyen Ehl-i Hadis içerisinde görmek mümkündür. Ehl-i Hadis'e mensup Evza'i (157/774); "Biz Ebu Hanife'yi rey ile hüküm vermesi sebebiyle ayıplamıyoruz. Çünkü hepimiz rey ile hüküm veriyoruz. Fakat biz onu, kendisine bir hadis ulaştığı zaman onu bırakıp başka bir görüş ortaya koyarak hadise muhalefet etmesi sebebiyle eleştiriyoruz" demiştir.¹¹⁴

İtikadi sahada ortaya çıkan mezhepler görüşlerini ortaya koyarken daha çok rey'i kullanmışlardır. Gerek Ehl-i Hicaz gerekse Ehl-i Irak fakihleri, heva ve bidat olduğu gerekçesiyle itikadi konularda rey'in kullanımına karşı çıkmışlardır. Bundan dolayı Irak bölgesinde ortaya çıkan siyasi ve itikadi fırkalar, itikadi konularda rey ve kıyas kullanmalarından dolayı eleştirilmişlerdir.¹¹⁵ İbn Abdilber (463/1071), bu tür rey'i mezmum rey olarak isimlendirdikten sonra, Cehm b. Safvan (128/745)'ın ve diğer Ehl-i Kelam'ın reylerini, itikatta sünnete muhalif olan bidatler şeklinde tanımlamıştır.¹¹⁶

Rey'in itikatta kullanımı eleştirilerek, heva ve bidat ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bu itibarla rey, heva ve bidat birbiri yerine kullanılan kelimeler olup, bu kimseler genellikle Ehl-i Bidat olarak isimlendirilmiştir. İbn Abdilber; "rey, şek ve zan anlamına gelir. Dini rey olarak görenler ise Ehl-i Bidat olarak isimlendirilir" demiştir.¹¹⁷ Bir başka rivayette ise, "Hadisi olduğu gibi alıp, murad edileni kabul eden kimse sünnet sahibidir, fakat

¹¹² Ünal, *Hanefî Mezhebinin Hadis Anlayışı*, s. 29-30

¹¹³ Kılıçer, *Ehl-i Rey*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 520

¹¹⁴ Ebu Muhammed Ahmed b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vili Muhtelifü'l-Hadis*, Daru İbn Affan-Daru İbn Kayyim 2009, s. 131; İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, Çev: Hayri Kırbasoğlu, OTTO Yay., Ankara 2017, s.69; Fatma Alibekiroğlu, *Ehlu'r-Rey'in İtikadi Boyutu (Ebu Hanife Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 9

¹¹⁵ Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 36

¹¹⁶ İbn Abdilber, *Camiu Beyani'l-İlm*, 1052/2032

¹¹⁷ Alibekiroğlu, *Ehlu'r-Rey'in İtikadi Boyutu*, s. 9

hadisi kendi görüşünü desteklemek için isteyen ve manası üzerinde yorumda bulunan kimse bidat sahibidir" buyrulur.¹¹⁸

Ehl-i Rey isimlendirmesinin itikadi mezheplerle doğrudan bir ilişkisinin olduğu söylenemez. Fakat dolaylı olarak bazı mezhepler için Ehl-i Rey isimlendirmesi yapılabilir. Şöyle ki, Ebu Hanife ve taraftarları Ehl-i Rey olarak isimlendirilmiştir. Bu kimselerden Ebu Hanife'de dahil, İmam Muhammed, Ebu Yusuf, Bişr el-Merisi gibi isimler, bazı kaynaklarda Mürcie mezhebine mensup olarak gösterilmiştir.¹¹⁹ Bu durum Mürcie için Ehl-i Rey kavramının kullanılabileceğinin göstergesidir.

Harezmi, İslam fırkalarını yedi sınıfa ayırarak, bu fırkalar içerisinde Mürcie'yi altınca fırka olarak zikretmiştir. Ashabu'r-Rey'i Mürcie'nin alt kollarından biri sayarak bu gruptaki kimseleri Ebu Hanife ve taraftarları olarak tanımlamıştır. Harezmi bu şekilde bir ayırım yaparak, Ashabur'-Rey'in itikadi boyutunu ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁰

Mihne döneminden sonra, Ehl-i Hadis fıkıh anlayışı dışında kalan bütün anlayışlar Malikilik, Şafilik, Hanefilik ayrımı yapılmadan, hepsi Ehl-i Rey olarak isimlendirilse de,¹²¹ aslında Ehl-i Rey ismi özel bir anlam kazanarak, bundan sadece Kufe'li fakihler ve Hanefiler kastedilmiştir.¹²² Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, Ebu Hanife'nin kıyası fıkıh delilleri içerisinde birinci sıraya koyması ve hasdisten üstün tutması gibi şeklinde kendisine yöneltilen bir ithamdır.¹²³ İkincisi ise, Bişr el-Merisi, Ahmed b. Ebi Duad gibi isimlerin fıkıhta Hanefi, itikatta ise Mutezili olmalarından kaynaklanmaktadır.¹²⁴

İbn Kuteybe'nin Ashabu'r-Rey olarak vermiş olduğu listede İbn Ebi Leyla, Ebu Hanife, Rabiâtü'r-Rey, Züfer, Evzai, Süfyan es-Sevri, Malik b. Enes, Ebu Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani gibi isimler bulunmaktadır.¹²⁵ Burada Evzai, Süfyan es-Sevri, Malik b. Enes gibi isimler dikkat çekmektedir. Bu kimseler aynı zamanda Ehl-i Hadis'in de sahiplenmiş olduğu kimselerdir. Mihneden sonra Ehl-i Hadis içerisinde bir takım kırılmaların yaşandığından yukarıda bahsetmiştik. Mihne döneminde ortaya koymuş

¹¹⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeri Alemi'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982, C. IX, s. 144

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Eş'ari, *Makalat*, s. 142-143; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 120-121

¹²⁰ Alibekiroğlu, *Ehlu'r-Rey'in İtikadi Boyutu*, s. 14; Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 64

¹²¹ Abdülmecit, *İtticahad*, s. 131

¹²² İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. I, s. 35

¹²³ Abdülmecid, *İtticahad*, s. 68

¹²⁴ Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 38

¹²⁵ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 494-500; Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 64

olduğu tavır ile Ehl-i Hadis içerisinde ön plana çıkan Ahmed b. Hanbel'in dışında kalan bütün ilmi ve fikri hareketler, Ehl-i Rey olarak isimlendirilmiştir. Bu bağlamda Ehl-i Hadis'e mensup fakihler de Ehl-i Rey olarak değerlendirilmiştir.¹²⁶

Reyin ilişkili olduğu bazı kavramlar vardır. Bunlardan biri "itikat" kavramıdır. Falan kimse Haricilerin reyini benimsedim derse, hariciler gibi inandım anlamına gelmektedir. Harici ya da Cehmi gibi kimselerden gelen bir takım reyler/itikatlar, inanca yönelik konularda sünnete aykırı olduğu için bidat kabul edilmiştir.¹²⁷

Rey ile ilişkili olan bir diğer kavram da "bilgi" ve "akıl" kavramlarıdır. "Allah'ın sana gösterdiği vecihle insanlar arasında hüküm verirsin"¹²⁸ ayeti ile, "Rabbinin fil sahiplerine nasıl yaptığını görmedin mi?"¹²⁹ ayetlerinde geçen görmek fiili, bilgi anlamında kullanılmıştır. "Şüphesiz ben görmediklerinizi görürüm"¹³⁰ ve "Gördüğü şeyi kalbi yalanlamadı"¹³¹ ayetlerinde ise görmek fiili, akletmek manasında kullanılmıştır.¹³²

Rey ile ilişkili olan bir diğer kavram ise "zann" kavramıdır. Reyin zann anlamına geldiğine ilişkin Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadis şu şekildedir: "Size Allah'tan ne haber verirsem o haktır. Eğer kendi tarafımdan bir şey söylersem, ben ancak bir beşerim, hata da edebilirim, isabette."¹³³ Bu hadiste Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu ve hata edebileceği şeklindeki görüşler, ancak reyyle ortaya koymuş olduğu görüşlerdir. Hz. Ömer, Allah'ın elçisinin reyinin isabetli, kendi reylerinin ise ancak zandan ve zorlamadan ibaret olduğunu belirtmesi, reyin zann ile benzer mana içerdiğinin bir diğer örneğidir.¹³⁴

Reyin ilişkide olduğu bir başka kavram heva kavramıdır. Bu bağlamda Ehl-i Rey ile aynı anlama gelen Ehl-i Ehva kavramı, nefsin heva ve arzusuna uyanlar anlamında kullanılmıştır. Ehl-i Ehva olarak isimlendirilen kimseler ise, başta Hariciler olmak üzere Kaderiyye ve Rafiziler gibi bütün bidat fırkaları içine alan oldukça kapsamlı bir

¹²⁶ Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 37-38

¹²⁷ İbn Abdilberr, *Camii Beyani'l-İlm*, 1052/2032; Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 276

¹²⁸ Nisa 4/105

¹²⁹ Fil, 105/1

¹³⁰ Enfal 8/48

¹³¹ Necm 53/11

¹³² Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 278-279

¹³³ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim "Fadail"*, Tahk: Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru İhyaü't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 2010, C. IV, 1835/2362; İbn Abdilberr, *Camii Beyani'l-İlm*, 775/1435

¹³⁴ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 284

kavramdır.¹³⁵ İmam Malik, Ehl-i Ehva tabiriyle Mutezile'yi ve diğer İslam fırkalarına ait kelimcileri kastetmiştir.¹³⁶ Ahmed b. Hanbel ise, Ehl-i Ehva başlığı altında Cehmiyye, Mürcie ve Vakıfiyye gibi fırkalardan bahsetmiştir.¹³⁷

¹³⁵ Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 54

¹³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *Ehl-i Ehva*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 505

¹³⁷ Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 54

BİRİNCİ BÖLÜM

EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY EKOLLERİ

1. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE EHL-İ HADİS'İN ORTAYA ÇIKIŞI

Hız. Peygamber'e ilk vahyin gelmesiyle birlikte vefatına kadar geçen süre içinde İslam dininin bütün alanları temelde vahiy merkezli ve Hız. Peygamber'in sünnetiyle teşrii olmuştur. Herhangi bir problemde de, yaşayan birinci kaynak olan Hız. Peygamber'e müracaat ediliyor ve bu şekilde çözüm bulunuyordu. Hız. Peygamber'in vefatından sonra ise, Kur'an'ın kitap haline getirilmesiyle birlikte ona başvurulmuş ve problemlerde başvurulacak İslam'ın ilk kaynağı bu şekilde oluşturulmuştur. O'nun sünneti henüz yazıya geçirilmemiş olsa da, Ebu Hureyre, Ebu Said el-Hudri, Enes b. Malik, Hız. Aişe, Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Ömer, Abdullah İbn Mes'ud gibi hadis rivayetiyle meşhur olan sahabeler sayesinde, İslam'ın ikinci kaynağı olan sünnetin temelleri atılmıştır.¹³⁸ Ömer b. Abdülaziz'in "Alimlerin gitmesiyle ilmin kaybolacağından korkuyorum" şeklindeki düşüncesi, onu hadislerin yazıya geçirilmesi ihtiyacına sevk etmiştir.¹³⁹ Hadis tedvin faaliyetlerinin başlamasının ardından, hicri III. asra geldiğimizde Buhari ve Müslim gibi önemli hadisçilerin faaliyetleriyle, hadis külliyyatının iki önemli eseri oluşmuştur.¹⁴⁰

İslam dünyasında siyasi ve itikadi farklılıklardan dolayı Haricilik, Şia, Mürcie Kaderiyye, Cebriyye, Mutezile gibi mezheplerin ortaya çıkmasıyla birlikte, daha önce tartışılmayan konular gündeme gelmiş ve neticesinde bidat adı verilen bir takım yeni fikirler ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin ortaya çıkmasında her mezhep farklı bir yöntem

¹³⁸ Muhammed b. Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l Muhaddisun*, Riyad 1984, s.132-147; Cemal Ağırman, *Müksirun*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXI, s. 534

¹³⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, Daru'l Kitabu'l Arabiyye, Beyrut 1969, s. 221; Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi SBE (Doktora Tezi), Ankara 2008, s.7; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 7

¹⁴⁰ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 222-223

izlemiştir. Kimisi ayetlerin zahirine bağlı kalarak muhtevasını düşünmeden hareket etmiş, kimisi ayetleri kendi anlayışları doğrultusunda te'vil etmeye çalışmıştır. Bazıları ise, akıl ilkesini İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnetin önüne geçirmiştir. Hatta bu fırkalar kendilerini ilk dönemle irtibatlandırmak ve görüşlerini desteklemek için Hz. Peygamber adına hadis uydurmaktan dahi çekinmemişlerdir.¹⁴¹

Böyle bir ortamda bidat fırkalara ve görüşlerine karşı mücadeleyi sürdüren, yaşadıkları dönemde Kur'an ve sünnetin savunuculuğunu yapan Ehl-i Hadis olmuştur.¹⁴² Ebu Hatim er-Razi (277/890), Ehl-i Sünnet'e ancak tek bir isim yakışır ki, o da Ashabu'l-Hadis'tir derken, yaşadığı dönemde Ashabu'l-Hadis dışında bir Ehl-i Sünnet'ten bahsedilemeyeceğini, bir başka ifadeyle o çağda Ehl-i Sünnet'i Ashabu'l-Hadis'in temsil ettiğini anlatmış olmaktadır.¹⁴³

Her ekolün ortaya çıkmasında, yaşadığı dönemde meydana gelen coğrafi, ekonomik, siyasi ve fikri hadiselerin önemli bir rolü olup, düşünce ekolleri olarak adlandırdığımız mezheplerin bulundukları ortamdan ve dönemin şartlarından bağımsız olarak ortaya çıkmaları söz konusu değildir.¹⁴⁴ Ehl-i Hadis'in tarihi arka planına baktığımızda, İslam'ın filizlendiği ve neşet olduğu Mekke ve Medine'yi de içine alan Hicaz bölgesi önemlidir. Mekke'de Abdullah İbn Abbas, Medine'de Zeyd b. Sabit ve Abdullah İbn Ömer¹⁴⁵ gibi sahabelerin kurmuş olduğu ilim halkalarında yetişen sahabeler, Ehl-i Hadis'in ilk nüvelerini oluşturmuşlardır. Bu gelenekten gelen kimseler, sahabe ve tabiin döneminde "Medine ekolü (Medresetü'l-Medine), Medineliler (Ehl-i Medine) veya Hicazlılar (Ehl-i Hicaz)" şeklinde anılmaktadır. Yine bu kimseler, ilim aldıkları hocaların, yaşadıkları bölgenin ve kullandıkları metodun farklı olmasından dolayı, diğer düşünce ekollerinden ayrılır. Hicri II. asrın ortalarına geldiğimizde ise Ehl-i Hicaz

¹⁴¹ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 354; Özer, *Ehl-i Hadis'ib Red Literatürü*, s. 7; Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 24

¹⁴² Bağdadi, *Şerefü Ashabi'i Hadis "Mukaddime"*, s. 21; Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 354

¹⁴³ Ebu Osman İsmail b. Abdirrahman es-Sabuni, *Akide'tü's Selef ve Ashabu'l Hadis*, Daru'l Asıma 1998, s. 146

¹⁴⁴ Sabri Hizmetli, *İtikadi Mezheplerin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*, AÜİFD, S.XXVI, s. 653

¹⁴⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Malik b. Enes Hayatuhu ve Asruhu*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyye, Kahire 2008, s. 159; Özer, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü*, s. 32

olarak bilinen bu kimseler, daha çok "Ehl-i Hadis, Ashabu'l-Hadis, Ehl-i Eser, Ehl-i İlim" gibi farklı adlarla anılmaya başlamıştır.¹⁴⁶

1.1. Ehl-i Hadis'in Oluşumunda Hicaz Ekolünün Etkisi

Hicaz bölgesi, Mekke ve Medine'yi kapsayan bir bölgedir. Sahabelerin çoğunun Medine'de hayat sürmesi, Mekke'ye nazaran Medine'deki ilmi hareketliliğin artmasına neden olmuştur. Bu özelliğinden dolayı hicri I. asrın ilk yarısından itibaren Hicaz bölgesi, Medine etrafında şekillenmeye başlamıştır.

Hicret yurdu olan Medine'nin diğer İslam beldelerine göre bir çok farklı özelliği vardır. Kur'an'ın ahkama yönelik ayetlerinin orada inmesi, Hz. Peygamber'in sünnetinin orada şekillenmesi, sahabelerin hayatlarını Hz. Peygamber ile orada devam ettirmesi, Medine'yi farklı kılan özelliklerin başında gelir.¹⁴⁷ Medine dışına da birçok sahabenin gittiği bilinen bir gerçektir. Fakat Medine'ye göre bu oran daha düşüktü ve Medine dışına giden sahabeler daha çok cihad amacıyla gitmişlerdir. Malik b. Enes, on bin sahabenin burada vefat ettiğini, diğer bölgelere ise iki bin civarında sahabe gittiğini ifade etmiştir.¹⁴⁸ Sahabe ve tabiinin Medine'deki varlığı, kurdukları ilim halkalarında talebe yetiştirmeleri açısından önemlidir. Şüphesiz bu ilim halkaları, Raşit halifeler döneminde Medine'yi bir ilim merkezi haline getirmiştir.¹⁴⁹

Medine'nin bir başka özelliği de, dış etkenlere fazla maruz kalmamış olmasıdır. Medine'de hayat tarzı hareketli ve değişken değil, oldukça sakindi. Şehirde bir karışıklık ya da içinden çıkılmaz bir durum yaşanmamıştır. Dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeye uzak olan Medine'de, tamamen İslami örf ve uygulamalar yaşanmaktadır. Görüş ayrılıklarında Kur'an ve sünnetin yanında maslahat ve örf'e başvurularak, problemleri çözme gayreti içerisinde olmuşlardır.¹⁵⁰

Medine aynı zamanda diğer İslam bölgelerindeki fikri kavgalardan da uzaktı. Özellikle Irak bölgesindeki Basra ve Kufe merkezlerinde, fikri kavgalar ekseninde oluşmuş ilim,

¹⁴⁶ Abdülmecit, *İtticahat*, s. 33; Salim Ögüt, *Ehl-i Hadis*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 509

¹⁴⁷ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 171-172; Ebu Zehra, *Malik*, s. 156

¹⁴⁸ Ögüt, *Ehl-i Hadis*, s. 508

¹⁴⁹ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 85

¹⁵⁰ Mahmud Abdulmecid, *el-İtticahatu'l Fıkhiyye İnde Ashabi'l Hadis fi'l Kami's Salisi'l Hicri*, Mısır 1979, s. 61; Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 85; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafililer*, s. 69

Medine'de geçerli değildi. Orada daha çok geçerli olan çözüm kaynakları Kitap, sünnet ve bu ikisini kullanarak oluşturulan İslam'ın diğer kaynaklarıdır.¹⁵¹

İslam'ın ilk dönemlerinde devletin başkenti olan Medine, başkent Kufe'ye taşınmasıyla birlikte siyasi konumu kaybetmiş, geriye sadece ilmi yönü kalmıştır. Orada bir çok fukaha ve ulema yetişmiş, sünnetin ve hadislerin merkezi olmuştur. Ayrıca Emeviler döneminde fitnelerin en az bulunduğu yer Hicaz bölgesi idi.¹⁵² Şehrin bu özellikleri, orada bulunan ve yetişen alimleri, ilimde insanların en güvenilir olanı konumuna yükseltmiştir.¹⁵³

İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve nesilden nesle aktarılması konusunda faaliyet gösteren sahabeler, kurmuş oldukları ilim halkalarında birçok müçtehidin yetişmesine imkan sağlamıştır. Bu müçtehitler, hocalarının metodu, bilgisi ve kişiliklerinden etkilendikleri kadar, içinde bulundukları ortamdan da etkilenmişlerdir. Kurulan ilim meclislerinde yetişen öğrencilerin, meseleleri ele almada kullandıkları yöntemlerin birbirinden farklı olması bunun göstergesidir. Sahabe döneminde bu farklılıklar bariz bir şekilde kendini göstermemesine rağmen, tabii neslinde gerek bölge, gerek kurucu kişi, gerekse hoca farklılığına dayanan iki farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Medine merkezli Hicaz ekolü, diğeri ise Kufe merkezli Irak ekolüdür.¹⁵⁴

Ehl-i Hadis'in oluşmasında hicaz ekolünün önemli bir rolü vardır. Bu gelenekten gelen kimseler, Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Ömer, Zeyd b. Sabit gibi sahabelerin metotlarını örnek alarak düşüncelerini ortaya koymuşlardır.¹⁵⁵ Bidat görüşlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, Kur'an ve sünnetin doğru anlaşılabilmesi için, çeşitli İslam beldelerinde ilim meclisleri kurulmaya başlamıştır. Mekke'de Mücahid b. Cebr (103/721), Ata b. Ebi Rabah (115/733), İbn Ebi Muleyke (117/735), Medine'de Said b. Müseyyeb (93/711), Ömer b. Abdilaziz (101/720), İbn Şihab ez-Zühri (124/741), Mısır'da Mekhul b. Ebu Müslim (112/730), Kufe'de İbrahim en-Nehai (92/710), Amir eş-Şabi (105/724), Basra'da Hasan Basri (110/728), Muhammed b. Sirin (110/728), Horasan'da Dahhak b. Müzahim (105/723) gibi isimler, Ehl-i Hadis'in ilk nüveleri

¹⁵¹ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 86

¹⁵² Ebu Zehra, *Malik*, s. 172

¹⁵³ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 86

¹⁵⁴ Abdülmecit, *İtticahad*, s. 32-34; Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 87; Yiğit, *Emeviler*, C. XI, s. 98; Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis*, s. 15

¹⁵⁵ Ebu Zehra, *Malik*, s. 159

olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶ Bu kimseler arasında, Medine'de bulunan yedi fukahadan¹⁵⁷ biri olan Said b. Müseyyeb, Hicaz ekolünün önderi olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁸ Onların en önemli özelliği, kendi ilim halkalarında kendi metotlarını oluşturmak, verilen fetvaları toplamak ve onları göz önünde bulundurarak toplumda tartışılan meseleler karşısında çözüm yolları bulmaya çalışmak olmuştur.¹⁵⁹

1.2. Ehl-i Hadis'in Ortaya Çıkışı

Ehl-i Hadis, Kur'an'ı, Hz. Peygamber'in sünnetini ve hadislerini merkeze alan, bütün gayretlerini nasların, hadislerin ve manalarının anlaşılması üzerine harcayan, bunu yaparken de mecbur kalmadıkça şahsi rey ve akli unsurların kullanılmaması gerektiğini savunan kimselerin ortak adıdır.¹⁶⁰

Ehl-i Hadis'in ortaya çıkmasında hicaz ekolünün önemli bir etkisi olmakla birlikte, bunun yanında başka etkenlerde söz konusudur. İslam düşüncesinde siyasi ve itikadi ayrılıklardan sonra, bu ihtilaflardan herhangi biri hakkında hiçbir görüş beyan etmeyen bir grup ortaya çıkmıştır. Bu kimseler bazılarına göre köşeye çekildikleri için Huleysiye¹⁶¹ olarak isimlendirilirken, bazılarına göre de Mutezile (Tarafsızlar)¹⁶² olarak isimlendirilmiştir. Burada Mutezile olarak isimlendirilen kimselerin, hicri II. asırda mezhep olarak ortaya çıkan Mutezile ile bir ilgisi yoktur. Bu benzerlik isim benzerliğinden başka bir şey değildir.¹⁶³

Başını Abdullah İbn Ömer (74/693)'in çektiği bu Tarafsızlar grubu¹⁶⁴, Muhammed b. Ebi Bekre (38/658), Muhammed b. Mesleme (43/663), Zeyd b. Sabit (45/665), Usame b. Zeyd (54/674), Sad b. Ebi Vakkas (55/675), Hasan b. Sabit (60/680), Velid b. Ukbe

¹⁵⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 45

¹⁵⁷ Said b. Müseyyeb (94/713), Urve b. Zübeyr (94/713), Abdurrahman b. Haris (94/713), Kasım b. Muhammed (94/713), Abdullah b. Uteybe (98/717), Süleyman b. Yes'ar (100/719), Harice b. Zeyd b. Sabit (100/719), Geniş bilgi için bkz. Ebu Zehra, *Malik*, s. 161-167; Zeydan, *Medhal*, s. 140; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiler*, s. 62-64

¹⁵⁸ Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal Lidiraseti's Şeriatil İslamiyye*, Kahire 2001, s. 139-140; Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 175; Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 87; Yiğit, *Emeviler*, C. XI, s. 98

¹⁵⁹ Ebu Zehra, *Malik*, s. 163-164

¹⁶⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174; Zeydan, *Medhal*, s. 137; Onat-Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s. 353

¹⁶¹ Ebu'l Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari Naşi el-Ekber, *Mesailül' İmame Kitabu'l Evsat fi'l Makalat*, Tahk: Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 17; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 34

¹⁶² Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed Malati, *et-Tenbih ve'r-Red ala ehli'l-ehva ve'l-bida*, Tahk: Muhammed Zahid Kevseri, Beyrut 1968, s. 36; Naşi el-Ekber, *Mesailül' İmame*, s. 16-17; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 34

¹⁶³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 34

¹⁶⁴ Naşi el-Ekber, *Mesailül' İmame*, s. 16; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116

(61/681) gibi sahabe ve tabiinden olan pek çok kimseyi bünyesinde barındırmaktadır.¹⁶⁵ Bu kimselerin en belirgin özelliği, iman ve büyük günah meselesinin hararetli bir şekilde tartışıldığı ortamda, "Ölen ve öldürülen her iki Müslüman da ateştedir"¹⁶⁶ ve "Allah'ın ölen kulu ol, öldüren kulu olma" şeklindeki hadislere dayanarak, Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlarda kimin haklı kimin haksız olduğunu bilemedikleri için, bu meseleler hakkında yorum yapmayı ve her türlü fitneden uzak durmayı dinin bir gereği ve fazileti olarak görmeleri olmuştur.¹⁶⁷

Tarafsızlar grubu, farklı düşüncedeki insanları bünyesinde barındıran bir gruptur. Bunlardan bir kısmı Mürce'nin teşekkülünde rol oynamış kişilerdir. Mürcie, ortaya koymuş olduğu fikirlerle ve uzlaşmacı tavırlarıyla, İslam toplumunu rahatsız eden konularda tarafsız kalmaları, Kur'an ve sünnete bağlı kalmaları, onların Müslümanlar nazarında büyük taraftar kazanmasını sağlamıştır. Makdisi'nin ifadesine göre, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekolleri Mürcie'nin iki kanadını oluşturmaktadır. Bu düşünceden hareketle bazı yazarlar, Ehl-i Hadis'in köklerinin tarafsızların oluşturduğu Mürcie'nin içerisinde aranması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁶⁸ İlerleyen süreçte bu iki ekolün birbirini eleştirmesi, itikadi ve siyasi alanda fikir ayrılığına düşmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁹

Ehl-i Hadis'in ortaya çıkması ile ilgili öne sürülen görüşlerden biri de, Allah'ın sıfatları meselesinin tartışıldığı bir ortamda, buna paralel olarak ortaya çıkmış olabileceğidir. Kırbaçoğlu'nun ifadesiyle, sıfatlar meselesinin menşei araştırıldığında, Allah'ın sıfatları ilk olarak, onların inkarı şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁷⁰ Kaynaklar genellikle Allah'ın sıfatları konusunda ilk olarak konuşan kişinin Ca'd b. Dirhem (124/742) olduğundan bahsederler.¹⁷¹ Bu problemin İslam dünyasına nereden geldiği konusunda ise birçok farklı rivayet mevcuttur.¹⁷² Özellikle Talat Koçyiğit, Allah'ın sıfatları konusu içerisinde tartışılan Halku'l Kur'an meselesinin, Allah'ın sıfatlarını inkar etmenin bir sonucu olarak

¹⁶⁵ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l İmame*, s. 16; Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar, Kitabul Makalat ve'l-Fırak, Fıraku's-Şia*, Çev: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 55-56

¹⁶⁶ Buhari, *Sahih-i Buhari "Kitabu'l-İman*, 15/31; Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l-Fiten"*, 2213/2888

¹⁶⁷ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l İmame*, s. 16-17; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 35

¹⁶⁸ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s. 349

¹⁶⁹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 38

¹⁷⁰ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 106

¹⁷¹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, AÜİF Yay., Ankara 1969, s. 58

¹⁷² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 338-339; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 107

ortaya çıktığını, bu meselenin Yahudi kaynaklı olarak düşünülebileceğini, fakat kaynakların bu meseleyi Yahudilerden ziyade Hristiyanlara bağladığını ve bu konuda en önemli şahsın Yuhanna ed-Dımeşki (131/749) olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Ca'd b. Dirhem'in de Allah'ın sıfatlarını inkarı inancını Yuhanna'dan veya Şam'daki başka Hristiyanlardan alabileceğini ve iki ihtimalden hangisi doğru olursa olsun bu meselenin Hristiyan kaynaklı olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴ Hicri II. asrın başlarında İslam dünyasına bu şekilde girip, Allah'ın sıfatlarını inkar eden Ca'd b. Dirhem ve taraftarlarına tepki olarak, bu meselenin ilim meclislerinde tartışılmaya başlandığı görülecektir. Kırbaçoğlu'nun ifadesiyle bu tarihlerin, aynı zamanda Ehl-i Hadis'in de ortaya çıktığı tarihler olması tesadüf olarak değerlendirilmezse oldukça dikkat çekicidir. Buradan Allah'ın sıfatları meselesine tepki olarak Ehl-i Hadis'in ortaya çıktığı düşünülebilir.¹⁷⁵

Hicaz ekolünün devamı niteliğinde olan Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden biri İmam Malik olmuştur.¹⁷⁶ Hadisçi bir kimliğe sahip olmasının yanında, farazi meselelere cevap vermemesi, görüş beyan ederken rey ve kıyasa çokça başvurmaması ve dini meselelerde çokça soru sorulmasını hoş görmemesi onun Ehl-i Hadis kimliği kazanmasında önemli olmuştur. Ayrıca sünnet üzerinde münakaşa yapılmasını doğru bulmaz ve sünnet nasıl bildirilmişse o şekilde kabul ederdi.¹⁷⁷ O, ortaya koymuş olduğu görüşleri ve görüşlerini oluştururken kullanmış olduğu yöntem ile, bu ekol içerisinden gelen kimselere referans olmuştur. Ahmed b. Hanbel ve Davud b. Ali, sıfatlar ve müteşabih ayetler konusunda Ehl-i Hadis'in öncüsü olarak kabul ettikleri Malik b. Enes'i takip etmişlerdir.¹⁷⁸

İmam Malik'in zaman zaman hadis ve rey eksenli tartışmalarda yer aldığı da bilinmektedir. Abbasi halifesi Harun Reşid (193/809) zamanında kurulan ilim meclisinde, rey ehlinin önemli isimlerinden ve Ebu Hanife'nin öğrencisi olan Ebu Yusuf'la münazarada bulunması bunun örneklerindendir.¹⁷⁹

¹⁷³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar*, s. 59; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, MÜİFV Yay., İstanbul 2016, s. 42

¹⁷⁴ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar*, s. 60

¹⁷⁵ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 108

¹⁷⁶ Ali Tantavi, *Fetava*, Daru'l Menare, Cidde 1985, s. 48-49; Mehmet Erdem, *Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış*, Dini Araştırmalar Der., C. VIII, S. XXIV, s. 75-76

¹⁷⁷ Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 136

¹⁷⁸ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 78; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 54

¹⁷⁹ Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 27

Ehl-i Hadis içerisinde bir başka önemli isim de İmam Şafî'i'dir. Şafî'i, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey geleneğine sahip kimselerden ders alan biridir. O, önce İmam Malik'ten ders alarak Ehl-i Hadis'in metodolojisini ve fıkhnı öğrenmiş, daha sonra da İmam Muhammed'den ders alarak Ehl-i Rey'in fıkhnı ve görüşlerini elde etmiştir. İmam Muhammed'in ders halkasında, oldukça fazla kitap telif ettiği nakledilir.¹⁸⁰ Elde etmiş olduğu bu ilmi birikim sayesinde İmam Şafî'i, hem hadisi hem de kıyası kabul etmek suretiye bu iki ekol arasındaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldırma çabası içerisinde olmuştur.¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel bu konuda şöyle der: "Şafî'i gelene kadar, biz Ehl-i Rey'e, Ehl-i Rey'de bize lanet ederdi. O geldi, aramızı buldu."¹⁸² Fakat zaman içerisinde onun hadisçi kimliği ön plana çıkmış, reyin kullanımını ise, kıyasla sınırlandırmıştır.¹⁸³

Ehl-i Hadis tarihsel süreç içerisinde Abbasiler zamanında yeni bir evreye girmiştir. Emevi iktidarını devirip başa geçen Abbasiler, sosyal, kültürel ve fikri olarak gelişmeye ve değişmeye başlamak istemeleri sonucu, Abbasi yöneticileri Şii, Mutezili ve Zeydi çevrelerle yakın ilişkiler kurmuşlardır.¹⁸⁴ Özellikle devletin en parlak zamanlarında idarecilerin Mutezili düşünceye meyletmeleri ve bu yeni düzen için gerekli olan dini ve fikri altyapıyı sağlamlaştırmak istemeleri halkın bir kısmının iktidara karşı muhalefet etmesine yol açmıştır. Bu dönemde iktidar tarafından "Halku'l-Kur'an"¹⁸⁵ düşüncesi ortaya atılmış ve bunun sonucunda tarihe "mihne olayları"¹⁸⁶ olarak geçen hadiseler meydana gelmiştir. Yaşanan hadiseler esnasında "Kur'an mahluktur" düşüncesine en büyük tepki, "Kur'an Allah kelmıdır, mahluk değildir" görüşüyle Ehl-i Hadis'ten gelmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 264; Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 158

¹⁸¹ Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis*, s. 19; Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 151; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 41

¹⁸² Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 159

¹⁸³ Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 27; Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 158

¹⁸⁴ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 50; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 28-29

¹⁸⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 338-342; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 39-41; Yusuf Şevki Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XV, s. 371-375

¹⁸⁶ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 127-189; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 57-60; Hayrettin Yücesoy, *Mihne*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXX, s. 26-28

¹⁸⁷ Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 272-312; Zeki İçsan, *Selefilik-İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 23

Ehl-i Hadis'in Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmemelerinin dini olduğu kadar siyasi yönü de vardır. Çünkü Kur'an'ın mahluk olduğunu reddetmek, o dönemde Abbasi yönetimine karşı muhalefetin siyasi bir tutumu olmuştur.¹⁸⁸ Mihne uygulamalarının devlet propagandası haline gelmesiyle birlikte, bu dönemde Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini kabul etmeyen başta Ahmed b. Hanbel (241/855) olmak üzere pek çok Ehl-i Hadis mensubu kimse sıkı takibata uğramış, hatta çeşitli işkencelere maruz kalmışlardır. Halifelerin ve alimlerin birbirlerini rakip olarak görmeleri de, bu dönemde Ehl-i Hadis ile birlikte olmuştur.¹⁸⁹

Mihne uygulamalarının tarihi arka planına baktığımızda, halife Me'mun'un kardeşi ile girmiş olduğu iktidar mücadelesi karşımıza çıkmaktadır. Me'mun'un kardeşi Emin, Araplar tarafından desteklenmesine karşın, halife Me'mun mevali tarafından desteklenmiştir. Bu durum Me'mun ile mevali arasında bir yakınlaşma meydana getirmiştir. Ayrıca Me'mun, iktidarını sağlamlaştırmak adına kendisine bir taban oluşturmak zorundaydı ve bu taban için kendisini destekleyen mevali, bulunmaz bir fırsat olmuştur. Bu şekilde bir politika izleyen Me'mun, toplumda etkili bir güç olan ve kendisine muhalefet eden Ehl-i Hadis'in gücünü kırmayı amaçlamıştır. Bu amaç uğruna mevaliden oluşan Mutezile'ye ilim meclislerinde söz sahibi olma imkanı sunmuştur.¹⁹⁰

Bu dönemde Ehl-i Hadis için bir tehlikede şudur ki; Mutezile'nin bu gücü elde etmesi ve kendisini iktidar tarafından koruma altına alması, onlara Emeviler döneminde uygulanan Arap asabiyetinin intikamını alma fırsatı sunmuştur.¹⁹¹ Ehl-i Hadis'e mensup kimseler Araplardan oluşmaktaydı. Bu durum aslında Mutezile'nin Ehl-i Hadis ile mücadele içine gireceği anlamına gelmektedir.

Me'mun, muhaliflerini baskı altına almak ve insanların zihinlerini meşgul etmek adına Halku'l-Kur'an meselesini ortaya atmıştır. Bu mesele ilk önce ilim meclislerinde tartışılmaya başlanmış, daha sonra siyasi arenada devlet politikası haline gelerek mihne uygulamalarının müsebbibi olmuştur.¹⁹²

¹⁸⁸ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 123

¹⁸⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 248; Mustafa Nevin Abdülhalık, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev: Vecdi Akyüz, Ay ışığı Yay., İstanbul 2001, s. 323-324

¹⁹⁰ İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 55-58

¹⁹¹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 53-85, 128-129

¹⁹² Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 117-129; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 58

Ehl-i Hadis'in fikri sisteminin oluşmasına ve farklı gruplara ayrılmasında mihne olaylarının etkisi büyüktür. Bu dönemde Ehl-i Hadis içerisinde en önemli isim Ahmed b. Hanbel olmuştur. Siyasi olarak Abbasi iktidarının mihne uygulamalarına, itikadi olarak ise Mutezile'nin Kur'an mahluktur görüşüne karşı çıkmaları, Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının Ehl-i Hadis içerisinde ön plana çıkmalarını sağlamıştır. Hicri III. asırdan itibaren ise, Malikiler, Şafiler, Hanbeliler ve Zahiriler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁹³

Bu noktada Ehl-i Hadis düşüncesi içerisinde Ahmed b. Hanbel ismi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Ahmed b. Hanbel mihne döneminde göstermiş olduğu direniş sayesinde dönemin sona ermesiyle birlikte halk nazarında özel bir ilgiye muhatap olmuştur. Bir rivayette kendisinden şu şekilde bahsedilmektedir: "İnsanların Ahmed b. Hanbel hakkında konuştukları duyulur. Fakat konuşulanlar, mihneden sonra kendisi için anılanlar kadar değildir. Ne zaman ki imtihan edildi, onun ismi her yerde anılır oldu."¹⁹⁴

Onun mihne döneminde göstermiş olduğu direniş, Hz. Ömer'in sakifede, Hz. Ebubekir'in ridde olaylarında, Hz. Osman'ın şehit edildiği gün, Hz. Ali'nin sıfıfındaki durumuyla karşılaştırılmış,¹⁹⁵ bu olaydan sonra dinin yardımcısı, sünnetin koruyucusu, Ehl-i Hadis'in imamı ve mihneye karşı sabreden kimse olarak görülmüştür.¹⁹⁶

Ahmed b. Hanbel sadece halk değil, siyasi otorite de ilgi göstermiştir. Halife Mütevekkil, devlet işlerinde ve devlet görevlilerinin atanmasında kendisine danışmış ve onun fikirlerinden istifade etmiştir.¹⁹⁷ Onun halife üzerindeki etkisi, Ebu Hanife taraftarı olan birisinin bidatçi olması gerekçesiyle kadılık görevine atanmasına engel olacak kadar büyüktür.¹⁹⁸

Burada şunu belirtmekte fayda vardır. Mihne döneminden sonra, Ehl-i Hadis fıkıh anlayışı dışında kalan bütün anlayışlar Malikilik, Şafilik, Hanefilik ayrımı yapılmadan, hepsi Ehl-i Rey olarak isimlendirilse de,¹⁹⁹ aslında Ehl-i Rey ismi özel bir anlam

¹⁹³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 56; Koçinkağ, *Ehl-i Rey Ehl- Hadis Ayrımı*, s. 64

¹⁹⁴ İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 77

¹⁹⁵ Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, C. XI, s. 201

¹⁹⁶ Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatib Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, Tahk: Beşşar Avvad Maruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 2001, C. VI, s. 90-91

¹⁹⁷ İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 74-75

¹⁹⁸ Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, C. III, s. 317

¹⁹⁹ Abdülmecit, *İtticahad*, s. 131

kazanarak, bundan sadece Kufe'li fakihler ve Hanefiler kastedilmiştir.²⁰⁰ Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, Ebu Hanife'nin kıyası fıkıh delilleri içerisinde birinci sıraya koyması ve hasdisten üstün tutması gibi şeklinde kendisine yöneltilen bir ithamdır.²⁰¹ İkincisi ise, Bişr el-Merisi, Ahmed b. Ebi Duad gibi isimlerin fıkıhta Hanefi, itikatta ise Mutezili olmalarından kaynaklanmaktadır.²⁰²

Ahmed b. Hanbel'in cenaze törenine yüz binlerce kişi katılmış, insanlar günlerce onun kabrini ziyaret etmiştir. Yine onun ölümü üzerine farklı dinlere mensup kimseler yas tutmuş, öldüğü gün binlerce kişinin Müslüman olduğu rivayet edilmiştir.²⁰³ Bu durum onun yaşantısıyla ve fikirleriyle geniş bir kitleye etki ettiğinin en önemli kanıtıdır.

Mihne uygulamaları, Ehl-i Hadis içerisinde bazı kırılmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu kırılmaların yaşanmasında en büyük isim, şüphe yok ki Ahmed b. Hanbel'dir. Onun, bu dönemde mihne uygulamalarına maruz kalması, iktidara karşı tavrının ne olduğunun açık göstergesidir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarları, mihne döneminde tartışılan konuları ilim meclislerine taşımış, bu konularda kendileri gibi düşünmeyen insanlar üzerinde baskı oluşturarak toplum içerisinde dışlanmış bir konuma getirmişlerdir.²⁰⁴

Bu baskı ve dışlanma hareketi sadece muhaliflerine karşı oluşmamış, Ehl-i Hadis'in kendi içerisinde de varlığını hissettirmiştir. Bunlardan biri Ali el-Medini (234/848)'dir. O mihne dönemindeki tavrından dolayı Ahmed b. Hanbel tarafından terk edilen kişilerin başında gelmektedir. Ahmed b. Hanbel'in hocası olan Ali el-Medini, mihne sürecinde gerçekleşen siyasi baskılara dayanamayarak, Halku'l-Kur'an konusunda iktidar lehine cevap vermesi sonucu, dünya karşılığında dinini satmakla suçlanmıştır. Ahmed b. Hanbel, onun Mutezili düşünce lehine destek vermesi nedeniyle onunla ilişkisini kesmiş, onun rivayetlerini de artık kabul etmemiştir.²⁰⁵

Mihne sonrasında Ehl-i Hadis içerisinde dışlanan isimlerden biri de Yahya b. Main (233/847)'dir. O da, Ali el-Medini gibi mihne döneminde Halku'l-Kur'an konusunda Mutezili düşünce lehine görüş verenlerden birisidir. Ahmed b. Hanbel tarafından,

²⁰⁰ İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. I, s. 35

²⁰¹ Abdülmecid, *İtticahad*, s. 68

²⁰² Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 38

²⁰³ Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, C. VI, s. 102-104; Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, C. XI, s. 340-343

²⁰⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 217; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 80

²⁰⁵ İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 81

kendisiyle hadis öğrenmek için yolculuk yaptıkları dönemde, "Yahya'nın bilmedi hadis, hadis değildir" şeklinde övgüsüne mazhar olan Yahya b. Main, mihne döneminde ortaya koymuş olduğu tavırla Yahya için, artık ondan hadis rivayetinin uygun olmayacağı söylenmiştir.²⁰⁶

Mihneden sonra Ahmed b. Hanbel ve taraftarları, insanları sadece Halku'l-Kur'an konusunda değil, sünnete bağlılığın simgesi olan Ahmed b. Hanbel ile de imtihan etmeye başlamışlardır. Toplumda polemik konusu haline gelen Halku'l-Kur'an meselesi, artık ilmi tartışmaların ötesinde bir hal almıştır. Bu durum sadece Ehl-i Hadis'in muhaliflerini değil, kendileriyle aynı safta yer alan kimseleri de hedef almış ve işi birbirlerini tekfir etmeye kadar götürmüşlerdir.²⁰⁷

Ehl-i Hadis'in önemli simalarından biri olan Buhari (256/869)'ye yapılan tenkitler dikkat çekicidir. Ona bir seyahat sırasında Halk'ul-Kur'an konusunda soru yöneltmiştir. O da, insanların lafızlarının kendi fiilleri olduğu, dolayısıyla Kur'an'ın lafızlarının mahluk olduğu şeklinde cevap vermiştir. Bu cevap üzerine protestolarla karşılaşan Buhari, hem meclisi hem de yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.²⁰⁸ Buhari aleyhine yapılan tenkitler o kadar çok artmıştır ki, onun başka bölgelerde ikamet etmesine dahi mücadele edilmemiştir. Hatta o Semerkant'ta yaşamak istediğinde şehir halkı ikiye bölünmüş ve aralarında ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. Sünnet muhalifi şeklinde bir ithamla karşılaşan Buhari, gidecek yer bulamamış ve Semerkant'ı terk ederken yolda vefat etmiştir.²⁰⁹

Bu uygulamalar hem mihne öncesi hem de mihne sonrası olumsuzluklar yaşandığının göstergesidir. Mihne döneminde Mutezile'nin yapmış olduğu baskıları, mihneden sonra Ehl-i Hadis gerçekleştirmiştir. Adeta kendilerine yapılan zulmün intikamını alma duygusuyla hareket eden Ehl-i Hadis, bunun için karşı bir mihne uygulaması başlatmıştır. Bu durum sadece muhaliflerine karşı olmamış, yukarıda söylediğimiz gibi kendilerinden olan kimselere de yansımıştır. Bu durum onların kendi içlerinde farklı gruplara ayrılmasına yol açmıştır.

²⁰⁶ Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, C. XI, s. 87; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 81-82

²⁰⁷ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihsel Arka Planı*, s. 67

²⁰⁸ Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, C. II, s. 352-355; Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, C. XII, s. 453-463; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihsel Arka Planı*, s. 68; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 83

²⁰⁹ Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, C. XII, s. 464-467; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihsel Arka Planı*, s. 68

1.3. Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı

Ehl-i Hadis, Kur'an ve sünneti merkeze alan, düşüncelerini oluştururken bu iki kaynak ışığında oluşturan, bunların dışında herhangi bir meselede mecbur kalmadıkça reyin kullanılmayacağını prensip edinenlerin ortak adıdır. İslam dünyasında hadise karşı muhalefetin artması, bidat fırkaların görüşlerini desteklemek için hadis uydurma faaliyetlerine girişmeleri sonucu, Kitap ve Sünneti muhafaza etmek kaçınılmaz hale gelmiş ve bunu Ehl-i Hadis gerçekleştirmiştir.²¹⁰

Ehl-i Hadis mensuplarının, Kur'an ve Sünnet'e karşı tavrına ve bu ekseninde oluşturmuş oldukları fikirlerine baktığımızda, kendileri dışındakilerden tamamen farklı bir düşünce yapısına sahip oldukları görülecektir. Kur'an'ı Kerim'in İslam'ın ilk temel kaynağı olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur.²¹¹ Sünnet ise, farklı şekillerde anlaşılmakla beraber, İslam'ın ikinci temel kaynağı olarak kabul edilmektedir. Kur'an ve sünnetin eş değer olduğu konusunda Ehl-i Hadis içerisinde görüş birliği vardır. Özellikle Hanbeliler, bu yönüyle diğer İslam mezheplerinden ayrılır.²¹² Ahmed b. Hanbel'in "Sünnet, Kitabı tefsir eder ve açıklar"²¹³ sözü ile, Evzai'nin "Kur'an'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'an'a olan ihtiyacından daha fazladır"²¹⁴ sözü, Ehl-i Hadis nazarında sünnetin Kur'an karşısındaki fonksiyonunu açıklar mahiyettedir.²¹⁵

Ehl-i Hadis içerisinde Hassan b. Atiyye (130/748), Evzai, Şafi, Buhari, İbn Hazm, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi isimler, sünnetin tamamıyla vahiy ürünü olduğu görüşüne sahip kimselerdir.²¹⁶ Ehl-i Hadis'in önemli simalarından biri olan Hassan b. Atiyye, "Sünnet, Allah'ın Peygamberine inen vahyi açıklar mahiyettedir ve tıpkı vahiy gibi sünneti de Cebrail haber vermiştir." şeklindeki düşüncesi, Ehl-i Hadis'e göre sünnetin kaynağının ne olduğunu açıklayan bir ifadedir.²¹⁷

²¹⁰ el-Bağdadi, Hatib, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 9

²¹¹ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endüli İbn Hazm, *el-İhkam fî Usuli'l-Ahkam*, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1983, C. I, s. 96

²¹² Ferhat Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, s. 51

²¹³ Ebu Ömer Yusuf İbn Abdilberr, *Camîu'l Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Daru'l-İbni'l-Cevzi 1994, C. II, 1194/2354

²¹⁴ İbn Abdilberr, *Camîu'l Beyani'l-İlm*, C. II, 1194/2353

²¹⁵ Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik* s. 51

²¹⁶ Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik* s. 53

²¹⁷ İbn Abdilberr, *Camîu'l Beyani'l-İlm*, C. II, 1193/2350

Ehl-i Hadis mensupları, "Şüphesiz din rey ile değil, asar iledir"²¹⁸ düşüncesiyle, daha çok hadisleri dinleme, toplama ve rivayet etme konusunda çaba göstermişlerdir. Onlara göre hadis rivayet etme, bidat fırkalar tarafından hadis uydurma faaliyetlerin arttığı bir dönemde hadislerin korunması ve doğru bir şekilde anlaşılması için önemlidir.²¹⁹ Bundan dolayı hadis rivayeti ve onların muhafazası için çalışma, çoğu zaman bir ibadet ve faziletli bir iş olarak görülür.²²⁰

Her mezhepte, Hz. Peygamber'in yetmiş üç fırka hadisine binaen kurtuluşa eren fırka olma anlayışı var olmuştur. Fırka-ı Naciye olan, adil olan, kıyamet günü kurtuluşa erecek olan, Hz. Peygamber'in sünnetini ihya eden tek fırka kendileridir. Diğer fırkaların hepsi sapıklığa ve dalalete düşmüştür.²²¹ Onlara göre Allah dinin koruyucusu ve bidatlerin yıkıcısı olarak kendilerini seçmiştir. Ayrıca Allah dini onlara emanet etmiş ve ilmin koruyuculuğunu da onlara vermiştir.²²² Ali b. el-Medini (234/848) bir hadiste, Hz. Peygamber'in daima var olacağını, hakkı destekleyeceğini ve muhaliflerinin zarar veremeyeceğini haber verdiği grubu Ashabu'l Hadis ya da Ehl-i Hadis olarak yorumlar.²²³

Kur'an ve Sünnet bir kimsenin cevap aradığı herhangi bir mesele için yeterli olan iki kaynaktır. Tevhid esasları, ahiret halleri, cennet, cehennem, Allah'ın sıfatları, melekler, Peygamber kıssaları, geçmiş ümmetlerin kıssaları, Hz. Peygamber'in seriyyeleri, gazveleri, hukuki kararları, mucizeleri, hanımları, çocukları, ashabı ile ilgili bütün bilgiler, fakihlerden kimin hangi görüşü benimsediği ile ilgili vs. bütün konuları içerir.²²⁴ Bazı dini meselelerin, akli temellendirmeler ve şahsi yorumlar içerdiği bilinmekle birlikte, bu yorumların Hz. Peygamber, sahabe ve tabiinle sınırlı kaldığı, daha sonraki nesillerin hiçbir şekilde şahsi görüşlerine kaynak olarak değer verilmediği ifade edilmektedir.²²⁵

²¹⁸ Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 6; İbn Abdilberr, *Camii'l Beyani'l-İlm*, C. II, 1049/2022; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 57

²¹⁹ Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 41-42

²²⁰ Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 81-83

²²¹ Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Muhammed İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l Hanabile*, Kahire 1952, C. II, s. 208; Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 25

²²² Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 8-9; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 58

²²³ Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 10; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 59; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 48

²²⁴ Geniş bilgi için bkz. Bağdadi, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, s. 8

²²⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 57-58

Ehl-i Hadis düşüncesi, bir takım hatalara düşme endişesiyle naslar üzerinde rey ile hüküm vermeyi uygun görmemiştir. Reyin zanna dayanması sebebiyle kesin bilgi ifade etmemesi, insanlar arasında ayrılıklara sebep olması, bidatçilerin silahı olması, reyin değişken olması gibi sebepler, Ehl-i Hadis'in reye karşı çıkmalarının nedenleri olarak gösterilebilir.²²⁶

Ehl-i Hadis'in rey hakkındaki düşüncelerini keskin çizgilerle yok saymak, onların düşünce yapılarında olmayan bir durumdur. Abdullah İbn Mübarek'ten aktarılan bir rivayete göre, "Esere itimat ettikten sonra, hadisi tefsir eden reyi al"²²⁷ sözü, Ehl-i Hadis'in rey konusundaki düşünceleri hakkında bize ipucu vermektedir. Ayrıca Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden Ahmed b. Hanbel; Evzai, İmam Malik ve Süfyan es-Sevri gibi Ehl-i Hadis'in önde gelen isimlerinin rey kullandığını bize haber vermektedir.²²⁸

Ayrıca toplum yapısının değişmesi ve var olan çözümlerin yeterli olmaması, bir takım konularda esnek davranma gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu konuda kendi aralarında da ihtilafa düşen Ehl-i Hadis mensupları reyi, dinin getirmiş olduğu gerçekleri anlama hususunda sınırlı bir kaynak olarak kabul etmekle birlikte, nadiren de olsa kullanma ihtiyacı hissetmişlerdir.²²⁹ İmam Şafi, reyin kullanımını kıyasa bağlamış, kıyasın ise nassa bağlı kalarak yapılması gerektiğini ifade etmiştir.²³⁰

1.4. Ehl-i Hadis'in Temel Görüşleri

Ehl-i Hadis'in görüşlerini ortaya koymada temel prensipleri, Kur'an ve sünnete bağlı kalmaları olmuştur. Rey onların temel kaynağı olmamakla birlikte, hakkında nas bulunmayan konularda, nassa muhalefet etmemesi koşuluyla reylerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu konuda Ehl-i Hadis'in dikkate aldığı en önemli kriter, reyi kullandıkları zaman onu nas ile desteklemeye çalışmaları olmuştur. Çünkü Ehl-i Hadis'e göre akli delilleri kullananlar dahi, kullanmış oldukları akli delillerin doğru olduğunu ortaya koymak için naslara başvurmak zorundadır. Ehl-i Hadis'in bu anlayışla oluşturdukları görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz.

²²⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 59

²²⁷ İbn Abdilberr, *Camiu'l Beyani'l-İlm*, C. II, 1031/1978, 1050/2023

²²⁸ İbn Abdilberr, *Camiu'l Beyani'l-İlm*, C. II, 1082/ 2107; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 36

²²⁹ Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik*, s. 45

²³⁰ Muhammed b. İdris eş-Şafi, *er-Risale (İslam Hukukunun Kaynakları)*, Çev: Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, TDV Yay., Ankara 2012, s. 22-23

İman: İmanın özünü oluşturan ve amentü esasları olarak bilinen Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, ahiret gününe, Allah'tan gelen iyi veya kötü olan ve kader olarak isimlendirilen esasların her birine ayrı ayrı iman etmek gerekir.²³¹ İnanç bakımından birinde eksiklik olduğunda, kişinin imanında da eksiklik meydana gelir. İslam ise; Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şahadet etmektir.²³²

İman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amellerinin yerine getirilmesinden ibarettir.²³³ Bu tanıma göre, kişinin yapmış olduğu ameller imana dahil olduğundan, taatleri yerine getirmekle iman artar, günaha düşmekle iman eksilir.²³⁴ Bütün müminlerin yapmış olduğu taatler ve işlemiş olduğu günahlar aynı olmadığından, herkesin imanı birbirine eşit değildir.²³⁵ Aynı şekilde bir kimse dünyadaki durumunun ne olduğunu ve ölüm anında mümin olarak mı yoksa kafir olarak mı öleceğini bilemeyeceğinden, kendisini tanıtırken müminim diyebileceği gibi, inşallah müminim de diyebilir.²³⁶

Ehl-i kiblede hiç kimse, zina, hırsızlık gibi işlemiş olduğu büyük günahları dolayısıyla tekfir edilmez ve cehennemlik olduklarına hükmedilmez. Onlar büyük günah işlemiş olsalar bile, imanlarının olması sebebiyle mümindirler.²³⁷

Allah'ın İsim ve Sıfatları: Allah tek bir ilahtır ve O'ndan başka ilah yoktur. Eş ve çocuk edinmemiştir. Hz. Muhammed, O'nun kulu ve elçisidir.²³⁸ Allah'a ait isim ve sıfatların hepsi ezelidir. Allah'ın isimlerinin Allah'tan başka olduğu söylenemez. Ehl-i Hadis, ".....kendi ilmiyle indirmiş olduğuna..."²³⁹ ve "bir dişinin gebe kalması ve doğurması hep O'nun bilgisiyledir."²⁴⁰ ayetlerini delil göstererek, Allah'ın ilminin var olduğunu ikrar ettiler.²⁴¹

²³¹ Eş'ari, *Makalat*, s. 237; Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, C. IV, s. 833

²³² Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, C. IV, s. 833

²³³ Kasım b. Sellam Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman ve Mealimihi ve Sünenihi ve İstikmalihî ve Derecatihî*, Tahk: Muhammed Nasıruddin Albani, Mektebetü'l Maarif, Riyad 2000, s. 10; Berbehari, *Şerhu's Sünnne*, s. 75; Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 264

²³⁴ Malati, *et-Tenbih*, s. 16; Berbehari, *Şerhu's Sünnne*, s. 75

²³⁵ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 86; Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 272

²³⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 35-43

²³⁷ Eş'ari, *Makalat*, s. 238-239; Malati, *et-Tenbih*, s. 15-17

²³⁸ Eş'ari, *Makalat*, s. 237; Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 62

²³⁹ Nisa 4/166

²⁴⁰ Fatır 35/11

²⁴¹ Eş'ari, *Makalat*, s. 237

Allah'ın hiçbir sıfatı hadis değildir. Eğer ilim sıfatı hadis olsaydı, Allah'ın Kur'an'da gelecekte haber vermesi ve kıyamette meydana gelecek olayları bildirmesi mümkün olmazdı. Allah bilir, işitir, görür ve güç sahibidir.²⁴² Ayetlerde ve hadislerde Allah'a nispet edilen nüzul, vech, yed gibi kavramları tevil etmeden ve teşbihe düşmeden, Allah'a izafe etmek gerekir. Ancak bunların keyfiyeti insanlar tarafından bilinemez.²⁴³

Kelam sıfatı ilahi sıfatlardandır. "Allah Musa ile de doğrudan konuştu."²⁴⁴ ve Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur."²⁴⁵ ayetleri, Allah'ın kelam sıfatına sahip olduğunun delillerindendir.²⁴⁶ Buna göre, Kur'an Allah'ın keliması olup mahluk değildir. Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmek ile, müşriklerin Kur'an'ın beşer sözü²⁴⁷ olduğunu söylemeleri arasında bir fark yoktur.²⁴⁸

Bulutsuz bir havada ayın görüleceği gibi, Allah kıyamet gününde müminler tarafından görülecektir. Fakat buradaki görmenin nasıl gerçekleşeceği belli değildir. Kafirler ise, Allah'ı inkarlarından dolayı göremeyeceklerdir.²⁴⁹ Allah, dünyada iken görülmez. Ancak dünyadayken rüyada görülebilmesi mümkün olabilir.²⁵⁰

Kader Meselesi: Hayır ve şer, Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana gelir. Ehl-i Hadis hayrı ve şerriyle, Allah'ın kendilerine yazmış olduğu kadere inanırlar. Allah dilemedikçe hiçbir şey olmaz. İnsanlar kendileri için bir yarar ya da zarar oluşturmaya malik değildirler. Onlar Allah'a sığınırırlar ve her vakit ve her durumda Allah'a muhtaç olduklarını bilirler. Müminlerin Allah'a itaat etmesi de, kafirlerin ayağının kayması da Allah'tandır. Allah müminleri, mümin olarak yaratması sebebiyle olanlara lütufta bulunmuş, kafir olanlara ise lütufta bulunmamıştır. Allah, onların kafir olmalarını

²⁴² Eş'ari, *Makalat*, s. 237

²⁴³ Eş'ari, *Makalat*, s. 237

²⁴⁴ Nisa 4/64

²⁴⁵ En'am 6/15

²⁴⁶ Ebu Said Osman b. Said ed-Darimi, *Kitabu'rd ale'l-Cehmiyye*, Mektebetü'l İslamiyye, Kahire 2010, s. 140

²⁴⁷ Müddessir 74/25

²⁴⁸ Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 167; Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 227-233 Eş'ari, *Makalat*, s. 238; Yusuf Şevki Yavuz Osman b. Said ed-Darimi, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VIII, s. 497

²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenadika ve'l Cehmiyye Fima Şekket Fihi min Müteşabihi'l Kur'an ve Teevvelethu ala Gayri Te'vilihi*, Tahk: Dags b. Şebib b. Fenis Acmi, Garas li'n-Neşr, Kuvet 2005, s. 259-264; Eş'ari, *Makalat*, s. 238; ed-Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 98-119; Berbehari, *Şerhu's Sünn*e, s. 72

²⁵⁰ Ebu Said Osman b. Said ed-Darimi, *Nakzu'l-İmam Ebi Said Osman b. Said ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-Anid fi Meftera Alellahi Azze ve Celle mine't-Tevhid*, Tahk: Reşid b. Hasan el-Elma'i, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998, s. 738

istemiş, onları saptırmış ve kalplerini mühürlemiştir. Hayır ve şer, Allah'ın kazası ve kaderiyledir.²⁵¹

Kulların Fiilleri: Kulların fiilleri mahluktur. Kul, fiillerinin yaratıcısı değildir. Yeryüzünde meydana gelen hayır ve şerrin hepsi Allah'tandır ve her şey O'nun dilemesiyle olur. Hiç kimse bir şey yapmadan önce onu yapacak güce sahip değildir. Yapılan her şey Allah'ın ilmi dahilindedir. Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Kulların iyi ve kötü fiillerinin hepsini yaratan Allah'tır.²⁵²

Nübüvvet: Hz. Muhammed, Allah'ın kulu ve elçisidir. İnkarcıların Kur'an'ın bir benzerini meydana getirememeleri, Hz. Peygamber'in Peygamberliğine ait en büyük delili oluşturur. Zira onlar, Kur'an'ın benzerini meydana getirmeye güç yetirebilselerdi bunu mutlaka gerçekleştirirler ve Hz. Peygamber'in iddiasını boşa çıkarırlar, böylece savaşmak zorunda da kalmazlardı.²⁵³

Sahih rivayetlerde Hz. Peygamber'den rivayet edilen her şey kabul edilir ve bu niçin böyledir diye sorulmaz. Dini konularda insanı dalalet düşürecek bütün konularda soru sormak yasaklanmıştır. Çünkü böyle soru sormak bidattır.²⁵⁴ Her bidat dalalettir, dalalet ise ateşe götürür.²⁵⁵

İmamet: İlk Müslümanlar olan sahabelere saygı göstermek, onların erdemli davranışlarını örnek almak, aralarında yaşanan ihtilaflarda suskun kalmak gerekir. Hz. Peygamberden sonra sahabenin en faziletlipleri, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Onlar aynı zamanda Hulefa-i Raşidin'dir.²⁵⁶

Müslüman yöneticilerin başarılı olmaları için dua edilir. İmam adil olsun, zalim olsun ona itaat etmek gerekir. Toplumda düzenin sağlanabilmesi için, devlet başkanına isyan

²⁵¹ Eş'ari, *Makalat*, s. 238; Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 115-123; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 69

²⁵² Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, Tahk: Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Daru'l Atlasil'l Hadra, Riyad 2005, s. 295-319; Eş'ari, *Makalat*, s. 238; Malati, *et-Tenbih*, s. 15; Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 284-285; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 68

²⁵³ Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 29-30; Yavuz, *Osman b. Said ed-Darimi*, C. VIII, s. 497

²⁵⁴ Eş'ari, *Makalat*, s. 237-239

²⁵⁵ Ebu Muhammed Hasan b. Ali b. Halef Berbehari, *Şerhu's-Sünne*, Mektebetü'l Ğurebai'l Eseriyye 1993, s. 67

²⁵⁶ Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 127; Malati, *et-Tenbih*, s. 15-17

edenlere karşı mücadele edilmesi esastır. İmamette Kureyşlilik esastır ve sultana karşı ayaklanmak doğru değildir.²⁵⁷

Ahret Halleri: Cennet ve cehennem hak ve bakidir. İkisi de yaratılmıştır. Kıyamet şüphesiz olacaktır. Ölen de öldürülen de eceliyle ölmüştür. Her yaratılmışın bir eceli vardır. Münker ve Nekir'e, miraca, uykuda rüya görmeye, Müslümanların ölümleri için dua etmeye, öldükten sonra onlar için verilen sadakanın onlara ulaştığına inanılır.²⁵⁸

Hz. Peygamber'in kıyamet günü ümmetine şefaati olacaktır. Şefaati büyük günah sahipleri içindir. Havz, kevser, sırat, öldükten sonra dirilme, Allah'ın kullarını hesaba çekmesi ve O'nun huzurunda beklenmesi haktır. Bazılarına göre Hz. Peygamber kıyamet günü arşın üzerinde Allah'ın sağ yanında oturacaktır.²⁵⁹

2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE EHL-İ REY'İN ORTAYA ÇIKIŞI

Rey ile içtihat meselesini, Hz. Peygamber ve sahabelerin yaşadığı çağa kadar gerilere götürmek mümkündür.²⁶⁰ Muaz hadisi olarak bilinen ve Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken; "Ey Muaz ne ile hüküm verirsin? sorusu üzerine, Muaz'ın; Önce Allah'ın kitabı, sonra Resulü'nün sünneti, bu ikisinde de bulamazsam reyimle içtihat ederim."²⁶¹ şeklinde cevap vermesi, Hz. Peygamber'in hoşnut olduğu bir cevap, aynı zamanda hakkında nas bulunmayan konularda içtihat yapılmasına örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.

Reye yüklenen manalar, tarihsel süreçteki kullanımlarına ve farklı eğilimlerdeki kimselerin algılarına göre değişiklik göstermektedir. Bundan dolayı Ehl-i Rey'i tek bir zihniyete mensup kimseler olarak görmek hata olacaktır. Yukarıdaki Muaz hadisi örneğinde olduğu gibi, hakkında nas bulunmayan konularda rey ile içtihat bulunmak, Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmiş ve sahabelerde nasları açıklamak için "Rey-i

²⁵⁷ Eş'ari, *Makalat*, s. 240; Berbehari, *Şerhu Kitabı's Sünne*, s. 77; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 71

²⁵⁸ Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Berbehari, *Şerhu Kitabı's Sünne*, s. 72-73; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 71

²⁵⁹ Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Berbehari, *Şerhu Kitabı's Sünne*, s. 72-73; İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. II, s. 20; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 71

²⁶⁰ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybani Örneği*, İFAV Yay., İstanbul 2015, s. 65-68

²⁶¹ Ebu İsa Muhammed b. İsa Sevde Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi "Kitabu'l-Ahkam"*, Daru'l-Arabi'l-İslamiyye, Beyrut 1998, 9/1327; İbn Abdilberr, *Camii'l-Beyani'l-İlm*, 845/1593

"Sahih" olarak isimlendirdikleri bu reye sıkça başvurmuşlardır.²⁶² Sahabelerin reyi, nasları ve onların delil oluşlarını açıklayan ve onlardan hüküm çıkarmayı kolaylaştıran rey, ümmetin üzerinde birleştiği ve birbirlerine naklettikleri rey, bir konuda hüküm vermeye çalışırken, Kur'an, sünnet ve sahabelerin sözlerinde bulunmadığı zaman başvuru olan rey, Rey-i Sahih kısmına girer.²⁶³

Reyin bu şekilde olumlu mana içerip kullanılmasının yanı sıra, itikadi alanlarda farklılaşmalar sonucu Haricilik, Mürcie, Cebriye, Kaderiye, Mutezile gibi fırkaların ortaya çıkması ve bu fırkaların şer'i hiçbir esasa dayanmayıp bidat adı verilen görüşler beyan etmesi, reyin daha çok olumsuz manada anlaşılmasına sebep olmuştur. "Rey-i Batıl" olarak isimlendirilen bu rey, eleştirilerin odak noktasında olan reydir.²⁶⁴

Ehl-i Rey bir başka yerde, mutedil reyciler ve müfrit reyciler olmak üzere de ikiye ayrılır. Mutedil reyciler, sünnet ve hadisi reddetmeyen, hadisleri almada ve değerlendirmede titizlikle davranıp, rivayetlere dikkatle yaklaşan kimseleri bünyesinde barındırır. Bu kimseler hadislerle gereken önemi vermekle birlikte, kıyas ve istihsan gibi reye dayanan yollarla hüküm vermekten çekinmemişler ve ihtilaflı meseleleri buna göre çözüme kavuşturmuşlardır.²⁶⁵ Şehristani'ye göre bu kimselerin Ehl-i Rey olarak isimlendirilmeleri, kıyas-ı celiyi haber-i vahide tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.²⁶⁶

Müfrit reyciler ise, itikadi fırkaları bünyesinde barındıran bir gruptur. Bunlar görüşlerini oluştururken kitaba ve reye bağlı kalmalarına rağmen, İslam'ın ikinci kaynağı olan sünneti özellikle de haber-i vahidi hucet olarak kabul etmeyen kimselerdir. Bunların başında da Mutezile ve Hariciler olduğu tahmin edilmektedir.²⁶⁷

Ehl-i Hadis'in reyi, heva ve bidat ile özdeşleştirip daha çok olumsuz manada kullanması,²⁶⁸ Ehl-i Hadis'in gözünde Ehl-i Rey'in daha geniş bir kitle tarafından temsil edildiğini ortaya koymuştur. Bu dönemde Ehl-i Hadis'in kendilerini Ehl-i Sünnet'in tek

²⁶² Ebi Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyüb İbn Kayyım el-Cevziyye, *İlamu'l-Muvakkiin An Rabbi'l-Alemin*, Daru İbnü'l-Cevzi, Riyad 1423, C.II, s. 125

²⁶³ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 289-290

²⁶⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İlamu'l-Muvakkiin*, C. II, s. 125

²⁶⁵ Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 37

²⁶⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 175

²⁶⁷ Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşmasında İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi*, s. 37

²⁶⁸ Goldziher, *Zahiriler*, s. 10

temsilcisi olarak görmeleri,²⁶⁹ onların kendileri dışındaki bütün fırkaları Ehl-i Rey olarak görmelerinde ve eleştirmelerinde önemli bir etkindir. Bu düşünce onların fırka taassubu içerisinde olduklarının açık göstergesidir. Çünkü Ehl-i Hadis'in eleştirilerinden Ehl-i Sünnet itikadının oluşmasında önemli bir yeri olan Ebu Hanife²⁷⁰ ve taraftarları da nasibini almıştır. Ebu Hanife yaşadığı dönemde ortaya koymuş olduğu görüşlerle, bidat fırkalara ve fikirlere karşı önemli bir mücadele içerisine girmiştir. Onun böyle bir mücadeleyi yerine getirirken, nakil ile aklı birleştirip nakli deliller ışığında aklı kullanarak farklı bir metot geliştirmesi, muhalifleri tarafından eleştirilmesine yol açmıştır. Halbuki Ebu Hanife'nin yaptığı, yukarıda zikrettiğimiz Muaz hadisinde anlatılandan başka bir şey değildir.

Buradan hareketli Ehl-i Rey'i daha iyi anlayabilmek için iki kategoride değerlendirmek gerekir. Birincisi, aklı naklin önüne geçirerek Kur'an ve Sünnet'e muhalif görüşler öne süren Haricilik, Şia, Mürcie, Kaderiye, Cebriye ve Mutezile gibi bidat ve heva sahibi Ehl-i Rey; ikincisi ise, nakil ile aklı birleştirip, aklı Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak bu iki kaynağın daha iyi anlaşılması için kullanan ve Ebu Hanife ve taraftarlarını bünyesine alan nassa bağlı Ehl-i Rey'dir.

2.1. Bidat ve Heva Sahibi Ehl-i Rey

2.1.1. Hariciler

İslam düşünce ekolleri içerisinde tarih sahnesine ilk çıkan fırka Hariciler olmuştur. Haricilerin ortaya çıkması, Hz. Osman döneminde meydana gelen olaylarla ilişkilendirilse de,²⁷¹ bir mezhep olarak Hz. Ali döneminde meydana gelen Sıffin savaşından sonra ortaya çıktığını söylemek daha doğru olacaktır.²⁷²

Katı bir anlayışa sahip olan Haricileri diğer fırkalardan ayıran en belirgin özellik, tekfirci bir anlayışa sahip olmalarıdır. Bu özellikleri onların ortaya koymuş olduğu görüşlere de yansımıştır. Her büyük günah küfürdür ve büyük günah işleyen kimse ebedi cehennemde kalacaktır. Bu anlayış doğrultusunda Hariciler başta Hz. Osman ve

²⁶⁹ Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 146

²⁷⁰ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 349

²⁷¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11;

²⁷² Taberi, *Tarihu't-Taberi*, C. V, s. 64-72; İbn Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. III, s. 196; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 98-99; Eş'ari, *Makalat*, s. 102; Fahreddin er-Razi, *İtikadatü Fıraku'l Müslimin ve'l Müşrikin*, Tahk: Ali Sami en-Neşşar, Mektebetü'l Mısriyye, Kahire 1938, s. 46-52

Hız. Ali olmak üzere sahabenin önde gelen isimlerini büyük günah işlemiş olarak kabul edip tekfir etmişlerdir.²⁷³ Ayet ve hadislerde Allah ve Resulünün övgüsüne mazhar olmuş, daha hayatta iken cennetle müjdelenen sahabeleri kafir saydıkları için Hariciler küfre düşmüşlerdir. Çünkü sahabeyi tekfir etmek Allah ve Resulünü yalanlamak anlamına gelir.²⁷⁴

Tekfirci bir zihniyete sahip olmaları Haricilerin iman tanımlarına da yansımıştır. Onlara göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla amel olarak tanımlanır. İmanın tam olması için bu üç unsurun birlikte olması gerekir. Amellerin imana dahil edilmesiyle, Allah'ın emretmiş olduğu bütün emirler iman olarak kabul edilir. Bunlardan birini yerine getirmeyen kimse küfre girmiş olur.²⁷⁵

Hariciler, nasların zahirine sarılıp manaları üzerinde düşünmezler. İnadıkları şeylere körü körüne bağlanan Haricilerin doğru bildikleri sadece kendi bildiklerinden ibarettir. "Allah'tan başka hüküm verecek kimse yoktur" söylemi hakkında görüşte bulunan Hız. Ali, bunun hak bir söz olduğunu, ancak sözü söyleyenlerin batılı kastettiğini ifade etmiştir.²⁷⁶

Harici liderlerinden olan Necde b. Amir; "Kim küçücük bir günah işler veya küçük bir yalan söyler ve bunlarda da ısrar ederse, o kimse müşriktir. Fakat üzerlerinde ısrar etmeksizin, zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen biri, inanışında kendisine uyanlardan olmak şartıyla Müslüman'dır." diyerek, kendi taraftarlarının işlemiş olduğu günahları bilgisizlikleri sebebiyle mazur görmüştür.²⁷⁷

Hariciler yine iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak prensibini uygularken, İslam'ın ruhunu aykırı olan davranışlar içerisinde olmuşlardır. İslam'a davet etme adına Müslümanları öldürmeye varacak kadar aşırılıklara gitmişlerdir. Çünkü onlar Müslüman olarak sadece kendilerini görmekte ve diğer Müslümanları tekfir etmektedirler. Gerçek

²⁷³ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 54; Eş'ari, *Makalat*, s. 102-118; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996, s. 44

²⁷⁴ Ahmet Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, Marifet Yay., İstanbul 2016, s. 213

²⁷⁵ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 66; Ethem Ruhi Fırlalı, *Hariciler*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XVI, s. 173

²⁷⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 99

²⁷⁷ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 64

manada Allah'a iman, kendilerinin inandığı şekilde gerçekleşir. Buna davet edilen Müslümanlar bu davete icabet etmezlerse, öldürülmeleri gerekir.²⁷⁸

2.1.2. Şia

Şia, imamet düşüncesi etrafında şekillenen bir düşünce ekolüdür. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, insanların en faziletlisi olarak Hz. Ali'yi kabul edip, onun nass ve tayinle halife olduğuna inanan ve hilafetin onun soyundan gelenler vasıtasıyla devam edeceğine inanan kimselerin ortak adıdır.²⁷⁹

Kerbela olayından sonra Alioğullarına karşı hızla yayılan Emevi düşmanlığı, zamanla Alioğullarının siyasi arenada taraftar kazanmasına yol açmıştır. Bu esnada Ali'nin ilahlığını ve Peygamberliğini iddia eden ve ilk aşırı Şii gruplar içerisinde yer alan Keysaniyye fırkası²⁸⁰ ortaya çıkmıştır. Muhtar es-Sakafi'nin başlattığı Keysaniyye hareketinde, Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan Muhammed b. Hanefiyye, imam ve mehdi olarak tanınmıştır. Ölümünden sonra da bir kısım taraftarlarınca ölmediği ve geri döneceği iddia edilmiştir.²⁸¹

Şia'yı diğer fırkalardan ayıran en önemli özelliği imamet anlayışı olmuştur. Hz. Ali, Hz. Peygamber'den sonra birinci imamdır. Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman onun hilafetini gasp etmiştir.²⁸² Zeydiyye haricinde bütün Şii fırkalar imamet konusunda aynı görüştedir. Zeydiyye, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerini meşru kabul edip, hilafet sıralamasında Hz. Ali'nin önüne koymaları sebebiyle diğer Şii fırkalardan ayrılır.²⁸³

Şia'nın bünyesinde galiyye ya da aşırılar diye adlandırılan çeşitli gruplar görülmektedir. Bu grupların ileri sürdüğü aşırı düşünceler, İslam itikadıyla bağdaşmayan görüşlerdir. Bu görüşlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: "İlahi ruhun Hz. Peygamber'e, daha sonra Ali ve evlatlarına hulûl ettiği, Allah'ın kula, kulun da Allah'a benzediği, bedâ anlayışı (Allah'ın bir şeyi bilmezken daha sonra bilmesi), Peygamberliğin sona

²⁷⁸ Halil İbrahim Bulut, *Dini Şiddetin Fikri Arkapları Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları*, Usul Der. 2009, S. XI, s. 47

²⁷⁹ Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 121; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 15; Mustafa Öz, *Şia*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXIX, s. 111

²⁸⁰ er-Razi, *İtikadatü Firaku'l Müslimin ve'l Müşrikin*, s. 62-66; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 31-41

²⁸¹ Mustafa Öz, *Şia*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXIX, s. 112

²⁸² Onat- Kutlu, *İslam Mezhepleri tarihi El Kitabı*, s. 158

²⁸³ Onat-Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 235; Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 276

ermeyeceği ve zaman içinde imametın Peygamberliğe dönüşeceği, imamların Hz. Peygamber'in vasisi olduğu, gaybı bildikleri, rec'at fikri (imamların bir kısmının ölmeyip gözden uzaklaştıkları ve tekrar dönecekleri), tenasüh inancı (ruhların bir bedenden diğerine geçmesi), gibi görüşler bunlardan bir kısmıdır."²⁸⁴

2.1.3. Mürcie

Mürcie, irca kelimesinden türemiş olup ertelemek, tehir etmek, sonraya bırakmak, beklenti içinde olmak, ümit vermek şeklinde farklı manalarda kullanılan bir kelimedir.²⁸⁵

Hz. Peygamber'den, "İleride bir takım fitneler kopacak. O zaman oturan yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır."²⁸⁶ şeklinde rivayet edilen hadis doğrultusunda sahabe ve tabiinden bazı kimseler, İslam toplumunda meydana gelen bir takım hadiseler karşısında sessiz kalmışlardır. Hz. Osman'ın şahadetinden sonra başlayan fitne olaylarına karışmayan, yaşanan olaylar esnasında ölen kimseler hakkında hüküm vermeyen ve onların durumunu Allah'a bırakarak tarafsız kalan bu kimseler, Mürcie'nin teşekkülünde rol oynamış kişilerdir.²⁸⁷

Kaynaklarda birbirinden farklı ve oldukça fazla Mürcie tanımı yapılmıştır.²⁸⁸ Başlangıçta Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını tehir eden ve onların imanları ve küfürleri hakkında şahitlikte bulunmayanlar,²⁸⁹ Hz. Ali döneminde meydana gelen savaşlarda kimin haklı, kimin haksız olduğu konusunda hüküm beyan etmeyenler,²⁹⁰ Hz. Ali'nin imametini birinci sıradan, dördüncü sıraya tehir edenler²⁹¹ Mürcie olarak isimlendirilirken, daha sonra bu gruba ameli derece olarak imandan sonraya bırakanlar ve imanının sadece sözden ibaret olduğunu söyleyenler,²⁹² küfür ile ibadet fayda

²⁸⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri*, s. 131-132

²⁸⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. XIV, s. 309-312; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116; Sönmez Kutlu, *Mürcie*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXII, s. 41

²⁸⁶ Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l-Fiten"*, 2211/2886

²⁸⁷ Ebu Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh eş-Şafi'i İbn Asakir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996, C. XXXIX, s. 496; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 51-58

²⁸⁸ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 31-33

²⁸⁹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Müni el-Haşimi el-Basri İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Tahk: Muhammed Abdülkadir Ata, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, C. VI, s. 307; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 31

²⁹⁰ Ebu Mansur Maturudi, *Kitabu't Tevhid*, Çev: Bekir Topaloğlu, İsam Yay., Ankara 2016, s. 579

²⁹¹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116

²⁹² Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 148; İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. I, s. 25

vermediği gibi, iman ile de günah zarar vermez,²⁹³ diyen kimseler de dahil olmuştur. Böylece, siyasi olaylara karışmayan kimselerden müteşekkil olan Mürcie, iman ve büyük günah meselesinin tartışılmaya başlandığı bir ortamda, zamanla itikadi bir yapıya bürünmüştür.

Birleştirici olma özelliğine sahip olan Mürcie'ye göre, büyük günah işleyen kimsenin durumu Allah'a kalmıştır ve onun hükmünü ahirete bırakmak gerekir. Bunun yanında Mürcie'ye göre, iman ile birlikte günah zarar vermediği gibi, küfürle birlikte taat de fayda vermez. İman tasdik, itikat ve marifetten ibaret olup, ameller imana dahil değildir.²⁹⁴

Zaman içerisinde Mürcie mezhebi, ortaya koymuş olduğu görüşleri itibariyle Harici Mürciesi, Kaderiye Mürciesi, Cebriye Mürciesi, Halis Mürcie olmak üzere farklı sınıflara ayrılmıştır.²⁹⁵ Halis Mürcie'yi ayıracak olursak, Ehl-i Sünnet arasında hoş karşılanmayan ve lanetlenen Mürcie'den kastedilen de bunlardır.²⁹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'den nakledilen "Ümmetimden iki sınıf şefaate nail olamaz. Mürcie ve Kaderiye"²⁹⁷ şeklindeki hadiste bahsedilen Mürcie'nin de, yine Halis Mürcie'nin dışında kalanlar olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.4. Kaderiye

Kaderiye, kulların sorumlu olduğu fiilleriyle ilgili, ilahi kaderi reddedenler için kullanılan bir kavramdır.²⁹⁸ İnsan kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Aynı zamanda fiillerini yerine getirmede özgürdür. Allah'ın kulların fiillerinin ortaya çıkmasında hiçbir etkisi yoktur. İnsan fiillerini, Allah'ın kendisine vermiş olduğu yaratma kudreti sayesinde meydana getirebilir. Eğer bu fiillerin ortaya çıkmasında Allah'ın bir müdahalesi olsaydı, kulun işlemiş olduğu günden dolayı ceza görmesi adaletsiz bir davranış olurdu.

Kaynaklarda kader meselesinin İslam kültürüne nasıl girdiği konusunda farklı bilgiler mevcuttur. Bunlardan ilki, Mabed el-Cüheni'nin kader ile ilgili görüşlerinin

²⁹³ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116

²⁹⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116; Bağdadi, *el-Fark beyne'l Firak*, s. 148

²⁹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 37-38

²⁹⁶ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasında Münakaşalar*, s. 57

²⁹⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Amr İbn Ebu Asım, *Kitabu's-Sünne*, Mektebetü'l İslamiyye 1980, s. 153

²⁹⁸ İlyas Üzümlü, *Kaderiye*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXIV, s. 64

oluşmasında, Iraklı Hristiyan bir ailenin etkisi olduğu bilinmektedir.²⁹⁹ Bu bilgi onun Hristiyan kaynaklı olduğu varsayımını ortaya çıkarmaktadır. İkinci bir görüşe göre, kader ile ilgili tartışmalarda Arap kültürünün etkilerini görmek mümkündür. Çünkü kader anlayışı ile İslamiyet öncesi Araplar arasında var olan "dehr" anlayışı arasında önemli bir benzerlik vardır. Dehr anlayışına göre, insan dünyaya gelince yaratanaıyla bağını keser ve dehr denilen egemen gücün kontrolüne girer.³⁰⁰ Kur'an'da "Dediler ki; bu dünya hayatımızdan başka bir şey yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi zamandan başkası helak etmez"³⁰¹ ayeti, onların bu anlayışına dikkat çekmektedir.

İslam toplumunda kader ile ilgili ilk tartışmalar, Raşit halifeler döneminden sonra meydana gelen hadiselerle ve Emevilerin siyasi iktidarlarını meşrulaştırmak için ortaya atmış olduğu görüşlerle yakından ilgilidir. Hilafet Allah'ın dilemesiyle Emevi ailesine geçmiştir. Allah bunu dilemeseydi, böyle bir şey gerçekleşmezdi. Allah'ın seçmiş olduğu halifeye itaat etmemek, Allah'ı inkar etmek ve küfre girmek ile eşdeğerdir.³⁰² Bunun yanında Emevi devlet adamlarının yaptıklarını ilahi iradeye havale ederek halka karşı zulmetmeleri, Arapların dışında kalan bütün vatandaşlara ikinci sınıf muamele edip onları mevali statüsünde görmeleri, yine onların kadere yüklemiş oldukları uygulamalarıdır.³⁰³

2.1.5. Cebriye

Cebriye mezhebi, adını kurucusu olan Cehm b. Saffan (128/745)'dan almıştır. Cehm'in hayatı ve görüşleri mezhebin oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Bundan dolayı bu mezhebe Cehmiyye de denilmiştir.³⁰⁴

Cebr fıkri ilk defa Cad b. Dirhem tarafından ortaya atılmıştır. Cad'a göre, kullara ait fiillerin tamamı Allah tarafından yaratılmıştır. İhtiyari fiillerde dahil olmak üzere kulların gerçek anlamda bir fiili ortaya çıkarmaya güçleri yoktur. Her şey Allah'ın iradesine bağlıdır.³⁰⁵ Cad'ın görüşlerinin oluşmasında yaşadığı bölgenin önemi büyüktür. Cad, Şam bölgesinde yaşıyordu. Şam kozmopolit bir şehir özelliğine sahip

²⁹⁹ Buhari, *Halku Eş'ali'i İbad*, s. 265; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 115

³⁰⁰ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 120-122

³⁰¹ Casiye, 45/23-24

³⁰² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 112-113

³⁰³ Üzümlü, *Kaderiyye*, C. XXIV, s. 64

³⁰⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 73

³⁰⁵ Abdülhamid, *Cebriyye*, C. VII, s. 206

olmasının yanında, çoğunlukla Nasranilerin yaşadığı bir bölgeydi. Kelami konuların hararetle tartışıldığı bir bölgede yaşayan Cad b. Dirhem'in görüşleri, böyle bir atmosferde yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.³⁰⁶ Onun eleştirilmesinin en önemli nedeni, Maniheizm, Sabiilik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerin tesirinde kalarak, akaid konularında akılcı bir yöntem kullanması olmuştur.³⁰⁷

Cehm b. Safvan ondan öğrenmiş olduğu fikirleri daha da geliştirerek, görüşlerinin yayılmasına ve etrafında daha fazla taraftar bularak Cebriyye/Cehmiyye mezhebinin oluşmasında önemli rol oynamıştır.³⁰⁸

Cehm'in metodu, Kur'an ayetlerini tevil etme üzerine kuruludur. Allah'ın sıfatları ile ilgili Kur'an ayetlerini tevil ederek, Allah'ın bütün sıfatlarını inkar etmiş, Allah'ın gözle görülmesini reddetmiş, sıfatları inkarı neticesinde de Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü savunmuştur. Ayrıca sıfatları inkarı meselesinde Cad b. Dirhem'den bir adım daha ileri giderek "Allah hiçbir şey değildir" görüşünü ortaya atmıştır.³⁰⁹

Ortaya çıktığı andan itibaren, Cebriye'nin eleştirilmesine ve bidat fırkalardan sayılmasına neden olan üç önemli özelliği vardır. Birincisi, kaderi ispat etmek için, insanın cüz'i iradesini ortadan kaldırarak, insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olamayacağını, hiçbir hareketinin kendisine nispet edilemeyeceğini iddia etmeleridir.³¹⁰ Bu düşünceye göre "insan, hiçbir şey yapmaya kadir değildir. O, fiillerinde mecburdur. Çünkü hiçbir kudreti, iradesi ve ihtiyarı yoktur. Allah kainatı yarattığı gibi, kainatta var olan mahlukatın fiillerini de yaratmıştır. Bu fiillerin insana nispeti, ancak mecazidir. Ağaç nasıl meyve verirse, su nasıl akarsa, güneş nasıl doğar ve batarsa, insanın meydana getirdiği fiiller de böyledir. Ahiretteki ceza da, mükafat da yine bu şekilde anlaşılmalıdır."³¹¹

İkincisi, Allah'ın sıfatlarını inkar etme manasına gelen ta'til meselesidir. Buna göre Allah, insanda var olan vasıflarla vasıflandırılmaz. Örneğin kelim (konuşma) sıfatı,

³⁰⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. IX, s. 350; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58

³⁰⁷ Mustafa Öz, *Ca'd b. Dirhem*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 543

³⁰⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. IX, s. 350-351; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 73; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 60-61

³⁰⁹ Eş'ari, *Makalat*, s. 170; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61

³¹⁰ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 156

³¹¹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 74; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 57-58

insana ait bir özelliktir. Bu özellik insanda olduğu için, Allah bu sıfatla vasıflandırılmaz. Sıfatlar meselesinin menşei Hristiyan kaynaklı olup, Kur'an ve sünnette yerini bulmak mümkün değildir. Çünkü Kur'an'ın bir çok yerinde "Allah işitendir, Allah görendir" şeklinde, Allah'ın işitme ve görme sıfatlarından bahsedilmektedir.³¹²

Üçüncüsü ise, sıfatların inkarı sonucunda ortaya çıkan Halku'l Kur'an meselesidir. "Cad, sıfatları inkar ettiği için, Allah'a mütekellim denilemez. Allah'a mütekellim denilemeyeceğine göre, Kur'an'a da mahluk demek doğru olmaz. Kur'an ancak, Allah'ın yaratmış olduğu diğer mahlukat gibi yaratılmıştır."³¹³ Kaynaklar, Cad'ın bu konudaki düşüncelerini, yahudi kaynaklardan aldığından bahsetmektedir. Yahudi bilginlerden bir grup, tıpkı Kur'an yaratılmıştır dedikleri gibi, Tevrat'ın da yaratılmış olduğunu iddia etmişlerdir.³¹⁴

2.1.6. Mutezile

Mutezile'nin mezhep olarak teşekkülünün, iman ve büyük günah meselelerinin tartışıldığı bir ortama rastladığını söylemek mümkündür. Büyük günah konusunda doğru görüşün ne olduğunu öğrenmek isteyen bazı kimseler Hasan Basri'nin huzuruna gelerek, bu konuda kendilerini aydınlatmaları için bazı sorular sordular. Bunun üzerine mecliste bulunan talebesi Vasıl b. Ata hocasına fırsat vermeden, "el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn" yani büyük günah işleyen kimse ne mümin, ne de kafirdir. Bu kişi ancak iki yer arasında kalmış fasıktır. şeklinde cevap vermiştir. Vasıl'ın vermiş olduğu bu cevap ile hocası Hasan Basri'nin bu konu hakkındaki görüşü birbiriyle uyuşmamaktadır. Büyük günah meselesinde hocasıyla ayrılığa düşen Vasıl b. Ata ve arkadaşı Amr b. Ubeyd, Hasan Basri'nin meclisinden ayrılmışlardır. Böylece Mutezile olarak isimlendirilecek olan mezhebin ilk öncüleri bu kimseler olmuştur.³¹⁵ Başka bir rivayete

³¹² Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58-59

³¹³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 59

³¹⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. IX, s. 350; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 59

³¹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 28; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 85-86; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 33-34; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013, s. 31-32

göre, el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn görüşünü ortaya atan ve Hasan Basri'nin meclisinden ayrılan Amr b. Ubeyd olmuştur.³¹⁶

İlk Mutezilli fikrin bu dönemde Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd ile oluştuğunu söylemekle birlikte, Mutezile'nin bu dönemde oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Mutezile'nin görüşleri bu dönemde sistemleşip belirginleşmemiştir.³¹⁷ Mutezile'nin bir mezhep olarak anılması ve diğer mezheplerden ayrılması için beş temel prensibinin oluşması gerekir. Adalet, Tevhid, el-Va'd ve'l-Vaid, el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn, Emri bi'l-Ma'ruf Nehyi Ani'l-Münker prensiplerinden oluşan ve Usul-i Hamse³¹⁸ olarak adlandırılan bu beş temel prensip, Ebu Huzeyl Allaf döneminde oluşmuş ve sistemli bir hale getirilmiştir.³¹⁹

el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn: İlk defa Hasan Basri'nin meclisinde Vasıl b. Ata tarafından gündeme getirilen bu görüşe göre,³²⁰ büyük günah işleyen kimse iman dairesinden çıkmakla birlikte küfre girmemektedir. İman ve küfür arasında bir yerde bulunup, fasık olarak isimlendirilir. Tövbe etmeden ölürse cezası kafirlere göre daha hafif olmakla birlikte, ebedi olarak cehennemde kalır.³²¹

el-Va'd ve'l-Vaid: Va'd, iyilik yapanların Allah tarafından ödüllendirilmesi, vaid ise kötük yapanların Allah tarafından cezalandırılması manasına gelir. Bir mümin dünya hayatından Allah'a itaat ve günahlarından ötürü tövbe ederek ayrılırsa sevabı hak etmiş olur. Büyük günah işlemiş ve tövbe etmemiş olarak ölürse sonsuza dek cehennemde kalır.³²² Allah'ın büyük günahları affetmesi, ancak günahkar kulun tövbe etmesinden sonra olur.³²³

Emri bi'l-Ma'ruf Nehyi Ani'l-Münker: İyiliği emretmek kötülükten sakındırmak anlamına gelen bu ilke, Mutezile'ye göre her Müslüman'ın yerine getirmesi gereken bir

³¹⁶ Ebu Said Neşvanu'l-Hımyeri, *el-Huri'l-I'yn*, Tahk: Kemal Mustafa, el-Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985, s. 259; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, s. 294; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 32-33

³¹⁷ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 36

³¹⁸ Malati, *et-Tenbih*, s. 36; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, s. 319; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Otto Yay., Ankara 2012, s. 88-95

³¹⁹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 38-39

³²⁰ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 18; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 60

³²¹ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 695; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 47; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 58; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 94

³²² Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 45

³²³ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 609; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 47; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 93-94

vazifedir. Çünkü Allah Kur'an'da bir çok ayette³²⁴, iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme düşüncesini Müslümanlara emretmiştir. Kişi farzları yerine getirmese, onu emretmek vaciptir. Nafileleri yerine getirmese, onu emretmek nafiledir. Kötü fiiller yerine getiriyorsa, onu her durumda nehyetmek vaciptir.³²⁵

Tevhid: Tevhid prensibi, Allah'ın ezelden bir olduğunu ve O'nunla beraber başka ilahların olmadığını bilmektir. Allah mahlukattan hiçbirine benzemez. O, zatı ve sıfatları bakımından bir ve tektir. Allah bu alemleri yaratmıştır, varlığı ezelidir, kadir, hay, semi ve basirdir. O, cisimlere benzemez. Dolayısıyla inmek, çıkmak, değişmek gibi cisimler için geçerli olan özellikler, O'nun için geçerli değildir. Allah, hareket, renk, koku, tat gibi arazlara da benzemez. O tektir, O'nun dışındaki her şey sonradan olmuştur ve yaratılmıştır.³²⁶

Adalet: Adalet prensibi insan özgürlüğü çerçevesinde ele alınması gereken bir meseledir. Mutezile'ye göre insan fiillerinde özgürdür. Allah kullarına bir şeyi yapma yapmama iradesi ve gücü vermiştir. İnsan kendisinde var olan bu güç sayesinde, fiillerini yerine getirme kudretine sahiptir. Allah şerri yaratmaz. Şerri yaratmış olsaydı kulları üzerinde hükümde bulunmazdı. Allah'ın şerri yaratıp, kullarını bundan sorumlu tutması, O'nun adalet prensibiyle örtüşmez. Oysaki Allah adalet sahibidir ve her türlü haksızlıktan uzaktır.³²⁷

2.2. Naslara Bağlı Kalan Ehl-i Rey

İslam düşüncesinde Ehl-i Sünnet geleneğine baktığımızda onun iki farklı koldan beslendiğini görürüz. Biri İslami ilimlere sıkıca bağlanan, Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak gelenekçi bir anlayışa sahip Ehl-i Hadis, diğeri Kur'an ve Sünnet'in yanında reye tutunan, İslam düşüncesinin anlaşılması ve toplumda meydana gelen yeni gelişmelerin doğru bir şekilde çözülebilmesi için kendine özgü metotlar geliştiren Ehl-i Rey geleneğidir. Bu geleneği Cebriyye, Kaderiyye, Mutezile gibi diğer fırkalardan ayıran özelliği, Kur'an ve sünnete bağlı kalarak görüşlerini oluşturmaları ve aklı bu iki kaynak çerçevesinde kullanmalarındır.

³²⁴ Al-i İmran 3/104; Lokman 31/17

³²⁵ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 739; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 48; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 77-87

³²⁶ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 149; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 88

³²⁷ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 299; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 44

Fetih hareketlerinin hız kazanması sonucu, İslam coğrafyasının genişlemeye başlamasıyla birlikte farklı kültür ve dinden insanlarla karşılaşılması, İslam toplumunda yeni fikirlerin oluşmasına neden olmuştur. Bu fikirlerin İslam geleneğine bağlı kalarak doğru bir şekilde anlatılabilmesi için, Kur'an ve sünnetin yanında aklın kullanılması da kaçınılmaz olmuştur. Çünkü farklı yaşantılara ve kültürlere sahip olan insanların, dini anlayabilmeleri ve yaşayabilmeleri de farklılık arz edebilir.³²⁸ Öte yandan, ortaya çıkan düşünce ekollerinin oluşturmuş olduğu yeni fikirler, İslam toplumunu bir hayli meşgul etmiştir. Onların Kur'an ve sünnete muhalif olarak görüşler ortaya koymaları ve aklı ön plana çıkararak nakle tercih etmeleri, onların bu fikirlerine karşı mücadele etmeyi gerektirecektir. Bu mücadeleyi sadece Ehl-i Hadis gerçekleştirmemiştir. Ehl-i Hadis'in eleştirilerine maruz kalan Ebu Hanife ve taraftarları da, bu bidat fırkalara karşı mücadele içerisinde olmuşlardır.

Ehl-i Hadis'in fikri arka planında Hicaz ekolünün önemi olduğu gibi, Ebu Hanife ve taraftarları için de Irak ekolünün önemi büyüktür. Kufe'de ilmi hareketliliğin yoğun olduğu bir ortamda yetişen Ebu Hanife, burada İbrahim en-Nehai ve Hammad b. Ebi Süleyman gibi alimlerin sürdürmüş olduğu ilmi gelenek içerisinde yetişmiştir.

2.2.1. Ehl-i Rey Düşüncesinde Kufe/İrak Ekolünün Önemi

İslam toplumu içerisinde yaşanan gelişmeler sonucunda, Müslümanlar her dönemde karşılaştıkları sorunlara, içinde yaşadıkları siyasal, toplumsal ve ekonomik şartlar içerisinde, Kur'an ve sünnete bağlı kalmak kaydıyla farklı çözüm yolları aramışlardır. Yeni fethedilen yerlerle beraber yeni sorunların da beraberinde gelmesi, bu sorunları çözme noktasında farklı yöntemlerin kullanılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

İrak'ın fethedilmesi, daha sonra meydana gelen gelişmelere baktığımızda, hiç şüphesiz İslam toplumu için önemli bir olaydır. Çünkü meydana gelen fikri kavgaların kökenine baktığımızda, özellikle bu bölgede meydana geldiği görülecektir. Bu durumun oluşmasında Irak bölgesinin demografik yapısı önemlidir. Fethin sonunda, bölgede Kufe ve Basra gibi yeni şehirlerin kurulmasıyla birlikte, bu şehirlere birçok kabile yerleştirilmiştir. Yerleştirilen bedevi-hadari, güneyli kuzeyli gibi çeşitli Arap kabileleri arasında yaşanan rekabet inkar edilemez bir gerçektir. Askeri bir şehir olarak kurulan

³²⁸ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 95; Ahmet Özer, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü*, MÜSBE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 6

Kufe'nin giderek zenginleşmesiyle birlikte, bu bölgenin zenginliğinden yararlanmak isteyen Yahudi ve Hristiyan dinine mensup kimselerin de Kufe'ye yerleşmesi sonucu, şehirde farklı zihniyetlere sahip bir çok insan unsuru meydana gelmiştir. Irak bölgesini Hicaz şehirlerinden ayıran en önemli özellik, saf bir Arap şehri olmamasıdır. Kufe'nin bu özelliği, bölgede iç karışıklıkların yaşanmasında önemli bir rol oynamıştır.³²⁹

İslam'ın doğru bir şekilde anlatılabilmesi için bu bölgelere bir çok sahabe gönderilmişse de, bölge halkı kabilevi geleneklerinden kolay kolay vazgeçememiş ve uzun bir müddet bu geleneklerini korumuşlardır. Bu kabilelerin medenileşmesi tedrici bir şekilde olurken, onların ilme verdikleri önem ise yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle Fıkıh, Arap İlimleri ve Tarih alanlarında şehir halkının önemli rol oynaması, Irak bölgesi özelinde Kufe ve Basra gibi şehirleri, ilmi yaşantının en aktif olduğu bölge haline getirmiştir.³³⁰ Hz. Ömer'in, Abdullah b. Mes'ud'u Kufe'ye muallim ve kadı olarak görevlendirmesi de, Kufe'de ilmi çalışmaların yaşanması açısından önemli bir gelişmedir. İbn Mes'ud'un ilmi faaliyetleri, bölgede kurulan dil okullarında Kur'an ve sünnetin dili olan Arapçanın kaidelerinin öğretilmesine, fıkıh ve hadis çalışmalarına olanak sağlamıştır.

Irak bölgesi, Rey Taraftarlarının filizlendiği bölgedir. Burada özellikle Kufe şehrinde bahsetmemiz gerekir. Çünkü gerek ilmi hayatın hareketli olması, gerekse İslam dünyasını meşgul eden siyasi ve itikadi meselelerin burada çıkmış olması, bu bölgeyi önemli kılar hale getirmiştir.

İlk olarak Kufe, İslam tarihinde birçok siyasi olaya sahne olmuş bir bölgedir. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde isyana kalkışmaları, halifenin evini muhasara altına alıp, netice de onu şehit etmeleri, Kufe'lilerin önce Hz. Ali ile hareket edip, daha sonra Sıffin savaşı esnasında tahkim hadisesini bahane ederek Hz. Ali'yi terk edip Haricileri oluşturmaları, Hz. Hüseyin'e biat edip Kufe'ye davet ettikten sonra onu yalnız bırakmaları, Kufe'de yaşanan siyasi gelişmelerin bazılarıdır.³³¹ Ayrıca Emeviler'in iktidarı döneminde meydana gelen bazı isyan hareketleri de Kufe'de gerçekleşmiştir. Hucre b. Adiyy hareketi, Tevvabun hareketi, Süleyman b. Surad'ın önderliğinde

³²⁹ Casim Avcı, *Kufe*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXVI, s. 340

³³⁰ Abdülaziz ed-Duri, *Mukaddime fi Tarihi Sadri'l İslam*, Beyrut 2005, s. 18

³³¹ Yusuf Benli, *Hicri II. Asırda Kufe Merkezli Şii Nitelikli Gulat Hareketler*, Harran Üni. SBE (Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999, s. 73, 74, 75, 87, 97

gerçekleştirilen isyanlar, Muhtar es-Sekafi hareketi ve Emeviler'in yıkılmasına kadar devam eden isyanlar, bu bölgede sahne olmuştur.³³²

Kufe, Hz. Ömer zamanında, Sad b. Ebi Vakkas tarafından, 17/637 yılında askeri bir üs olarak kurulmuştur.³³³ Hz. Ömer, İslam'ın öğretmesi için Abdullah b. Mes'ud'u oraya göndermiştir. İbn Mes'ud'un Kufe'deki öğrencilerinin 4000 civarında olduğu rivayet edilir. Ayrıca Sad b. Ebi Vakkas (55/675), Ammar b. Yasir (37/657), Enes b. Malik (93/711), Huzeyfe b. Yeman (36/656), Selman-ı Farisi (36/656), Ebu Musa el-Eşari (42/662) gibi seçkin sahabelerde orada görev yapmış ve bölgedeki ilmi gelişmelere önemli katkısı olmuştur.³³⁴ Bu sahabeler içerisinde, özellikle Abdullah İbn Mes'ud'un, Irak fıkhnın gelişmesine önemli katkı sağladığı yadsınamaz bir gerçektir. Hz. Ömer'in "Muhakkak ki, Abdullah İbn Mes'ud'u size göndererek sizi kendime tercih etmiş oldum"³³⁵ sözü ilim sahasında onun ne derece önemli olduğunun göstergesidir.

Sahabeden sonra İbn Mes'ud'un talebeleri Kufe'de ilmi faaliyetlere devam etmişlerdir. Bu ilmi faaliyetler sonucu, tabiin döneminde hoca-talebe ilişkisine dayanan ve giderek genişleyen ilim halkaları kurulmuş, bölgede tabiinden seçkin alimler yetişmiştir. Bunlar arasında Alkame b. Kays (62/682), Mesruk b. Ecda (63/683), Esved b. Yezid (75/694), Şurayh b. Haris (80/699) başta olmak üzere kaynaklarda kırka yakın alimin adı zikredilir ve bunlardan çoğunun Hz. Ömer, Ali, Aişe ve İbn Mes'ud ile görüştüğü belirtilir.³³⁶ Bu kuşaktan sonra ise, İbrahim en-Nehai (96/714), Amr b. Şurahbil eş-Şabi (104/722), Hammad b. Ebi Süleyman (120/738), İbn Ebi Leyla (83/702) ve Ebu Hanife (150/767) sistematik bir şekilde burada ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır.³³⁷ Aralarında tavır ve üslup farkı olsa da, hocalarından aldıkları Kur'an ve hadis bilgisini, kendi rey ve yorumlarıyla daha da zenginleştirmişler ve Emeviler döneminde Irak bölgesindeki ilmi gelişmeye öncülük etmişlerdir. O dönemde Kufe'nin İslam dünyasında Medine yanında ikinci ilim merkezi olarak anılması da bu çabaların ürünüdür.

³³² Avcı, *Kufe*, s. 340-341

³³³ Muhammed Zahid el-Kevseri, *Fıkhu Ehl-i Irak ve Hadisuhum*, tahk. Abdulfettah b. Muhammed Ebu Gudde, Mektebetü'l Ezheriyye, s. 40; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 25

³³⁴ İbn Sad, *Tabakat*, C. VI, s. 92-95; el-Kevseri, *Fıkhu Ehl-i Irak*, s. 42

³³⁵ İbn Sad, *Tabakat*, C. VI, s. 93; Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 184; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiler*, s. 25

³³⁶ Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 184; Esat Kılıçer, *Ehl-i Rey*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, s. 521; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiler*, s. 26-27

³³⁷ el-Kevseri, *Fıkhu Ehl-i Irak*, s. 45-52; Erdem, *Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış*, s. 83; Özer, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü*, s. 32-33

Irak fıkhnının kurumsallaşmasında İbrahim en-Nehai oldukça önemli bir yere sahiptir. Nehai, Hz. Peygamber'in "Benden sonra ashabımdan Ebu Bekir ve Ömer'e uyun, Ammar'ın hidayeti ile hidayetlenin ve İbn Mes'ud'un sözüne sarılın" ³³⁸ hadisine dayanarak Abdullah İbn Mes'ud'u oldukça önemli görür. Nehai, Hz. Ali'nin Kufe'de halife olduğu zamandaki fetvalarının yanında, Kadı Şureyh (80/699)'in fetvalarını da toplayarak sistemli bir fıkıh anlayışı kurmaya çalışmıştır. ³³⁹ Nehai'nin vefatından sonra Arap asıllı Hammad b. Ebi Süleyman, onun vefatından sonra da Ebu Hanife, İbn Mes'ud'un kurduğu ve Nehai'nin de kısmen sistematik hale getirdiği bu okulun başına geçmiş ve İbrahim en-Nehai'nin içtihatlarını hem sağlamlaştırmış, hem de detaylandırmıştır. ³⁴⁰

Kufe'nin, kuruluş döneminde sakinlerinin farklı kabilelerden oluştuğunu söylemiştik. Şehre yerleştirilen Araplar, kabilevi yakınlık esas alınarak iskan ettirilmiştir. Kabile sayısının çok fazla olduğunu söyleyen Taberi, Kufe kurulduğu sırada buraya yerleşen Yemen kabilelerinin 12.000, Kuzey Araplarının 8000, Deylemliler'in 4000 kişi kadar olduğunu kaydeder. ³⁴¹ Yerleştirilen kabileler Arap asıllı olmalarının yanında, büyük bir kısmı bedevi kökenlidirler. Üstelik bu kabileler arasında İslam öncesinde mücadeleler olmuş, savaşlar meydana gelmiş, kan davaları yaşanmıştır. Bu kabileler Kufe'ye yerleştirilince, eski düşmanlıkları bir kenara bırakmış gibi görünseler de, aralarındaki düşmanlık sürekli var olmuştur. Kabilelerden biri bir grup içerisinde yer alırken, eskiden düşman olan kabileler muhakkak karşı tarafta yer almıştır. ³⁴² Ayrıca her kabile kendine ait olan mahallelerde, diğer kabilelere karışmadan yaşamaktaydı. Bu kabileler birbirinden o kadar kopuktu ki, ölülerini gömdükleri mezarlıkları bile ayırıydı. Zamanla farklı milletlerden kimselerin de Kufe'ye yerleşmesiyle birlikte, Irak'ta çok farklı etnik unsurlardan milletler bulunmuştur. Irak'ta meskun bulunan her kabile, kendilerine ait örf ve adetleri yaşamaya başlamıştır. Mal sevgisi, israf, hayatın çeşitli eğlencelerinden faydalanma imkanları da fazlaydı. Bundan dolayı, İslam kültürünün saf bir şekilde Irak'a yerleşmesi, bir hayli zor olmuştur. Bütün bunların hepsi, Irak fukahasına ağır görevler yüklemiştir. Bu adet ve gelenekleri dikkate alarak, bu kültürlerin ve israfın ne

³³⁸ Tirmizi, *Menakıb*, 37

³³⁹ Şah Veliyyullah ed-Dehlevi, *el-İnsaf fi Beyani Esbabı'ı İhtilaf*, Daru'n Nefais, 1977, s. 32

³⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Kevseri, *Fıkhu Ehl-i Irak*, s. 48-53-59; Erdem, *Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış*, s. 84

³⁴¹ Amed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 180; Avcı, Casim, *Kufe*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXVI, s. 339

³⁴² M. Mahfuz Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 11

gibi olaylar ve zorluklar doğuracağını düşünerek, dini hükümleri açıklamak onlara düştüğü için, meseleleri çözerken toplumun anlayacağı şekilde daha çok içtihatla bulunmak, hükümler ve fetvalar vermek gerekiyordu. İşte bu dönemde kıyas ve rey'in artması, toplumsal nedenlerden kaynaklanmıştır.³⁴³

Kufe özellikle Hz. Ömer'in hilafetinin son dönemlerinden itibaren, askeri bir kent olma özelliğini kaybetmeye başlamış, sivil bir kent halini almıştır. Şehre bu dönemde başta Mezopotamya'nın yerlileri olan Hristiyan Aramiler ve Yahudiler olmak üzere Farşlılar, Bizanslılar, Necranlılar gibi bir çok farklı etnik unsurlardan kimseler de yerleşmişlerdir. Yeni sakinlerin bir çoğunun kendilerine ait müstakil mahalleleri ve ibadethaneleri bulunmaktadır. Zımmi olarak değerlendirilen bu unsurların yanında, içinde Ebu Hanife'nin ailesinin de bulunduğu, çoğu İslam dinini benimsemiş olan ve sonradan şehre yerleştirilen Arap olmayan kimseler de vardı. Bilindiği üzere bu kimseler, Emevilerin aşırı ırkçı politikaları yüzünden, mevali olarak adlandırılmışlardır. Kufe'ye yerleşen ve mevali olarak isimlendirilen bu gayr-ı Arap unsurların nüfusu, Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemde neredeyse Arapların nüfusu kadardı.³⁴⁴ Emevilerin aşırı ırkçı politikalarıyla Arapların bir üstünlük elde etmeleri, şehirde Araplar ile mevali arasında bir gerilimin yaşanmasına neden oldu. Mevalinin gayr-i müslimler gibi cizye ödemek zorunda bırakılmış olması,³⁴⁵ Arapların kendi ırklarından olmayanlara karşı nasıl üstünlük sağladıklarını ve aralarındaki gerilimin ne boyuta olduğunu gösteren dikkat çekici bir örnektir.

Kufe şehri, başlangıçta askeri bir şehir olarak kurulması nedeniyle, şehre ilk başta askerler yerleştirilmiştir. Fetihle görevli olan askerlerin tarım, hayvancılık ve ticaretle meşgul olmaları yasaktı.³⁴⁶ Kuruluşundan bir süre sonra şehre sivil kimseler yerleştirilince şartlar değişti ve Kufe, Hire'nin ticari geleneğini devralıp devam ettirdi. Kısa sürede bölgenin en büyük ticaret merkezi haline gelen Kufe, başta Horasan ve Hicaz olmak üzere, İslam aleminin önemli bir kısmında, bunun yanında Seylan, Hindistan ve Çin'e kadar uzanan geniş bir bölge ile ticari bağlar kuran önemli bir bölge haline geldi. Bütün bunlardan sonra Kufe'de oldukça hareketli bir ticari hayat, canlı ve

³⁴³ el-Kevseri, *Fıkhu Ehl-i Irak*, s. 69; Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 89

³⁴⁴ Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, s. 13

³⁴⁵ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabü'l Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, s. 60

³⁴⁶ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun 1990, s. 30

renkli pazarlar oluştu. Bu pazarların kuşkusuz en ünlüsü, Ebu Hanife'nin dükkanının da bulunduğu Kunase pazarıdır.³⁴⁷

Kunase pazarının bir özelliği vardır. Etnik unsurların birbirinden bu kadar ayrı, mezarlıkların dahi farklı olduğu Kufe'de, halkın kaynaştığı en önemli mekan Kunase pazarı olmuştur. Farklı din, dil ve etnik kökenlerin harmanlandığı bir yer olarak Kunase pazarı, ilmi mücadelelerin yaşandığı mekan durumundaydı. Ebu Hanife'nin ilim hayatına başlarken, önce kelama merak salmasının, ardından da bu renkli ortamın önemli olduğu söylenebilir. Büyük ihtimalle pazarda diğer din mensupları ile yapılan tartışmalar onu da etkilemiş ve bu durum kendisini kelama yöneltmiştir.³⁴⁸

Kufe'nin, Hire'nin ticari geleneğini devraldığını daha önce söylemiştik. Hire'den alınan sadece ticari gelenek olmamış, onların kültürlerinden de etkilenmişlerdir. Kültürlü bir toplum olan Hireliler, Arapça, Yunanca ve İbranice'nin yanı sıra Aramice ve Süryanice'yi de kullanmaktaydılar. İslam öncesi dönemden itibaren, Hire'de felsefe ile ilgili olarak Süryanice'den Arapça'ya bazı çevirirlerin yapıldığı bilinmektedir. Hire'nin Kufe'yi etkilediği bir başka nokta ise kuşkusuz yazıdır. Hire'de olduğu gibi Kufe'de de özellikle Emeviler döneminde hemen hemen her mahallede birer küttab bulunmaktaydı. Bu küttablardan bazısı küçük okullar olmasına rağmen, içlerinde binlerce öğrenci barındırmaktadır.³⁴⁹

Kufe'nin ilim ve kültür hayatında Kufe camisinin önemi büyüktür. Sad b. Ebi Vakkas tarafından kurulmuş olan Kufe camisi, kurulduğu dönemden itibaren bir ibadet mekanı olmanın yanı sıra bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu hale gelmesinde kuşkusuz İbn Mes'ud'un büyük gayretleri bulunmaktadır. Hz. Ömer tarafından Kufe'ye öğretmen olarak gönderilen İbn Mes'ud, mescitte oturur, halka dersler verirdi. Onun bu gayretlerinin bir sonucu olarak birçok fakih, muhaddis ve müfessirin yetiştiği bilinmektedir. Abdullah İbn Mes'ud'un başlattığı bu gelenek, Medine'ye döndükten sonra talebeleri tarafından aynen devam ettirilmiştir. Emeviler döneminden itibaren Kufe camisinde bir değil birden fazla şahıs, ilgi alanlarına ve bilgi birikimlerine göre halkalar kurarak dersler vermekteydi. Öğrencilerden isteyen istediği ders halkasına katılır, o ders halkasından istifade ederdi. Hatta bir ders halkasında öğretmen

³⁴⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, s. 55; Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, s. 16

³⁴⁸ Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, s. 17

³⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, s. 196-202

konumunda bulunan bir ilim adamı, bir başka ders halkasına öğrenci olarak katılabiliirdi. Böylece ilgi duyan her insan bir taraftan kendi bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olan insanlara aktarmaya çalışırdı. Ders halkaları arasında gidiş gelişler olurdu. Bazen hoca kendisini yetersiz bulur, halkasını fesheder bir başka alimin halkasına intisap ederdi. Ders halkalarında, başka bir deyişle ilim meclislerinde hocanın ilgisine göre dersler verilirdi. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivayet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakihin talebeleriyle fıkhi bir mevzuu tartıştığına tanık olmak mümkündür. Hatta mescidin bir köşesinde, bir hasırın üzerinde oturan kadı'nın, kendisine gelen davalara baktığı söylenir.³⁵⁰

Yine Kufe'de ilim ile iştigal edenlerin ev ve iş yerleri de birer okul işlevi görürdü. Bunlardan bazıları bir tür akademik toplantı mekanlarıydı. Kufe kadılarından Abdullah b. Şübrüme (144/761) ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan tartışma platformunu buna örnek olarak zikredebiliriz. Tamamı fakihlerden oluşan bu tartışma grubuna, dinleyiciler ve diğer ihtisas sahipleri alınmazdı. Evlerde kurulan fıkhi platformlara bir başka örnek de İbrahim en-Nehai'nin evinde yapılanıydı. İçinde Şabi'nin de yer aldığı bazı katılımcılar, geceleri Nehai'nin evinde bir araya gelir ve fıkhi mevzuları tartışırlardı. Bu tartışma gruplarının, İslam hukuk ekollerinin erken dönemde teşekkül etmesinde önemli bir rol oynadığı görülecektir.³⁵¹

Görüldüğü gibi Kufe şehri, ilmi hayatın canlılığını ortaya koymasından önemli bir şehirdir. Orada tabiinden bir çok ulema yetişmiş ve farklı ilim dalları oluşmuştur. Ayrıca Kufe'de kurulan ilim halkaları sayesinde, İslam dünyasında yaşanan sorunlara daha ayrıntılı bakabilme özelliği ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Ebu Hanife gibi Ehl-i Sünnet düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan bir çok ulemanın yetişmesine olanak sağlamıştır.

2.2.2. Ebu Hanife'nin Rey Ehli Olarak Görülmesi

Kufe ekolünün Ehl-i Rey düşüncesinin ortaya çıkmasında önemli bir yere sahip olduğundan daha önce bahsetmiştik. Kufe'de bulunan Hammad b. Ebi Süleyman ile beraber Ehl-i Rey'in itikadi ve fıkhi görüşleri oluşmaya başlamış, yine onun talebesi

³⁵⁰ İbn Sad, *Tabakat*, C.II, s. 249-252; Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, s. 19-20

³⁵¹ Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, s. 23

olan Ebu Hanife ve taraftarlarınca da sistematik hale gelmiştir. Bundan dolayıdır ki, Ebu Hanife'nin ismi zikredilince de, Ehl-i Rey'i akla gelmektedir.³⁵²

Ehl-i Rey ya da Ashabu'r-Rey isimlendirmesinin başlangıçta itikadi konularda görüş beyan eden Ebu Hanife ve arkadaşları için kullanıldığı ifade edilmiştir.³⁵³ Bu konuda Şehristani; "Rey ehli imam Ebu Hanife'nin çevresindekilerden oluşur. Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, Ebu Yusuf, Züfer b. el-Huzeyl, Hasan b. Ziyad, İbn Semâ'a, Afiye el-Kadi, Ebu Muti el-Belhi, Bişr el-Merisi gibi isimler bu kimselerdendir."³⁵⁴ Onların rey ehli olarak isimlendirilmeleri, "gayretlerini ekseriyetle kıyasın yönünü ve hükümlerden çıkarılan manaları elde etmeye sarf etmeleri, yeni olayları bunlara dayandırmaları ve kimi zamanda kıyası haber-i vahide tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır."³⁵⁵

Bundan başka Razi, "Ebu Hanife, halkın çoğu tarafından Ashabu'r-Rey olarak isimlendirilmektedir" diyerek, Ebu Hanife'nin Ehl-i Rey ile ilişkisini ortaya koyan bir görüş beyan etmiştir.³⁵⁶ İbn Nedim ise, yine Ebu Hanife ve ashabından bahsederken, onlar için Ashabu'r-Rey isimlendirmesini kullanmıştır.³⁵⁷

Bazı Hadis Taraftarları'nca Ebu Hanife reyi çokça kullanmış ve bu konuda oldukça aşırıya gitmiştir.³⁵⁸ Ayrıca reyini kullanarak ortaya koymuş olduğu görüşleri kitaplarında toplayarak ebedileştirmesi³⁵⁹ ve bu yöntemi talebelerine de öğreterek, başkaları arasında reyin yayılmasına öncülük etmesi sebebiyle de Hadis Taraftarlarının eleştirilerine maruz kalmıştır.³⁶⁰

İbn Haldun (808/1406) ise, Ehl-i Rey olarak Irak ahalisini görür. Ona göre bu bölgede hadis rivayeti ve rivayet düşüncesi az olduğundan fakihler kıyası mecburen kıyas

³⁵² Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174; Kevser, *Fıkhü Ehl-i Irak*, s. 21

³⁵³ Apaydın, *Rey*, C. XXXV, s. 39

³⁵⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174

³⁵⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174

³⁵⁶ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Razi, *Menakıbu'l-İmam eş-Şafii*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1986, s. 392

³⁵⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 255

³⁵⁸ İbn Avvam, *Fedailü Ebi Hanife ve Ahbaruhu ve Menakıbuhi*, Mektebetü'l İmdadiyye, Mekke 2010, s. 84

³⁵⁹ İbn Avvam, *Fedailü Ebi Hanife*, s. 77

³⁶⁰ İbn Avvam, *Fedailü Ebi Hanife*, s. 85

yapmak zorunda kalmış ve bunu da ustalıkla kullanmışlardır. Bundan dolayı bu bölge rey ehli olarak isimlendirilmiştir.³⁶¹

Mürcie ile Ebu Hanife'nin görüşleri arasında benzerlik kurulması, Ebu Hanife ve taraftarlarının Ehl-i Rey olarak isimlendirilmesinin sebeplerinden bir tanesidir. Bundan dolayı, muhalifleri tarafından Ebu Hanife ve taraftarları, Rey Taraftarları, Kufe Mürcie'si ve Fukaha Mürcie'si olarak isimlendirilmiştir.³⁶² Bu iki ekolün ortak noktalarından biri, Kufe'de birleşmeleridir. Kufe'de, Ebu Hanife'nin görüşlerinin, Mürcie'nin görüşleriyle benzerlik göstermesi sebebiyle Ebu Hanife, Mürcie olarak anılır olmuştur.³⁶³ Şehristani (548/1153), Ehl-i Rey'den olan Hammad b. Ebi Süleyman'ı, Ebu Hanife'yi, Ebu Yusuf'u, Muhammed b. Hasan'ı ve Bişr el-Merisi'yi Mürcii şahsiyetler arasında saymış, Ebu Hanife ve ashabına "Sünnet Mürcie'si" adını vermiştir.³⁶⁴ Eş'ari, Ebu Hanife ve ashabını Ehl-i Rey olarak zikretmese de, Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak kabul etmiştir.³⁶⁵ Hicri IV. asırda yaşayan alimlerden Makdisi'nin, Ebu Hanife ve ashabından oluşan Ehl-i Rey'i doğrudan Mürcie'nin alt grubu olarak sayması da, bu iki ekol arasında bir ilişkinin var olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.³⁶⁶ Ebu Hanife'nin Mürcie olarak anılması, Mürcie mensupları için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiş olabilir. Çünkü Ebu Hanife gibi büyük bir alimin, Mürcie olarak anılması hiç şüphesiz kendileri için büyük bir kazanç olacaktır. Böylece Ebu Hanife'nin gölgesi altında, Mürcie ve taraftarları büyük bir güç kazanacaktır.

Ehl-i Rey ekolünün önemli isimlerinden olan ve düşünce yapısını sistemleştiren Ebu Hanife'nin görüşleri, öğrencileri ve ilmi geleneğine bağlı olan Muhammed eş-Şeybani, Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim, Sufyan b. Sehban, Kadid b. Cafer, Abdilaziz b. Ebi Revvad, Harice b. Musab, Ebu Muti el-Belhi, Abdülmecid b. Abdirrahman el-Himmani, Salt b. Behram, Yasin b. Zeyyat, Eyyüb b. Ayiz, Hammad b. Ebi Hanife, Bişr el-Merisi gibi pek çok kişi tarafından kaleme alınmış ve Ehl-i Rey düşüncesinin yayılıp gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.³⁶⁷

³⁶¹ Koçinkağ, *Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, s. 66; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiler*, s. 111

³⁶² İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, Haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 85-86

³⁶³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 86-89-202-211

³⁶⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 174

³⁶⁵ Eş'ari, *Makalat*, s. 132

³⁶⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 43; Koçinkağ, *Ehl-i Rey Ehl-i Hadis Ayrışması*, s. 65

³⁶⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 41

2.2.3. Ebu Hanife'nin Metodu

Ebu Hanife ve taraftarları, akıl ve nakil arasında orta yol bulma gayretinde olmuşlardır. Onların itikadi ve fıkhi görüşlerini ortaya koyarken, Kur'an ve sünnete bağlılıkları konusunda şüphe yoktur. Onların Ehl-i Hadis'ten farkı, nasların sadece lafızlarına bağlı kalmayarak, onlar üzerinde düşünme ve vermek istediği mesajı anlayabilmeye çalışmalarıdır. Cebriyye, Kaderiyye, Mutezile gibi mezheplerden farkı ise, akli naklin ışığında kullanmaları, Kur'an ve sünnete bağlı kalarak içtihat yapmaları ve gelişen şartlar doğrultusunda reylerine başvurmalarıdır.

Düşünme, anlayabilme ve kavrayabilme durumlarına önem veren Ebu Hanife, bu usulleri ders halkalarına yansıtmaya içerisindedir. Ebu Hanife dersini öğrencilerine doğrudan anlatmaz ve yazdırmazdı. İşleyeceği konuyu ortaya koyar, meselenin esaslarını açıklayarak talebeleriyle müzakere etme yoluna giderdi. Konu hakkında bütün öğrencileri, hocasının görüşleriyle uyuşmasa bile fikirlerini ifade ederdi. Hatta bazı zamanlar hoca ile talebe arasına ilmi münazaralar yaşanır, konu hakkındaki itirazlarını yüksek sesle ifade ederlerdi. Konu bütün yönleriyle ele alındıktan sonra, fikirler toplanır ve en makul olan görüş ortaya konulurdu.³⁶⁸ Bu örnek reyin doğru bir amaç için kullanıldığı zaman, önemli bir kaynak olduğunun göstergesidir. Çünkü rey bu amaçla kullanıldığı zaman, ilmin farklı fikirlerle zenginleşmesine ve insanın düşünme yeteneğini kullanmasına olanak sağlar.

Ebu Hanife'nin reyi sağlam rivayetler üzerinde olup, delil olmaya elverişli olmayan rivayetlere itibar etmemiştir. Bunun yerine reyi usulüne göre kullanmak koşuluyla içtihat ederek çözüm bulmaya çalışmıştır.³⁶⁹ O, sağlam rivayetleri bulmaya çalışmış, özellikle hadis rivayeti konusuna ayrı bir titizlik göstermiştir. Çünkü Ebu Hanife'nin yaşadığı bölgede uydurma hadis faaliyetleri oldukça fazlaydı. Hz. Peygamber adına yalana düşme korkusuyla çok hadis rivayetini bir kenara bırakarak, rey ve kıyas yoluyla fetva vermeye öncelik vermiştir. Bundan dolayı kıyası en iyi olan, kıyasın her türlüünü iyi bir şekilde kavrayıp uygulayan fakihler, Ebu Hanife ve taraftarları arasından

³⁶⁸ Ebu Zehra, *İslam Hukuk Okulları*, s. 309

³⁶⁹ Ignaz Goldziher, *Zahiriler Sistem ve Tarihleri*, Çev: Cihat Tunç, AÜİF Yay., Ankara 1982, s. 3; Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014, s. 100; Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s. 113

çıkıştır. Hatipoğlu'nun ifadesiyle, hükümlerine esas teşkil eden hadisleri tenkitten geçirip kabul etmeleri, Ebu Hanife ve taraftarlarının anlayışlarının temelini oluşturur.³⁷⁰

Ebu Hanife'ye göre, bir meselenin yalnızca ne anlattığı değil, aynı zamanda nasıl anlatıldığı da önemlidir. İçinde bulunmuş olduğu dönemin kültürü üzerinde belirgin bir etkisi olan da, aslında bu yöntemdir. İşte bu yöneme sahip olmak, esasen kendine özgü bir yöneme sahip olmak demektir. Zaten bir düşüncenin kökleri de, o düşünceye sahip olanların yöntemlerinde aranmalıdır. Nasların yorumu ve sıhhatlerinin tespitinde bir takım farklılıklar olmasına karşın, Ebu Hanife'nin meseleleri ele alışında kullanmış olduğu başlıca kaynakları Kitap ve Sünnet'tir. İlim aldıkları sahabe fetvaları da, onlar için bir hüküm kaynağıdır.³⁷¹

Kur'an'ı Kerim, İslam'ın ilk temel kaynağıdır. Kitap, sünnet, icma, kıyas, vs. şeklinde kategorize edilen İslam'ın bilgi kaynakları içerisinde ilk sırada yer alır. Kur'an'dan sonra, Hz. Peygamber'in sünneti yer alır ki, O'nun sünneti bazen Kur'an'ı açıklayıcı mahiyette, bazen de Hz. Peygamber'in doğrudan uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sünnetin bilgi değeri taşımasında, Ehl-i Hadis ile Ebu Hanife arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Ayrıldıkları nokta ise, Hz. Peygamber'den aktarılan tüm rivayetlerin bilgi değeri taşıyıp taşıyamaması hususundadır.

Ebu Hanife'ye göre sünnet, Kur'an'a aykırı bir görüş beyan etmez ve Kur'an'a uygunluk taşır.³⁷² Ona göre Hz. Peygamber kendi heva ve hevesine göre konuşmaz. Onun sözleri vahye uygunluk taşır.³⁷³ Allah bu durumu Kur'an'da açıkça bildirmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in sözlerinde Kur'an'a aykırı hiçbir hüküm yoktur. Kur'an'a aykırı olarak aktarılan rivayetler, Ebu Hanife ve talebeleri tarafından kabul edilmemiştir.

"Ebu Hanife ve taraftarları her ne kadar mesailerini sırf hadislerini dinleyip rivayet etmeye veya onları bir araya toplamaya hasretmemişlerse de, onların hadislerin sıhhati, bilgi açısından değeri, anlaşılması, yorumlanması ve tenkidi gibi konularda kendilerine

³⁷⁰ Mehmet Said Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu (Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1962, s. 55

³⁷¹ Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı*, s. 101

³⁷² Abülmeccid, *el-İtticahad*, s. 205

³⁷³ Necm, 53/3-4

has kriterleri bulunmaktaydı."³⁷⁴ Bu yüzden Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in hadislerini değerlendirirken, bazı hususları dikkate almıştır.

Ebu Hanife, hadisleri değerlendirirken dikkate aldığı ilk ve en önemli unsur, Kur'an'a uygun olup olmadığıdır. Ona göre Hz. Peygamber kendi heva ve hevesine göre konuşmaz. Onun sözleri vahye uygunluk taşır. Ebu Yusuf'un aktardığına göre, Kitaba uygun olmayan hadislerin ortaya çıkması, alimlerin bilmediği Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerin çoğalmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir ortamda şüpheli hadislerden sakınarak, hadisçilerin ve fakihlerin bildirdikleri ile Kitaba ve sünnete uygun olanı almak gerekir. Çünkü Kur'an'a muhalif olan, Hz. Peygamber'den rivayet edilmiş dahi olsa ondan değildir.³⁷⁵ Hz. Peygamber, "Benden hadisler yayılacak, size gelenlerden Kur'an'a uygun olanlar bendendir, Kur'an'a aykırı olanlar ise benden değildir."³⁷⁶ buyurarak bu gerçeği dile getirmektedir. Bu yüzden Ebu Hanife, Hz. Peygamber'den aktarılan rivayetleri değerlendirirken iki bakış açısı geliştirmiştir. İlk olarak, Hz. Peygamber'e ait olması koşuluyla ondan rivayet edilen bütün hadisleri kabul etmek, sonra rivayetlerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tespit etmektir.³⁷⁷ Bu sözden de anlıyoruz ki, Ebu Hanife hadisleri doğrudan reddetmemiştir.

İkinci olarak, akla uygun olma prensibidir. İtikadi ve fıkhi meselelerin tartışılmaya başlandığı bir dönemde, ortaya atılan fikirlerin akla uygun olmasını önemli bir kriter olarak kabul eden Ebu Hanife, akıl yürütmeyi bilgi edinme yöntemlerinden biri olarak kabul eder. Onu etkili kullanma yöntemlerinden biri de kıyastır. İslam fıkında kıyas yoluyla ilk teşebbüslere girişen kişi Ebu Hanife'dir. Onun gayretleriyle İslam fıkı kıyas temeli üzerine kurulmuş ve sistematik bir hal almıştır.³⁷⁸

Ebu Hanife kıyası şöyle açıklamaktadır: "Meselelerin karşılıklı müzakerelerinden faydalanmak isteyen kimse, o esnada söyleneni anlamadığı zaman kıyas yapılmasını ister. Bil ki, kıyas hakkını bulmak isteyen aradığı hakkı ortaya koyar. Kıyas, hak

³⁷⁴ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 41

³⁷⁵ Yakub b. İbrahim el-Ensari Ebu Yusuf, *er-Reddû ala Siyeri'l Evzai*, Tahk: Ebu'l Vefa el-Afgani, s. 32

³⁷⁶ Ebu Yusuf, *er-Redd*, s. 25

³⁷⁷ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 24

³⁷⁸ Goldziher, *Zahiriler*, s. 12

sahibinin iddia ettiği hakka ulaşmasında adil şahitler gibidir. Eğer cahiller hakkı inkar etmeselerdi, alimler kıyas ve mukayese külfetine girmeyeceklerdi."³⁷⁹

Üçüncü olarak, insana verilen değer prensibidir. Ebu Hanife insana öncelikle birey olarak değer vermiş ve hadisleri değerlendirirken insani değerleri korumaya çalışmıştır.³⁸⁰ Bir kimse hırsızlık yaptığını iki kere, zina işlediğini de dört kere ikrar etse, sonra da bunu inkar etse, Ebu Hanife'ye göre her iki durumda da had düşer, sadece çalınan mal ödettirilir. Çünkü Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre, Maiz b. Malik zina ettiğini dört kere ikrar ettikten sonra, recmedilmeye başlandığı zaman kaçmaya çalışmış, fakat taşıyanlar onu kovalayarak öldürmüşlerdir. Bunu duyan Hz. Peygamber, onu yoluna bıraksaydınız ya! buyurmuştur. Bu haberi nakleden Ebu Yusuf, Ebu Hanife bu görüşünü Peygamber'e dayandırarak rivayet etti, biz de bunu alırız demektedir.³⁸¹ İbn Ebi Leyla, bunların ikrarlarından dönmesini kabul etmeyerek, hadlerin uygulanacağını bildirmiştir.³⁸²

Ebu Hanife insana değer vermesinin yanında, akıl sahibi olan insanın fikir ve düşüncelerine de ayrı bir değer vermiştir. Bu özelliği sayesinde o, "fikir ve düşünce özelliğinin önderi" kabul edilir.³⁸³ Onun yetiştirmiş olduğu talebelerine karşı davranışları da bunu doğrular niteliktedir. Öğrencileriyle olan eğitim öğretim faaliyetlerinde istişareye büyük önem veren Ebu Hanife,³⁸⁴ gerçek ve doğru bilgiye ulaşabilmek için taassuba kapılmadan farklı fikirlere saygı duyarak ve onları değerlendirerek doğru olanı bulmaya çalışmıştır. "Bizim söylediğimiz en güzel söz budur. Kim bizim sözümüzden daha doğru bir söz getirirse, o hakikate bizimkinden daha yakındır."³⁸⁵ diyerek kendi metodunu da ortaya koymuştur. "Bu bizim reyimizdir. Biz bu konuda kimseyi buna uymaya zorlamayız. Her birinizin bunu kabul etmesi gerekir de demeyiz. Kendinde daha güzel bir şey olan onu getirsin."³⁸⁶ sözleri de Ebu Hanife'nin farklı fikirlere açık olduğunun göstergesidir.

³⁷⁹ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 14

³⁸⁰ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 107

³⁸¹ Yakub b. İbrahim el-Ensari Ebu Yusuf, *İhtilafu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leyla*, Tahk: Ebu'l Vefa el-Afgani, Mabaatu'l Vefa, Mısır 1357, s. 156

³⁸² Ebu Yusuf, *İhtilafu Ebi Hanife*, s. 157

³⁸³ Mustafa Nevin Abdulhalık, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, s. 341

³⁸⁴ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 22

³⁸⁵ İbnü'l Muvafık el-Mekki, *Menakıbu'l İmam Azam Ebi Hanife*, Haydarabad 1321, C. I, s. 76-77; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 23; Alibekiroğlu, *Ehl-i Rey'in İtikadi Boyutu*, s. 116

³⁸⁶ İbn Avvam, *Menakıbu Ebi Hanife*, s. 101; Alibekiroğlu, *Ehl-i Rey'in İtikadi Boyutu*, s. 117

Dördüncü olarak, kolay ve maslahata uygun olanı tercih prensibidir. İslam dininin temel ilkelerinden biri işlerimizde kolaylığın tercih edilmesidir. Allah'ın Kur'an'da, "Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez."³⁸⁷ ayetiyle, Hz. Peygamber'in de "dininizin hayırlısı kolaylıktır."³⁸⁸ hadisiyle Ebu Hanife, daima kişilerin lehine olan prensipleri ve onlar için kolay olanı tercih etmiştir.³⁸⁹

Ebu Hanife'nin insanlar için kolay olanı tercih anlayışı dahilinde göze çarpan en ilginç örneklerden biri namazda farsça kıraat meselesidir. Ebu Hanife, Arapçası iyi olsa bile, bir kimsenin namaza farsça olarak başlayabileceğini ve namazda farsça okuyabileceğini kabul eder.³⁹⁰ Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise, bunu ancak Arapçası yeterli olmayanlar için caiz görürler.³⁹¹ Ebu Hanife'nin bu konudaki delili şudur. İranlılar Selman-ı Farisi'ye mektup göndererek kendileri için Fatiha'yı farsça olarak yazmasını istediler ve Selman'ın gönderdiği bu farsça Fatiha'yı, dilleri Arapçaya alışana kadar namazlarda okudular.³⁹²

Beşinci olarak, maksada uygun olanı tercih meselesidir. Fakihlerin görevi sadece nakledilen hadisleri olduğu gibi aktarmak değil, bunlardan maksada uygun hükümler elde etmektir. Bu da hadisleri geniş bir yorumlamaya ve dikkatli bir değerlendirmeye tabi tutmakla olur.³⁹³

Ebu Said el-Hudri'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "Sizden biriniz namaz kıldığı zaman, önünden kimsenin geçmesine izin vermesin. Şayet kabul etmezde onunla mücadele etsin, çünkü o ancak şeytandandır."³⁹⁴ İmam Muhammed bu hadisi naklettikten sonra şöyle demiştir. Kişinin namaz kılanın önünden geçmesi mekruhtur. Eğer geçmek isterse, namaz kılan gücü yettiği kadarıyla ona mani olur. Fakat onunla mücadele etmez. Eğer onunla mücadeleye kalkışırsa, onun vereceği karşılık önünden geçmesinden daha şiddetli olur. Namaz kılanın önünden geçen

³⁸⁷ Bakara, 2/185

³⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, Müessesetü'r-Risale 2001, C. IV, s. 338

³⁸⁹ Alibekiroğlu, *Ehl-i Rey'in İtikadi Boyutu*, s. 141

³⁹⁰ Kaşif Hamdi Okur, *Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili*, Dini Araştırmalar Dergisi, C. I, S. III, s. 172

³⁹¹ Okur, *İbadetin Dili*, s. 172

³⁹² Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 122

³⁹³ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 124

³⁹⁴ Ebi Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, *el-Muvatta İmam Malik'in Muvatta'sının Şeybani Rivayet Şamile içerisinde*, Tahk: Abdulvehhab Abdullatif, Mektabetu'l İlmiyye, s. 98

kimseyle kavga edilmesi şeklinde bir görüş sahibi olan kimse bilmiyoruz. Ebu Hanife'nin görüşü de budur.³⁹⁵

Altıncı olarak, örfe uygunluk ilkesidir. Hanefilerin bu konuda ileri sürmüş oldukları iki delilleri vardır. Birincisi, İmam Muhammed'den nakledilen "Örf ile sabit olanın, nas ile sabit olmuş gibi kabul edileceği prensibidir."³⁹⁶ İkincisi, Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah yanında da güzeldir. Müslümanların çirkin gördüğü şey, Allah yanında da çirkindir."³⁹⁷ hadisidir. İmam Muhammed bunları naklettikten sonra, teravih namazının yirmi rekat ve cemaatle kılınması yönünde haberleri zikrederek şöyle demiştir. "Biz bunların hepsini benimseriz. Ramazan ayında insanların cemaatle nafile namaz kılmalarında bir sakınca yoktur. Çünkü Müslümanlar bu konuda icma etmişler ve bunu güzel görmüşlerdir."³⁹⁸

Yedinci olarak, zamanla ortaya çıkan gelişmeleri dikkate alma prensibidir. Fetihler yoluyla hızla değişen toplumsal yapı ve yabancı kültürlerin İslam kültürüyle kaynaşması sonucu ortaya çıkan sorunları çözmek için, hüküm çıkarmada ve hadisleri yorumlamada dikkate alınan bir husustur.³⁹⁹ Ebu Hanife, Hicaz'da bilinmeyen fakat Şam'da yaygın olan icare akdini kıyas yoluyla hükme bağlaması üzere, bu şekilde yapmış olduğu kıyaslarla eleştirilmesi sonucu, Bağdat şehriyle Medine'nin durumunun aynı olmadığını, değişen ve gelişen şartlar karşısında gelişmeye mani olmanın, Allah'ın emirlerine ve Hz. Peygamber'in hadislerine karşı gelmek demek olduğu şeklinde cevap vermiştir.⁴⁰⁰

2.2.4. Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri

İman: Ebu Hanife'ye göre, iman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. "İman, Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahadet etmen, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Yüce Allah'tan olduğuna inanmandır."⁴⁰¹

³⁹⁵ eş-Şeybani, *el-Muvatta*, s. 98

³⁹⁶ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 130-131

³⁹⁷ eş-Şeybani, *el-Muvatta*, s. 91

³⁹⁸ eş-Şeybani, *el-Muvatta*, s. 91

³⁹⁹ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 133

⁴⁰⁰ Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 134

⁴⁰¹ Numan b. Sabit Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016, s. 35

Ebu Hanife amellerin imandan bir cüz olmadığı fikrini kabul etmiştir. Bütün müminler, imanları bakımından birbirine eşittir. O, kendi eserinde bunu şöyle ifade eder: "Adl ve hak ehli, Allah'ın mukaddes emirlerine hürmet konusunda aynı seviyededirler. Fakat, onların bir kısmı ilim, delil, mukaddes ilahi emirlere tazim ve davet, bu konuda sıkıntılara katlanmak ve ümmetin bozulmaması hususunda büyük gayret sarf etmelerinden, onların haklarını aramak ve müdafaa etmek bakımından, diğerlerinden üstündür."⁴⁰² Ona göre müminler, iman ve tevhit hususunda birbirlerine eşittirler, fakat amel itibariyle birbirlerinden farklıdır.⁴⁰³ Ebu Hanife amel ile iman arasında bir ayırım yapar ve bu fikrini şu şekilde temellendirir: "Amel imandan, iman da amelden ayrıdır. Çünkü, çoğu zaman müminden amel yapma mükellefiyeti kalkar. Amel kalktığı zaman iman da kalkar denilmesi caiz değildir."⁴⁰⁴

Ebu Hanife, imanda istisnanın şart olmadığını benimsemiştir. O, gerçekten iman eden kimsenin, imanından şüphe etmemesi gerektiğini ve şüpheli imanın, iman olmadığını belirtmiştir. Ebu Hanife, mümin gerçekten iman eden, kafir de gerçekten inkar eden kimsedir demekle, imanda şüphe olmaması gerektiğini ileri sürmüştür.⁴⁰⁵

Ebu Hanife, ameli imandan bir cüz saymadığından imanın artıp eksilmesini kabul etmemiştir. Çünkü, ona göre imanın artması ancak küfrün azalması, eksilmesi de küfrün artması anlamına gelir. Bir şahsın aynı durumda mümin ve kafir olması ise mümkün değildir. Mümin gerçekten iman eden, kafir de gerçekten inkar eden kimsedir.⁴⁰⁶

Ebu Hanife'ye göre iman ile İslam aynı manaya gelir. O, imanı, tasdik, marifet, yakın, ikrar ve İslam şeklinde tanımlayarak, bunların lafız itibariyle farklı, fakat mana itibariyle aynı anlama geldiğini, yani hepsinin iman manasına geldiğini söyler.⁴⁰⁷ Ona göre, iman için geçerli olan şey İslam için de geçerlidir. O, bu görüşünü şöyle açıklar: "İslam, Allah'ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmek demektir. Lügat itibariyle iman

⁴⁰² Numan b. Sabit Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016, s. 17

⁴⁰³ Numan b. Sabit Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016, s. 56

⁴⁰⁴ Numan b. Sabit Ebu Hanife, *el-Vasiyye (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016, s. 66

⁴⁰⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 41

⁴⁰⁶ Ebu Hanife, *el-Vasiyye*, s. 65

⁴⁰⁷ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 13

ve İslam arasında fark vardır. Fakat, İslamsız iman, imansız İslam olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler."⁴⁰⁸

Büyük günah işleyenler imanlı olmaları dolayısıyla mümindirler, fakat tövbe etmeden mümin olarak ölen kimsenin durumu Allah'a kalmıştır. O, dilerse affeder, dilerse cezalandırır.⁴⁰⁹ Ebu Hanife, büyük günah işleyenin mümin olmaya devam ettiğini, ancak günahkar mümin olduğunu şöyle açıklamaktadır: "Kim haksız yere başkasını öldürürse, yahut hırsızlık ederse veya yol keserse, yahut facirlik eder yahut günah işlerse veya zina ederse, yahut da içki içer sarhoş olursa; bu kişi günahkar mümindir, kafir değildir. Bu durumda olanlar işledikleri günahattan dolayı cehennemde azaba uğrarlar, fakat imanları sebebiyle cehennemden çıkarılırlar."⁴¹⁰ Büyük günah işleyen mümin olarak ölürse, onun durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır.

Ebu Hanife, şirkin dışındaki günahları küçük ve büyük olarak nitelendirmiştir. Fakat, o küçük ve büyük günah hakkında bir açıklama yapmamıştır. Ebu Hanife küçük günahla büyük günahın aynı seviyede olmadığını belirterek, büyük günaha nispeten küçük günahın üstün olduğunu "Zira, Allah katında en şerefli, en çok takva sahibi olanınızdır."⁴¹¹ ayetine dayandırır. Ebu Hanife her ikisinin de akıbetlerinden korktuğunu, fakat büyük günah işleyenin durumundan küçük günah işleyene nispetle daha çok korktuğunu söylemekle, küçük günah işleyenin büyük günah işleyene nazaran affedilmesini daha çok ümit ettiğini ileri sürmüştür.⁴¹²

Ebu Hanife, bu dünyada iyi ameller işleyenin ahirette Allah tarafından mükafatlandırılacağını, kötü ameller işleyenin ise Allah tarafından cezalandırılacağını ileri sürmüştür. O, "Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez. Onun dışında dilediği kimselerin günahlarını affeder."⁴¹³ ayetini delil getirerek şirkin dışındaki günahların Allah tarafından affedilmesinin mümkün olduğunu ileri sürer.⁴¹⁴ Ancak, o

⁴⁰⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56

⁴⁰⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56

⁴¹⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 42

⁴¹¹ Enbiya, 21/35

⁴¹² Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 16-17

⁴¹³ Nisa, 4/48

⁴¹⁴ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 15

bir müminin işlediği iyi veya kötü amelleri miktarınca mükafatlandırılıp, cezalandırılacağını söylemiştir.⁴¹⁵

Allah'ın İsim ve Sıfatları: Ebu Hanife'ye göre, Allah birdir ve hiçbir şey O'na denk değildir. Yüce Allah'ın bir olması sayı yönüyle değil, ortağının olmaması yönüyledir. O doğurmamış ve doğurulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir.⁴¹⁶ O yarattıklarından hiçbirine benzemez. İsimleri, zati ve fiili sıfatlarıyla daima var olmuştur.⁴¹⁷ Allah'ın birliğinin sayı olarak bir olmadığını ifade ederek, Allah ile beraber başka bir var edicinin olduğu şüphesini ortadan kaldırmak istemiştir. Allah'ın zatında ve sıfatlarında eşi, benzeri ve ortağı yoktur.⁴¹⁸

Allah sıfatları ve isimleri ile var olmuştur. O'nun isim ve sıfatlarından hiçbirisi sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan var olduğunu söyleyen veya bu konuda tereddüt eden, Allah'ı inkar etmiş olur. Allah'a ait sıfatlar zati ve fiili sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılır. Allah'ın zati sıfatları hayat, kudret, ilim, semi, basar ve irade sıfatlarıdır. Fiili sıfatları ise, yaratma, rızık verme, yapma, diriltmek, yok etmek vs.'dir. O ilmiyle bilir, ilim O'nun ezelde sıfatıdır. Kelam ile konuşur, kelam O'nun ezelde sıfatıdır.⁴¹⁹ Allah'ın isim ve sıfatları fazilet ve azametleri itibariyle birbirine eşittir ve bu isim ve sıfatların arasında hiçbir fark yoktur.

Allah'a şey denilebilir. Ebu Hanife bu durumu şöyle açıklar. Allah bir şeydir, fakat diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıt, eş ve ortakdan uzaktır. O'nun Kur'an'da zikrettiği gibi eli, yüzü ve nefsi vardır. Bu sıfatlar keyfiyetsiz sıfatlardır. O'nun eli, kudreti veya nimetidir denilemez. Çünkü böyle denilirse sıfatlar iptal edilmiş olur.⁴²⁰

Eşyanın yaratılması ve yaratılmadan önce Allah'ın ilminde, bunların bilgisinin var olduğu muhakkaktır. Ebu Hanife bu durumu şöyle açıklar. Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah eşyayı oluşundan önce ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturmaktadır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası ve takdiri olmadan dünya ve ahirette hiçbir

⁴¹⁵ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 25-26

⁴¹⁶ İhlas, 112/1-4

⁴¹⁷ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53

⁴¹⁸ Aliyyu'l-Kari, *İmam Azam Fıkhu'l-Ekber Aliyyu'l-Kari Şerhi*, Çev: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul 2009, s. 27

⁴¹⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53

⁴²⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 54

şey meydana gelmez. Kaza, kader ve dilemek, O'nun nasıl olduğu bilinmeyen sıfatlarındandır.⁴²¹

Allah ahirette müminler tarafından herhangi bir mesafe olmaksızın, cennette görülecektir.⁴²² "Kıyamet gününde parlak yüzler Rablerine bakacaklardır."⁴²³ "Hayır, onlar kıyamet gününde Rablerini görme nimetinden mahrumdurlar."⁴²⁴ Bu ayetler Allah'ın ahirette görüleceğinin delillerindendir. Allah'ı ahirette göremeyecek olanlardan kastedilen de kafirlerdir.

Kur'an mushaflarda yazılı, kalplerde ezber olan, dillerde okunan ve Hz. Peygamber'e indirilen Allah kelmamıdır. Kur'an, Allah'ın kelmam sıfatına dalalet eder. Bu sebeple, Allah'ın kelmam sıfatı mahluk olmadığından Kur'an mahluk değıldir. Fakat bizim Kur'an'ı yazmamız ve okumamız, mushafın içerisinde bulunan harfler kullara ait fiiller olduğundan dolayı mahluktur.⁴²⁵ Kur'an'ın tamamı Allah kelmamı olması nedeniyle, fazilet ve yücelikte bütün ayetler birbirine eşittir. Ancak ayetler arasında zikir açısından bir fazilet farklılığı bulunur.⁴²⁶

Kader Meselesi ve Kulların Fiilleri: Ebu Hanife ve taraftarlarına göre ise, taat ve ibadetlerin hepsi Allah'ın emri, muhabbeti, rızası, bilgisi, dilemesi, kazası ve kaderi ile olur. Bütün kötülükler de Allah'ın bilgisi, kazası, takdiri ve dilemesiyle olur, fakat Allah bunlara razı değıldir, bu işlerinin olmasını istemez. Allah kendisine yapılan itaatlere razıdır, ancak kötülöklere rıza göstermez.⁴²⁷

Ebu Hanife, kaza ve kaderi Allah'ın ilmi, takdiri ve dilemesi çerçevesinde ele alır. İyi ve kötü her türlü fiilin Allah'ın iradesi, dilemesi, ve yaratmasıyla gerçekleştiğine temas eder. Allah'ın iyi ve kötü fiilleri yaratması arasındaki farkın, fiil sahibinden Allah'ın razı olup olmamasıdır. Ancak Allah'ın mutlak ilmiyle insanı kuşatması, fiillerini yaratması, kulun fiilleriyle ilgili sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Zira ona göre fiili yaratan Allah, kesbeden kuldur.⁴²⁸

⁴²¹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 54

⁴²² Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56

⁴²³ Kıyame, 75/22-23

⁴²⁴ Mutaffifin, 83/15

⁴²⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53

⁴²⁶ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57

⁴²⁷ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 55

⁴²⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 46-47

Allah dilediğini kendisinin bir lütfu olarak hidayete erdirir, dilediğini de dalaletе uğratar. Allah'ın dalaletе uğratması O'nun hızlanıdır. Ebu Hanife hızlanı şöyle açıklar. Hızlan, Allah'ın razı olacağı şeye kulu muvaffak kılmamasıdır ki, bu da Allah'ın bir adaletidir. Aynı şekilde hızlana uğramış kişiyi işlediği isyandan dolayı cezalandırması da, Allah'ın bir adaletidir.⁴²⁹

Kulun fiilinin gerçekleşmesi için gerekli olan güç, fiille beraber yaratılmıştır. Ebu Hanife bu durumu şöyle açıklar. İstitaat fiilden önce olsaydı, kul ihtiyacı anında Allah'tan müstağni olurdu. Bu ise "Müstağni olan Allah'tır. Sizler ise muhtaçsınız"⁴³⁰ ayetine muhalif bir durumdur. İstitaatın fiilden sonra olması, fiilin takat ve istitaatsız meydana gelmesini gerektireceği için muhaldir.⁴³¹

Fiillerin meydana gelmesi konusunda ise Ebu Hanife, Eş'ari'nin, kesb teorisine benzer ifadeler kullanmaktadır. O, fiillerin meydana gelmesi konusuna şu ifadelerle yer vermiştir: "Allah, kullarının hiç birini imana veya küfre zorlamamış, onları mümin veya kafir olarak yaratmamıştır. Fakat onları şahıslar olarak yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleridir. Allah, küfre sapanı, küfrü esnasında kafir olarak bilir. O kimse daha sonra iman ederse, imanı halinde mümin olarak bilir, ilmi ve sıfatı değişmeksizin onu sever. Kulların hareket ve sükun gibi bütün fiilleri hakikaten kendi kesbleridir. Onların yaratıcısı ise Yüce Allah'tır. Onların hepsi Allah'ın dilemesi, ilmi, hükmü ve kaderi ile olur."⁴³²

Nübüvvet: Ebu Hanife, Peygamberlerin geliş sebebini şöyle açıklar: "Şüphesiz biz biliyoruz ki, Allah, Resulünü tefrika ve Müslümanları birbirleriyle vuruşturmak için değil, ayrılığı gidermek ve Müslümanlar arasında sevgiyi çoğaltmak için bir rahmet olarak gönderdi."⁴³³

Ebu Hanife'ye göre, iman ve bütün ibadetlerin sevabı hususunda peygamberlerin insanlara üstünlükleri vardır. Çünkü, Allah Peygamberleri, diğer insanlardan peygamberlik hususiyeti ile üstün kıldığı gibi, sözlerini, namazlarını, evlerini, meskenlerini ve bütün her şeylerini, diğer insanlardan üstün kılmıştır. Onlar, Allah'ın

⁴²⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57

⁴³⁰ Muhammed, 47/38

⁴³¹ Ebu Hanife, *el-Vasıyye*, s. 67

⁴³² Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 55

⁴³³ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 10

emin kullarıdır. Hiç kimse; ibadet, Allah korkusu, huşu ve zat-ı ilahi hakkında meşakkatlere katlanmak hususunda, onların seviyesine ulaşamaz.⁴³⁴ Peygamberler, insanlara kendi peygamberliğini kanıtlamak için Allah tarafından verilen mucizeleri de göstermişlerdir.⁴³⁵

Ebu Hanife, ahirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin, müminlerin bağışlanması için şefaatte bulunmasının hak olduğunu kabul eder. Ona göre Hz. Peygamber günahkar müminlere ve o müminlerden cezayı hak eden büyük günah sahiplerine şefaate edecektir.⁴³⁶ Ancak şefaatin sadece peygamberlere mi ait olduğu, yoksa diğer salih kulların da şefaate etme yetkisinin bulunup bulunmadığı konusuna değinmez.

Ahret Halleri: Ebu Hanife'ye göre cennet ve cehennem haktır ve şimdiden yaratılmıştır. Her ikisi de asla yok olmayacaktır. Cennet ve cehennemdeki azap ve mükafatta asla yok olmayacaktır.⁴³⁷

Ebu Hanife, bir kısmı Kur'an'da, bir kısmı da hadislerde geçen kıyamet alametlerinin hak olduğunu, "Deccal'ın, Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkması, güneşin battığı yerden doğması, İsa (a.s)'ın semadan inmesi ve sahih hadislerin ortaya koymuş olduğu kıyamet gününün diğer alametleri haktır ve olacaktır"⁴³⁸ demiştir.

Diğer Görüşler: Ebu Hanife, "Müminlerden iki zümre birbiriyle savaştıkları olurlarsa, aralarını bulup barıştırsın. Onlardan biri diğerine tecavüzde bulunursa, mütecaviz olan tarafla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın"⁴³⁹ ayetini delil getirerek, zalim imama karşı olduğunu ve adil zümreyle beraber olacağını savunmuştur.⁴⁴⁰

Ona göre, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi, Hz. EbuBekir'dir. Ondan sonra Ömer b. Hattab, ondan sonra Osman b. Affan, ondan sonra da Ali b. Ebi Talib gelir. Onlar doğruluk üzere, doğruluktan ayrılmayan, abid kimselerdir. Müslümanların

⁴³⁴ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 15

⁴³⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56

⁴³⁶ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57

⁴³⁷ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57

⁴³⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57-58

⁴³⁹ Hucurat, 49/9

⁴⁴⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 38

onların hepsine sevgi ve saygı duyması gerekir. Ona göre sadece dört halifeye değil Hz. Peygamber'in ashabının hepsinin hayırla anılması lazımdır.⁴⁴¹

Ebu Hanife işlenen kötülükler helal kabul edilmedikçe, imana bir zararın olmadığı düşüncesinden hareketle, "müminlerden iyi ve günahkar kimselerin arkasında namaz kılınabileceği"⁴⁴² görüşünü belirtir.

⁴⁴¹ Ebu Hanife, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 55

⁴⁴² Ebu Hanife, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 55

İKİNCİ BÖLÜM

EHL-İ HADİS'İN EHL-İ REY'E YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

İslam düşüncesinde siyasi ve itikadi olarak ortaya çıkan bir çok mezhep, farklı yazarların eğilimlerine göre farklı şekillerde kategorize edilmiştir. Kendilerini yaşadıkları dönemde Ehl-i Sünnet'in tek temsilcileri olarak gören Ehl-i Hadis, Kur'an ve Sünnet'e muhalif görüş beyan eden ve akli istidlalleri kullanarak görüş beyan eden herkesi bidat ehli olarak görmüştür. Genel anlamda Ehl-i Rey olarak isimlendirdikleri bu kimseler, bünyesinde Haricilik, Şia, Mürcie, Mutezile gibi bir çok mezhebi barındırmaktadır.

Ehl-i Hadis gerek yöntem, gerek bölgesel, gerek hoca-talebe farklılığına bağlı olarak bir çok konuda diğer mezheplerle görüş ayrılığı içinde olmuştur. İmamet konusunda Şia, sıfatlar ve kader konusunda Mutezile, iman konusunda Mürcie ile, yukarıda saydığımız etkenlere bağlı olarak önemli fikir ayrılıkları yaşamışlardır.⁴⁴³ Kaderiyye ve Cebriyye gibi mezhepleri de ilave edersek, benzer konularda bir çok mezhebin ortaya koymuş olduğu görüş bulunmaktadır. "Ehl-i Hadis'in Ehl-i Rey'e yönelik eleştirileri" başlığını taşıyan bu bölümde, Ehl-i Hadis'in Ehl-i Rey olarak isimlendirmiş olduğu kimselere karşı yöneltilmiş olduğu eleştiriler, genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

1. İman Nazariyesi

İman konusundaki tartışmalar genellikle imanın ne olduğu, iman-küfür kavramları, iman-amel ilişkisi, amellerin imana dahil edilmemesi sonucunda kişinin kafir mi, yoksa mümin mi olduğu, büyük günah meselesi, günahların imana zarar verip vermemesi,

⁴⁴³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 73

İslam toplumunda meydana gelen savaşlarda öldürülen kimselerin durumlarının ne olacağı şeklinde, birbirinden farklı bir çok soru etrafında şekillenmiştir.⁴⁴⁴

1.1. İmanın Tanımı

İmanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik şeklinde tanımlayan Mürchie'ye göre, ameller imana dahil edilmez. Bu şekilde genel bir iman tanımı yapılmakla birlikte, onlar imanda önceliğin ne olduğu konusunda görüş ayrılıkları yaşamışlardır.

İman konusundaki ilk görüşe göre iman, kalpte gerçekleşen marifet veya tasdiktir. Bu görüşün savunucuları Cehm b. Safvan ve taraftarları olmuştur.⁴⁴⁵ Bu anlayışa göre, kişinin kalbi ile Rabbi'ni ve Peygamberi aracılığı getirmiş olduğu bütün ilahi buyrukları bilmesi mü'min olması için yeterlidir. Bilginin dışında kalan dil ile ikrar, azalarla amel, Allah ve Resulünü sevmek, onlara saygı göstermek imandan değildir.⁴⁴⁶

Ehl-i Hadis'e göre tasdik, imanın tanımında önemli bir yer tutar. Allah Kur'an'da, "Ey Resul! Kalpleriyle inanmadıkları halde ağızlarıyla inandık diyen münafıklarla, Yahudilerden küfür yolunda koşanlar seni üzmesin..."⁴⁴⁷ buyurmuştur. Bu ayette Allah, imanın geçerli olabilmesi için kalbin fonksiyonuna işaret etmiştir. Kişiye kalbiyle tasdik etmediği müddetçe diliyle iman ettim demesi hiçbir fayda sağlamaz.⁴⁴⁸

İmanın lügat anlamalarından birinin tasdik olduğunu söyleyen Ehl-i Hadis alimleri, iman ile tasdik arasında yakın bir ilişki olduğundan bahsederler. Tasdik, itaat ya da isyan edilmesi mümkün olan emir ve yasaklar karşısında, onları getirene gönülden inanmak, gönderilen şeylerin doğruluğunu kabul etmek, emin olmak ve o emir ve yasaklara uymaktır.⁴⁴⁹ Buna göre "iman, Allah'ı ve O'ndan gelen her şeyi tasdik etmektir. İmanın özünü oluşturan tasdik, Allah'ı bilme, kulları üzerindeki hakkını benimseme, söz ve amelin doğruladığını gerçekleştirme olarak anlaşılmaktadır. Hz.

⁴⁴⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay., İstanbul 2012, s. 69-70

⁴⁴⁵ Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 187; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's Sünn*, s. 376; Ebu Bekir el-Hallal, *es-Sünne*, s. 571; Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 574; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 56; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel*, C. V, s. 73

⁴⁴⁶ Eş'ari, *Makalat*, s. 137; Malati, *et-Tenbih*, s. 149; Muammer Esen, *İman Kavramı Üzerine*, AÜİFD 2008, S. I, s. 85

⁴⁴⁷ Maide, 5/41

⁴⁴⁸ Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin Acurri, *eş-Şeri'a*, Tahk: Muhammed Hamid el-Faki, Beyrut 1996, C. I, s. 274;; Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 565

⁴⁴⁹ Hüseyin b. Hasen Halimi, *Kitabu'l Minhac fi Şuabil İman*, Tahk: Halimi Muhammed Fude, Daru'l Fikr, 1979, C. I, s. 19-21

Peygamber'in Allah'a iman etmek olarak tanımladığı iman bu imandır. Allah'ı tasdikten sonra O'na boyun eğme gerçekleşir, O'na boyun eğmeden sonra da taatler gerçekleşir. Kalbin Allah'ı benimsemesinden sonra, ikrar ve amel gerçekleşir. Çünkü Allah'ın ilah olduğunu gönülden kabul eden kimse, O'nu ve O'nun getirmiş olduğu şeyleri benimsemiştir. Allah, Hz. İbrahim'e "Müslüman ol!" deyince, o "Müslüman oldum" cevabını vermiştir. Burada "Müslüman oldum" ifadesinin anlamı, Allah'a teslim oldum manasındadır. Cibril hadisinde bahsedilen imanın tanımı da budur.⁴⁵⁰

Ehl-i Hadis'e göre, imanın tanımında var olan kalp ile tasdik önemli bir yer tutmakla birlikte, imanın geçerli olması için tek başına yeterli değildir. Kalpte var olan bu tasdike bazen niyet, itikat, yakın ve marifette denilmektedir.⁴⁵¹ İmanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel şeklinde tanımlayan Ehl-i Hadis'e göre, kelime-i şahadet imanın ilk şartıdır ve bunun öncelikle kalpte olması gerekir. İkrar ise, kalpte tasdik edilen şahadetin dil ile telaffuz edilmesidir. Allah, imanın aslının önce kalpte olması gerektiğini bildirmiştir. Kalpte oluşan şeyin dilimizle telaffuz edilmesi ve amellerle ortaya çıkması ise, imanı tamamlayan diğer unsurlardır. Ebu Ubeyd'e göre, İslam'ın başlangıcında farz olan iman, tasdikten dışa yansımaları olan ikrarın yerine getirilmesinden, yani Allah'ın bir olduğu, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğunu söylemekten ibarettir.⁴⁵²

İman konusundaki ikinci görüşe göre iman, sadece dil ile ikrardan ibarettir ve telaffuz ile gerçekleşir. Bu görüş, Muhammed b. Kerram ve taraftarının benimsediği görüştür.⁴⁵³ "Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed onun Peygamberidir diyen bir kimseye cehennem ateşi haram olur"⁴⁵⁴ diyen Hz. Peygamber, imanın bu yönüne vurgu yapmıştır. Buna göre kalp ile bilmek iman olmadığı gibi, dil ile ikrarın dışında kalan her şey yine iman değildir. Hz. Peygamber döneminde münafıklar, dilleriyle

⁴⁵⁰ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 347; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 82-83

⁴⁵¹ Ebu Bekir el-Hallal, *es-Sünne*, s. 580-581; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 81

⁴⁵² Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 11; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 79-80

⁴⁵³ Ahmed b. Muhammed b. Harun Ebu Bekir el-Hallal, *es-Sünne*, Tahk: Atiyye ez-Zehrani, Daru'r-Rayetü, Riyad 1989, s. 565; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 57; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l- Milet*, Tahk: Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1996, C. V, s. 73; Maturudî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 565

⁴⁵⁴ Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l İman*, C. I, 57/29

yalanlamadıkları için gerçek mü'mindirler. Küfür ancak Allah'ı dil ile tanımama ve inkar etme ile olur.⁴⁵⁵

Ehl-i Hadis'e göre iman; ikrar, tasdik ve amelden oluşur. Dille söylenmesi gereken ikrar imanın tanımında yer alan önemli bir unsurdur. Allah Kur'an'da; "Ey Müminler! Onlara deyin ki: Biz Allah'a ve bize indirilen Kur'an'ı Kerim'e, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakup'a ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlere, diğer Peygamberlere Rableri tarafından verilen kitap ve sayfalara iman ettik. Biz onlar arasında asla inanç yönünden bir ayırım yapmayız. Biz ancak O'na teslim olan Müslümanlarız."⁴⁵⁶ buyurarak, dille ikrar edilmesi gereken imanın farz olduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁷

"Bedeviler iman ettik dediler. De ki: Siz gönülden iman etmediniz. Fakat Müslüman olduk/teslim olduk deyin. Henüz iman kalplerinize tam girmedi..."⁴⁵⁸ ayetiyle, imanın tanımında dilin ikrarını birinci sıraya getiren Laleka'i, imanda ilk aşamada dilin ikrarıyla gerçekleşen bir teslimiyetten bahsetmektedir.⁴⁵⁹ Dil ile ikrar imanın tanımında önemli bir unsur olmakla birlikte, tasdikte olduğu gibi tek başına yeterli değildir.

İman konusundaki üçüncü görüşe göre ise iman, yukarıda tasdik ve ikrar şeklinde ayrı ayrı ele alınan iman tanımlarını birleştirerek, "kalp ile tasdik, dil ile ikrar" şeklinde tarif edilen iman tanımıdır. Ebu Hanife imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar şeklinde tarif eder.⁴⁶⁰ Ameller ise, ikrar ve tasdik olarak tanımlanan imanın dışı vurulmuş hali olduğundan dolayı imana dahil edilmez. Ona göre, münafıkların mümin oldukları anlaşılır endişesiyle, sadece dil ile ikrar iman için yeterli değildir. "Allah şahitlik eder ki, münafıklar yalancılardır."⁴⁶¹ ayetinde, Allah münafıkların durumunu bize haber vermiştir. Aynı şekilde bütün Ehl-i Kitap mümin olarak isimlendirilir düşüncesiyle, sadece kalp ile tasdik de iman için yeterli değildir. "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Peygamberi oğullarını tanır gibi tanırırlar."⁴⁶² ayetinde, Allah bu durumu bize haber vermiştir.⁴⁶³

⁴⁵⁵ Eş'ari, *Makalat*, s. 144; Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 187

⁴⁵⁶ Bakara, 2/136

⁴⁵⁷ Acurri, *eş-Şeri'a*, s. 274-275; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 60

⁴⁵⁸ Hucurat, 49/14

⁴⁵⁹ Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 830; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 80

⁴⁶⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 56; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari Şerhi*, s. 157

⁴⁶¹ Münafıkun, 63/1

⁴⁶² Bakara, 2/146

⁴⁶³ Ebu Hanife, *el-Vasıyye*, s. 65; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari Şerhi*, s. 157

Tasdik, marifet, yakin, ikrar ve İslam, iman ile aynı manaya gelen kelimelerdir.⁴⁶⁴ Ebu Hanife'ye göre insanlar tasdik konusunda üç halde bulunurlar: "Birincisi, Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ve dil ile tasdik eder. Böyle kimse hem Allah katında, hem de insanlar arasında mümindir. İkincisi, Allah'tan gelen şeyleri kalp ile tasdik eder, dil ile yalanlar. Böyle kimseler insanlara göre kafir olsalar bile, Allah katında mümindirler. Üçüncüsü ise, Allah'tan gelenleri diliyle tasdik eden, fakat kalbiyle yalanlayanlardır. Böyle kimseler ise insanlar arsında mümin olsalar bile, Allah katında kafirdirler."⁴⁶⁵

"Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmek, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kaza ve kaderine inanmak" ise, iman edilmesi gereken esaslardır.⁴⁶⁶

Ehl-i Hadis alimleri, genel olarak Ebu Hanife'nin iman ile ilgili görüşlerine katılmakla birlikte, amelleri imana dahil etmeleriyle ondan ayrılırlar. Ehl-i Hadis'e göre iman, başlangıçta söz ve ikrardan ibarettir. Ameller imana daha sonra dahil edilmiştir. Hz. Peygamber İslamiyet'in ilk yıllarında, insanlara sadece imanın temelini oluşturan inanç esaslarını anlatmıştır. Amellerin göstergesi olan ibadetler ise, Hz. Peygamber'in peygamberliğinden yaklaşık dokuz yıl gibi bir zaman sonra, Allah tarafından inananlara emredilmiştir. İbadetlerin emredilmesiyle birlikte ameller imanın tanımına girmiştir.⁴⁶⁷

Ehl-i Hadis önemli isimlerinden olan İbn Mende bu durumu şu şekilde yorumlamaktadır: "İman kalp, dil ve diğer azalarla yapılan bütün amellerden oluşur. Ancak imanın özü ve uzantıları vardır. Allah'ı bilmek, O'ndan gelenleri kalp ve dil ile tasdik etmek, O'na boyun eğmek, O'nu sevmek, O'ndan korkmak vs. imanın asıllarıdır ve bunları yerine getiren kimse iman etmiş bir mümindir. İmanın uzantıları ise farzları yerine getirmek ve haramlardan kaçınmaktır."⁴⁶⁸

1.2. İman Amel İlişkisi

İman-amel ilişkisi, amellerin imana dahil olup olmamasıyla yakından ilişkilidir. Amelleri imana dahil etmeyip ikinci sıraya koyan Mürcie'ye göre, iman ile amel

⁴⁶⁴ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 12-13

⁴⁶⁵ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 12

⁴⁶⁶ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 34

⁴⁶⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 12-14; Acurri, *eş-Şeria*, s. 275; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 79

⁴⁶⁸ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 331-332

arasında bir ilişki yoktur. "Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başınızı mesh edin ve her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın" ⁴⁶⁹ ayetinde, Allah iman edenlere seslenerek onları ibadetle sorumlu tutmuştur. Allah'a ve Peygamberine yeni inanmış birisi, kendisine amellerden herhangi biri vacip olmadan ölürse, mümin olarak ölür ve cennetlidir. Bu da amellerin imandan olmadığını göstermektedir. ⁴⁷⁰

Amellerin Allah'ın emri olduğuna inanmak ile, amellerin gereğini yerine getirmek birbirinden farklı şeylerdir. Bir kimse namazın farz olduğuna inanmazsa kafır olur. Namazın farz olduğunu bildiği halde gereğini yerine getirmezse günahkar mü'min olur. "Şüphesiz iman edenler ve salih amel işleyenler..." ⁴⁷¹ ve "İman edenler ve salih amel işleyenleri and olsun iyiler arasına koyarız." ⁴⁷² ayetlerinde, Allah iman ile salih amelleri ayrı ayrı zikretmiştir. ⁴⁷³ Arap dili ve grameri açısından baktığımızda, bunların atıf harfî olan "vav" ile ayrıldığı görülecektir. Eğer ameller imandan olsaydı, Allah iman ile amelleri birbirinden ayırmazdı. ⁴⁷⁴ Ayrıca eğer ameller imana dahil edilseydi, namazı bir defa bile terk edenin, imanı yok olmuş olurdu. Bundan dolayı da, amellerin imana dahil edilmesi mümkün değildir. ⁴⁷⁵

Ehl-i Hadis'e göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla amel şeklinde tanımlanır. Amelleri imanın bir parçası olarak görmeleri sebebiyle, ayetlerde geçen iman edenler ve salih amel işleyenleri bir bütün olarak ele almışlardır. Bu ayetlerin yapısına bakıldığında atıf harfî olan "vav" harfî, Mürcie'nin iddia ettiğinin aksine iman ile amelleri ayırmak yerine, iman ile amelleri birleştirmek için kullanılmıştır. Ehl-i Hadis tarafından kabul edilen görüş de budur. ⁴⁷⁶

İmanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak tanımlayan Ebu Hanife'ye göre, ameller imana dahil edilmez. Ebu Hanife, din ile şeriatı birbirinden farklı görmüştür. Allah katında din

⁴⁶⁹ Maide, 5/6

⁴⁷⁰ İbn Teymiyye *Kitabu'l İman*, s. 155; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 116

⁴⁷¹ Bakara 2/277

⁴⁷² Ankebut, 29/9

⁴⁷³ İbn Teymiyye *Kitabu'l İman*, s. 155; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's Sünnne*, s. 375; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 99; Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, s. 171

⁴⁷⁴ Kadi Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferra Bağdadi, *Mesailü'l İman*, Tahk: Suud b. Abdülaziz el-Halef, Daru'l Asıme, Riyad 1410, s. 241

⁴⁷⁵ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 116

⁴⁷⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's Sünnne*, Tahk: Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtani, Riyad 1986, C. I, s. 376

İslam'dır ve asla değişmez. Bütün Peygamberler insanlara aynı İslam'ı anlatmıştır. Şeriat ise, Peygamberden peygambere değişiklik göstermektedir. Allah'ın bazı emirleri her peygamber döneminde farklı şekillerde anlaşılmıştır. Eğer Allah'ın bütün emrettiklerini yerine getirmek ve bütün yasaklarından kaçınmak din olsaydı; Allah'ın emirlerinden birini terk eden ve yasaklarından birini yapan kimse, dinden çıkmış ve kafir olmuş olurdu.⁴⁷⁷

İman, Allah'ı ikrar ve tasdiktir, amel değildir. "İnanan kullarıma söyle: Namaz kılsınlar..."⁴⁷⁸ ve "Ey iman edenler! Allah'ı çokça anın..."⁴⁷⁹ Bu ayetlerde Allah kullarını, amelleri işlemeden önce de mü'min olarak isimlendirmiş ve imanları sebebiyle onları farzlarla mükellef tutmuştur. Kişinin namaz, oruç, zekat gibi ibadetleri yerine getirmesi imanlarından dolayıdır. Yoksa bu ibadetleri yerine getirdiği için iman etmiş değillerdir.⁴⁸⁰

Ebu Hanife'ye göre, amellerin terkiyle imanın terki sonuçları itibariyle birbirinden farklıdır. Bir kimse imanını kaybettiği zaman mü'min ismini kaybeder ve küfre düşer. Amelleri terk eden bir mü'min ise günahkar mü'min olur ve onun akıbeti Allah'a kalmıştır, dilerse affeder, dilerse cezalandırır.⁴⁸¹ Ayrıca müminler bazı zamanlarda bazı amellerden muaf tutulmuşlardır. Mesela adet gören bir kadın namazdan muaftır. Bu durum ondan imanın gittiğini göstermez. Allah, yine hayızlı bir kadına "orucu bırak, daha sonra kaza et" demiştir. Bu durum imanı bırak, daha sonra kaza et manasına gelmez. Aynı şekilde fakir olan birisine zekat verme denilebilir ama iman etme denilemez.⁴⁸²

Ehl-i Hadis'e göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amelleri yerine getirmektir. İman önce inanılacak şeyleri ikrar ve tasdik ile gerçekleşir. Asıl yücelik ise amelleri yerine getirmekle olur ve amelleri kişinin imanını kemal derecesine ulaştırır. Burada amellerden maksat sadece namaz, oruç gibi ibadetler değildir. Amellerden kastedilen

⁴⁷⁷ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 10-11

⁴⁷⁸ İbrahim, 14/31

⁴⁷⁹ Ahzab 33/41

⁴⁸⁰ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 11

⁴⁸¹ Ebu Hanife, *Risale ila Osman el-Betti*, s. 62

⁴⁸² Ebu Hanife, *el-Vasıyye*, s. 66

Allah'ın emirlerini yerine getirmek, yasaklarından yüz çevirmektir. Kur'an'da bu fiillerin hepsi zikredilmektedir.⁴⁸³

Amellerin iman üzerindeki etkisi, mü'minin Allah katındaki değerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Mü'minin ameli ne kadar çoksa, Allah katındaki değeri de o kadar fazladır. Hatta Ehl-i Hadis içerisinde amelleri ikrar ve tasdik önüne geçirerek, hakiki imanın amelleri yerine getirmekle mümkün olacağını söyleyen kimseler bulunmaktadır. Buna göre bir kimsenin imanında amellerden herhangi biri eksikse, böyle bir imanın kişiye hiçbir faydası yoktur.⁴⁸⁴ "Kim ilahi hükümlere inanmayı kabul etmez/inkar ederse, onun bütün ameli boşa gitmiştir."⁴⁸⁵ ayetinde ifade edilen ilahi hükümlerden namaz, oruç, zekat gibi Allah'ın taatleri kastedilmektedir.⁴⁸⁶

Allah, İslamiyet'in ilk yıllarında inananları ibadetlerle sorumlu tutmamıştır. İnananların kalpleri İslam'a ısındıktan sonra ve akide ile ilgili meseleleri benimsedikten sonra, taatlerle ilgili emirler yavaş yavaş gelmeye başlamıştır. Başlangıçta ikrar ve tasdikten ibaret olan iman, Allah'ın emirlerinin inmeye başlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Allah'ın emri olan bütün ibadetler, emir ve yasaklar imanın birer parçası haline gelmiştir.⁴⁸⁷ Hz. Ebubekir'in zekat vermeyenlerle savaşması, amellerin imanın bir parçası olarak görüldüğünün en büyük delilidir. Zekat vermeyenlerle yapılan savaş ile, Hz. Peygamber'in müşriklerle yapmış olduğu savaş arasında hiçbir fark yoktur. Onların zekat vermemesi zekatı inkar etmelerinden değil, zekat vermek istememelerinden kaynaklanmaktadır. Zekat Allah'ın emri olan ibadetlerden biridir ve inananlara emredilmiştir.⁴⁸⁸

Ehl-i Hadis, ibadetler içerisinde namaz ibadetine ayrı bir önem vermiştir. İnananlar, bilindiği gibi namazlarını ilk olarak Mescid-i Aksa'ya yönelerek kılıyorlardı. Daha sonra Mescid-i Haram'a yönelmenin emredildiği kıble ayeti⁴⁸⁹ inince, Müslümanların yeni kıblesi Kabe olmuştur. O dönemde Hz. Peygamber'e daha önceden Kudüs'e doğru yönelerek namaz kılanların ve bu şekilde ölmüş olanların namazlarının ne olacağı konusu üzerine sorular sorulmaya başlandı. Bunun üzerine Allah Kur'an'da; "Allah sizin

⁴⁸³ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 82-84

⁴⁸⁴ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 80; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 90

⁴⁸⁵ Maide, 5/5

⁴⁸⁶ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 327-329

⁴⁸⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabu'i İman*, s. 11-13

⁴⁸⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabu'i İman*, s. 16-17

⁴⁸⁹ Bakara, 2/144

imanınızı zayi etmez. O, insanlara acıyan ve onları bağışlayandır."⁴⁹⁰ ayetini indirmiştir. Ehl-i Hadis alimleri, ayetin "Allah sizin imanınızı zayi etmez" kısmını yorumlarken, Kudüs'e yönelerek namaz kılan sahabelerin namazlarının zayi olmayacağı şeklinde yorumlamışlar ve namaz ibadetini imanın bir parçası olarak görmüşlerdir.⁴⁹¹

Kur'an'da, iman ile aynı anlamda kullanılan bazı kelimeler vardır. Onlardan biri de dindir. "Fakat tövbe eder, namaz kılar, zekat verirlerse, artık onlar din kardeşlerinizdir."⁴⁹² ayetinde geçen "onlar din kardeşlerinizdir" ibaresini, Ahmed b. Hanbel aynı zamanda "onlar iman kardeşlerinizdir" şeklinde yorumlamıştır.⁴⁹³

İmanın Kur'an'da belirtilen anlamlarından biri de iyilik ve hayırdır. Buna göre Kur'an'da belirtilen bütün iyilikleri ve hayırlı işleri iman kapsamında değerlendirmek gerekir. "İyilik yüzlerinizi doğu ve batı yönüne çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, Peygamberlere inanır. Allah'ın rızasını gözeterek yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Anlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olan, bu vasıfları kendinde taşıyandır. Muttakiler ancak onlardır."⁴⁹⁴ Kur'an'da iman olarak tanımlanan iyilik ve hayırlı işler, sadece Allah'a imandan ibaret değil, ayetlerde geçen salih amelleri de kapsayan bir imandır. Salih amellerle birleştirilmeyen bir iman, kişiyi kurtuluşa götürmeyecektir.⁴⁹⁵ İbn Teymiyye de aynı şekilde iyilik ve takva kelimesinin iman ile aynı olduğunu ve imanın aynı zamanda hayır anlamına geldiğini ve kurtuluşun ancak onunla gerçekleşeceğini ifade etmiştir.⁴⁹⁶

1.3. İmanın Şubeleri

İmanın şubeleri konusu, iman-amel konusu ile bağlantılı bir konudur. Çünkü imanın şubeleri olarak adlandırılan şeylerin her biri, aslında birer ameli kapsamaktadır. Fakat Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerde, bu amellerin hangileri olduğu konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen kimi hadislerle göre

⁴⁹⁰ Bakara, 2/143

⁴⁹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 15; Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, C. IV, s. 817

⁴⁹² Tevbe, 9/11

⁴⁹³ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 234

⁴⁹⁴ Bakara, 2/177

⁴⁹⁵ Acurri, *eş-Şeri'a*, s.276-278

⁴⁹⁶ İbn Teymiyye, *Kitabu'l İman*, Kütübü'l İslami 1996, s. 147

imanın 60 k    , 70 kış, 75 kış, 99 kış vs.   ubesi vardır.⁴⁹⁷ "İman yetmiş k       ubedir. En faziletlisi Allah'tan başka ilah olmadı  na şahadet etmek, en aşağısı ise insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır."⁴⁹⁸ En bilinen rivayet bu olmakla birlikte, bu rivayette imanın en faziletli olanı ve en aşağı derecesi bildirilmektedir.

İmanın   ubeleri olarak rivayet edilen hadisler, birbirinden farklı muhtevalar içermektedir. Bu durum, Mürcie'nin konuya şüpheyle bakmasına neden olmuştur. Onlara göre Hz. Peygamber'in, imanın   ubeleri konusunda farklı rakamlar vermesi çelişkili bir durumdur. Ayrıca yine Hz. Peygamber imanın şubelerini haber verseydi, bu şubelerin en faziletlisini ve en aşağı derecesini söylemekle kalmaz, hepsini haber verirdi.⁴⁹⁹

Ebu Ubeyd, Mürcie tarafından yöneltilen eleştirilere   u şekilde cevap vermiştir: "Bu hadislerin anlamlarını bilmeyen cahiller, hadislerde iman esasları konusunda farklı sayılar verilmesi dolayısıyla, onların birbirleriyle çeliştiğini sandılar. Allah'a hamd ve şükürler olsun, bu hadislerde böyle bir çelişki yoktur. Onlardaki farklılıklar, imanı oluşturan dini hükümlerin tedricen indirilmesinden dolayıcıdır. Farzlar teker teker indikçe, Hz. Peygamber onları imana eklemiştir. Allah yeni bir farz emrettik  e, Hz. Peygamber onu daha önceki sayıya ilave etmiş ve neticede yetmiş maddeyi açmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'den rivayet edilen sahih bir hadiste de bu durum aynen zikredilmektedir. "İman yetmiş k     parçadır. En faziletlisi Allah'tan başka ilah olmadı  na şahadet etmek, en aşağısı ise, insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır."⁵⁰⁰ Bu hadiste bildirilen iman sayısındaki artış, önceki hadislerle çeliştiği anlamına gelmez. Çünkü   ncekiler asıl ve temeller, bu hadistekiler ise bu asılların dışında imanın şubelerine eklenmiş uzantılardır. Allah en iyisini bilir ama bize göre, imanın yetmiş k       ube olduğunu bildiren bu hadis, Hz. Peygamber'in en son iman tanımıcıdır. Çünkü   ubeler bu sayıyla sona erdi ve imanın hasletleri tamamlandı.

⁴⁹⁷ Buhari, *Sahih-i Buhari "Kitabu'l İman"*, C. I, 11/9; Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l İman"*, C. I, 63/35; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini İbn Mace, *es-Sünen, Bab fi'l İman*, C. I, 22/57; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 294-296-297; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 166

⁴⁹⁸ İbn Ebi   eybe, *Kitabu'l İman*, s. 30; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 24; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's S  nne*, C. I, s. 330; Ebu Bekir Hallal, *es-S  nne*, s. 586; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 166; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari   erhi*, s. 269

⁴⁹⁹ Kutlu, *İslam D    ncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 97

⁵⁰⁰ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 294; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 3; Lalekai, *  erhu Usuli İtikad*, s. 905; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 155; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 62

Ayrıca Yüce Allah "Bugün size dininizi ikmal ettim ve size nimetimi tamamladım."⁵⁰¹ ayetiyle, bu durumu doğrulamıştır. Birisi sana bu yetmiş şubenin ne olduğunu sorarsa, ona şu şekilde cevap verirsin. Bu şubelerin neler olduğu bize topluca bildirilmedi ki, biz onları size sayalım. Ancak tek bir hadiste zikredilmese de, ilim bunları Allah için yapılan taatler ve takvadan ibaret görmektedir. Eğer hadisleri araştırırsaydın, onların hadislerde dağınık halde bulunduğunu görürdün. Hz. Peygamber'in, "insanlara zarar verecek bir şeyi yoldan kaldırıp atmayı"⁵⁰² imanının bir parçası saydığı sözünü işitmiyor musun? Aynı şekilde onun, "utanma imandan bir şubedir."⁵⁰³ şeklindeki başka bir sözünü, üçüncüsü "Cihad imandandır."⁵⁰⁴, dördüncüsü "mütevazi ve gösterişsiz giyinmek imandandır." ve beşincisi "verilen sözü yerine getirmek imandandır."⁵⁰⁵ şeklindeki diğer sözlerini duymadın mı? Bunların tamamı iman şubeleridir."⁵⁰⁶

1.4. İmanda İstisna

İmanda istisna fikri, kişinin kendisini "ben müminim" diye tanımlarken, imanına şek ve şüphe katıp katmamasıyla ilgili bir konudur. Yani bir kimsenin "inşallah müminim" ya da "ümit ederim müminim" ya da "ben gerçekten müminim" gibi lafızlarla imanını nasıl ifade ettiğiyle ilgili bir durumdur.

Hem Mürcie, hem de Ehl-i Hadis imanda istisna hakkındaki görüşlerini desteklemek için meseleyi sahabe dönemine kadar götürmek istemişlerdir. Rivayetlere göre Abdullah İbn Mes'ud, önceleri "ben mü'minim" diyerek imanına herhangi bir şüphe katmamıştır. Fakat daha sonra "ben mü'minim" ifadesiyle "ben cennetliğim" manasının anlaşılabilceği endişesiyle, "inşallah ben mü'minim" veya "Ben Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettim" demeyi tercih etmiştir.⁵⁰⁷ Ancak sahabelerden birisi ona "Peygamber döneminde insanların mümin, münafık, kafir olmak üzere üç sınıf olduğunu bilmez misin? Sen bunlardan hangi sınıftasın." diye sorması

⁵⁰¹ Maide, 5/3

⁵⁰² Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 24; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 46; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 333; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 64

⁵⁰³ Buhari, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 16; İbn Kuteybe, *Tevili Muhtelifi'l Hadis*, s. 440; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 584; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 31

⁵⁰⁴ Buhari, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 19; Abdullah b. Ahmed. Hanbel, *Kitabu's Sünne*, C. I, s. 332; Lalekai, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 913

⁵⁰⁵ Lalekai, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 924

⁵⁰⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 24-26; Krş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 97-98

⁵⁰⁷ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 33-34; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Beyrut, C. III, s. 271; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 102

üzerine, Abdullah İbn Mes'ud "ben mü'minlerdenim" cevabını vererek, imanında şek ve şüpheyi ortadan kaldırmıştır.⁵⁰⁸

Ehl-i Hadis ise, Abdullah İbn Mes'ud şartlı imandan vazgeçmemiştir diyerek, bu olayı şöyle izah etmiştir: "Biz onun "ben mü'minim" sözüyle, İslam dininin mensubu olduğunu, münafık ve kafirler sınıfından olmadığını anlıyoruz. Onun bu sözüyle Allah katında, cennetlik olduğuna şahadette bulunduğu görüşüne gelince, bizlerin nazarında Allah'ın ayetlerinde ne kastettiğini en iyi bilen ve ondan en fazla sakınan birisi olarak böyle bir şeyi nasıl söyleyebilir. Çünkü Allah Kur'an'da, "Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü o kötülükten sakınanı en iyi bilir."⁵⁰⁹ buyurmaktadır. Abdullah İbn Mes'ud, bundan önce kendisini temize çıkarma anlamında veya başka bir şekilde "Ben mü'minim" demiyordu. Böyle diyen kimseyi, herhangi bir şekilde ayıpladığını da görmüyoruz. Yalnız o, "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine inandım" diyordu ve bu ifadeye hiçbir şey eklemiyordu."⁵¹⁰

Mürcie ve taraftarları, imanda istisna fikrini kabul etmemiştir. İmanda istisna yapmak, bir kimsenin imanından şüphe duyması anlamına gelir. Oysaki imanın geçerli olması için, kişinin kesin olarak mü'min olduğunun bilicinde olup, "ben mü'minin" demesi gerekir. Mürcie, imanından şüphe edenleri "Şakkun veya Şökkak (şüpheciler)" olarak isimlendirmiştir. Hz. Peygamber'in İslam davetinden sonra, Kur'an'daki ayetlerden de anlaşıldığı gibi insanlar mümin, münafık, kafir olmak üzere üç gruba ayrıldılar. Bu üç grubun dışında başka bir grup yoktur. Kişinin mümin olduğunu da, kafir olduğunu da, münafık olduğunu da kesin olarak belirtmesi gerekir.⁵¹¹

Ehl-i Hadis'in Mürcie'ye bu konudaki eleştirisi şudur: İnsanın ölüm anındaki durumunun ne olacağı belli değildir. Bu yüzden "inşallah ben mü'minim" demesi ve mü'min olarak ölüp ölmeyeceğini Allah'ın dilemesine bırakması gerekir. Bu yüzden imanda istisna yapması şarttır. Bir kimse şundaki durumunu ifade etmek için "ben gerçekten mü'minim" diyebilir. Ancak hayatı boyunca mümin olarak yaşayacağını ve mümin olarak öleceğini bilmediği için bu durumda "inşallah mü'minim" demesi gerekir. Öte yandan ben gerçekten mü'minim demekle, ben cennetliğim demek arasında bir fark

⁵⁰⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 40-41; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 39

⁵⁰⁹ Necm, 53/32

⁵¹⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 39-40; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 103

⁵¹¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 122

yoktur. Bir kimse bu dünyadayken mümin olup olmadığı konusunda bir düşünceye sahip olabilir. Fakat cennetlik olup olmadığı konusunda bir düşüncede bulunamaz.⁵¹²

Ebu Hanife'ye göre, bir kimsenin ben cennetliğim ya da cehennemliğim demesiyle, muhakkak müminim demesi aynı anlama gelmez. Bu dünyadayken cennetlik ya da cehennemlik olduğunu söyleyen bir kimse, ancak yalan söyler. Çünkü böyle bir konuda Allah'tan başka hiç kimsenin bilgi sahibi olması mümkün değildir.⁵¹³

Ebu Hanife'ye göre mümin gerçekten Allah'a iman eden, kafir de gerçekten Allah'ı inkar eden kimsedir. Bunun ortası yoktur. Ona göre müminin, mümin olduğunun bilincinde olması gerekir ve güçlü bir şekilde hiç tereddüt etmeden bu hali kalbinde yaşaması gerekir. Bu hal kendisinde olduğu halde mümin olan bir kimsenin, Allah katında gerçekten mümin olduğunu dile getirmesinde bir sakınca yoktur. Çünkü imanda şüphe olmaz. Yüce Allah Kur'an'da: "Onlar gerçekten müminlerdir."⁵¹⁴ ve "Onlar gerçekten kafirlerdir."⁵¹⁵ buyurmaktadır. Hz. Muhammed'in ümmetinden asi olanlar da dahil, hepsi gerçekten mümin olup, kafir değildirler.⁵¹⁶

Bir kimsenin imanı lehine şahitlikte bulunması, Ehl-i Hadis'e göre mümkün olamayan bir iştir. Çünkü kişinin kendi imanı lehinde şahadette bulunması, kendilerini Allah katında temiz çıkarma ve olgun bir mü'min olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Kişinin ahiretteki durumu düşünüldüğünde, öldükten sonraki hayatının nasıl olacağı bilinemeyeceğinden "inşallah mü'minim" demesi uygun bir iş olur. Dünyayı ilgilendiren hükümlerine gelince, onlar Muhammed ümmetinin tamamına mümin ismini verdiler. Çünkü onların birbirlerini dost edinmeleri, hayvan kesimleri, şahitlikleri, evlilikleri ve diğer bütün uygulamaları imanları doğrultusunda olur."⁵¹⁷ Bu açıdan bakıldığında, sadece dünyevi uygulamalarda geçerli olması şartıyla kişinin "ben mü'minim" demesinde de bir sakınca görmediler.⁵¹⁸

İmanda istisna konusunda Ehl-i Hadis içerisinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birincisi, bütün müminler amellerin tamamını yerine getirmelerine rağmen, aşırılık veya

⁵¹² Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 35-44; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 127; Ebu Bekir el-Hallal, *es-Sünne*, s. 573; Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 190

⁵¹³ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 41

⁵¹⁴ Enfal, 8/74

⁵¹⁵ Nisa, 4/151

⁵¹⁶ Ebu Hanife, *el-Vasıyye*, s. 65; Yavuz, *Aliyyü'l Kari Şerhi*, s. 162; Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 124

⁵¹⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 38

⁵¹⁸ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 106

başka nedenlerden ötürü amellerin Allah tarafından kabul edildiğinden emin olamadıklarından dolayı, imanda istisnanın yapılmasını uygun görmüşlerdir. Ancak bir kimsenin mümin olduğuna ve kafir olmadığına bakarak da, imanda istisnanın terk edilebileceğini söylemektedirler. O yüzden "Sen mümin misin?" sorusunu ve bu konu hakkındaki konuşmaları bidat kabul etmektedirler.⁵¹⁹ Bu görüşte olanlar Muhammed b. Sirin, İbrahim en-Nehai, Fudayl b. İyad, Süfyan es-Sevri ve taraftarları, Evzâi, İshak b. Rahaveyh, Ebu Ubeyd, İbn Ebi Şeybe ve Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarıdır.⁵²⁰ Onlara göre "Andolsun ki Allah, Elçisinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz güven içerisinde saçlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi."⁵²¹ ayetinde, Allah Mescid-i Haram'a girecekleri konusunda yemin lafzıyla ayete başlamış, aynı zamanda oraya girmeyi "inşallah" ibaresiyle kendi iradesine bağlı kılmıştır.⁵²² Hz. Peygamber'in bir hadisinde de onlar, Peygamber'in öleceğini kesin olarak bildiği halde, bir kabir ziyaretinde "inşallah bizler de size katılacağız."⁵²³ demesini delil getirerek, imanın inşallah ben müminim şeklinde ifade edilebileceğini savunmaktadırlar.

İkincisi, bir kimsenin Allah katında imanının geçerli olabilmesi için, ölüm anındaki imanının makbul olması gerekir. Ölüm anında kişinin mümin olarak ölüp ölmeyeceği bilinemeyeceğinden, imanında istisna yapması gerekir. İşte bundan dolayı bu görüşe sahip olanlar, imanda istisna yaparken, aslında bu istisnanın gelecekle ilgili bir istisna olduğunu söylemişler ve ölüm anındaki imanı için "inşallah" denmesinin şart olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵²⁴ Bu görüşte olanlar, özellikle Hadis Taraftarları olarak varlığını devam ettiren bazı Eş'ari-Şafii taraftarlarıdır. Bunlardan Halimi, mümin olan birisinin şuanda mümin olduğunu söylemesinden kaçınmaması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü şuanda kişinin imanında istisna yapması, Allah'ın "Ey iman edenler!" hitabına muhatap olmama ve dünyada kimin mümin, kimin kafir olduğunun bilinmemesine yol açar.

⁵¹⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's Sünnne*, C. I, s. 338-340; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 601-602

⁵²⁰ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 109

⁵²¹ Fetih, 48/27

⁵²² Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 38; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 596; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 443

⁵²³ Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l-Cenaiz"*, C. II, 669/103-671/104; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, C. II, s. 300

⁵²⁴ Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 573; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 443; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 110

Bundan dolayı imanda istisna, kişinin ölüm anındaki imanı için yapılır. Çünkü hiç kimse nasıl öleceğini bilemez.⁵²⁵ Kadı Ebu Ya'la ise, "Ben gerçekten müminin" ifadesine karşı çıkararak, dünyada kimin mümin, kimin kafir olarak öleceğinin bilinmediği için, kişinin ölüm anındaki durumunu kastederek, "inşallah müminim" ifadesinin söylenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵²⁶ Laleka'i ise, imanda istisnanın vacip olduğunu söyleyerek, onun kesinlikle yapılması gerektiğini aksi takdirde kişinin imanının makbul olmayacağını söylemiştir.⁵²⁷

1.5. İmanda Eşitlik

İmanda eşitlik konusundaki tartışmalar, iman tanımındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. İmanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik ya da her ikisi olarak tanımlayıp amelleri imana dahil etmeyenlere göre, tevhit inancına sahip olan herkesin imanı birbirine eşit olmakla birlikte, birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Bir insanın ne kadar günahı olursa olsun, Allah'ı inkar etmediği sürece imana sahiptir ve onun imanı meleklerin ve Peygamberlerin imanına eşittir.⁵²⁸

Ebu Hanife, müminlerin iman konusunda birbirlerine eşit olduklarını fakat amelleri itibariyle birbirlerinden farklı olduklarını ifade etmiştir.⁵²⁹ Ona göre Allah Kur'an'da, "Allah Nuh'a buyurduğu şeyleri, size de din olarak buyurmuştur. Ey Muhammed! Sana vahyettik, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya da buyurduk ki, dine bağlı kalın, onda ayrılığa düşmeyin."⁵³⁰ buyurarak, bu ayette aslında bütün Peygamberlere gönderilen dinin aynı olduğunu, farklılıkların sadece farzlarda olduğunu bildirmiştir. Allah katından gelen şeyleri az ya da çok tasdik etme durumu olmadığı için, tasdik konusunda inanan insanlar birbirlerinden farklı değildir. Farklılık amellerdedir. Fakat amellerin de iman üzerinde etkisi yoktur.⁵³¹

Ebu Hanife'ye göre, inanan insanların imanlarıyla meleklerin imanı da birbirine eşittir. O bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Biz Allah'ın birliğini, rububiyetini, kudretini ve

⁵²⁵ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 129-130

⁵²⁶ Kadı Ebu Ya'la, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferra el-Bağdadi, *Kitabu'l Mutemed fi Usuli'd Din*, Tahk: Vedi Zeydan Haddad, Daru'l Meşrik, Beyrut 1974, s. 190-191; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 593

⁵²⁷ Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, C. V, s. 965

⁵²⁸ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 113

⁵²⁹ Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s. 56

⁵³⁰ Şura, 42/13

⁵³¹ Ebu Hanife, *Risale ila Osman el-Betti*, s. 60

ilahi katından gelen her şeyi, meleklerin ikrar ettikleri, Peygamberlerin tasdik ettikleri gibi tasdik ettik. Bundan dolayı iddia ediyoruz ki, bizim imanımız meleklerin imanı gibidir. Çünkü biz meleklerin görüp inandıkları, Allah'ın akıllara hayret veren ayetlerinin hepsine görmediğimiz halde tamamen iman etmiş bulunuyoruz."⁵³²

İmanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik, amelleri yerine getirme olarak tanımlayan Ehl-i Hadis'e göre, ameller imanın hangi boyutta olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Amelleri yerine getirme hususunda birbirinden farklı olan mü'minler, imanları bakımından da birbirinden farklıdır. Amelleri olan mü'minin imanı daha üstündür. Allah Kur'an'da muhtelif ayetlerde bu durumu açıkça bildirmiştir. "Ey iman edenler! Kendiliğinizden anlaşılarak yaptığınız ticaret hariç, mallarınızı aranızda haksız bahanelerle yemeyiniz. Kendilerinizi de öldürmeyin. Allah size karşı hakikaten çok merhametlidir. Her kim de haddi aşır haksızlık yaparak bunu yaparsa, yarın onu bir ateşe dayayacağız. Allah'a göre bu çok kolaydır."⁵³³ ayetinde, müminleri ateşe atmakla tehdit etmiştir. "Ya o iman edenlerin, Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına kalplerinin huşu ile coşma anı gelmedi mi? Bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalpleri katılaştı ve çoğu yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar."⁵³⁴ ayetiyle Allah, onları Kur'an'ın emirlerine uyma konusunda gevşeklik göstermelerinden dolayı uyarmıştır. "Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah yanında çok nefreti gerektirir."⁵³⁵ ayetiyle de, kendilerinden nefret etmekle tehdit etmiştir. Allah bütün bu ayetlerde, inananları tehdit etmesine rağmen, onları mümin olarak isimlendirmiştir. Bu kimselerin imanını, Allah katında önemli mevkileri olan Cebrail ve Mikail'in imanı ile aynı değerlendirmek mümkün değildir.⁵³⁶ Ebu Ubeyd; imanım Cebrail'in, Mikail'in ve Peygamberlerin imanı gibidir diyenlerin yolunun, alimlerin yolu olmadığını söylemiştir.⁵³⁷

Hiz. Peygamber bir gün ashabına; "Allah'ın yaratmış olduğu varlıklardan iman bakımından hangisi daha üstündür? " diye sordu. Bazıları melekler olabilir dedi. Bazıları da bizler olabiliriz dediler. Bunun üzerine Resulullah, "Hayır, sizden sonra

⁵³² Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 13

⁵³³ Nisa, 4/29-30

⁵³⁴ Hadid, 57/16

⁵³⁵ Saff, 61/2-3

⁵³⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 43-44; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 115

⁵³⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 41

gelecek olan bir kavim iman bakımından daha yücedir" buyurmuştur.⁵³⁸ Başka bir hadiste, "Müminlerin iman bakımından en olgun olanı, ahlakı en güzel olanıdır" buyurmuştur.⁵³⁹ Yine Hz. Peygamber, "Bir kimse şaka da olsa yalanı, haklı da olsa tartışmayı terk etmedikçe imanını tamamlamış olmaz."⁵⁴⁰ buyurmuştur. Ehl-i Hadis'e göre, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bu ve daha bir çok hadis, kalpteki imanları açısından insanların farklı olduklarına dikkat çekmiştir.⁵⁴¹

Ebu Ubeyd'e göre, ameller imanın bir parçası olduğundan, amelleri yerine getiren müminlerin imanı, ameli olmayan kimseden daha üstündür. "Güzel davranış ve iyi eylemlerin sonucunda imanda farklı kemal derecelerinin meydana geleceğini Allah Kur'an'da bildirmiştir. "Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını arttıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden Allah yolunda harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır."⁵⁴² Allah, gerçek imanı ancak bu şartlarda gerçekleşen amellere bağladı. Güzel davranış ve eylemlerden yoksun olsa bile, sadece dille yapılan ikrarın kişiyi gerçek mümin yaptığını iddia edenler, Allah'ın kitabından ve Peygamberin sünnetinden ayrılan kimselerdir."⁵⁴³

Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki tartışmalardan biri de , Ehl-i Rey'in iman eden herkesi mümin kabul edip, zalim bir yönetici olan Haccac'ı da mümin olarak görmeleri ekseninde devam etmiştir. İnanan herkesin imanının eşit olduğunu kabul etmek, Haccac'ın imanının da Peygamberlerin ve meleklerin imanı gibi olduğunu kabul etmek demektir. Oysa Ehl-i Hadis tarafından Haccac'a ağır ithamlar vardır. Örneğin Şabi, eğer rivayet doğruysa, Haccac'ı şeytana inanan, Allah'ı inkar eden birisi olarak nitelendirmiş, onu İslam'ın dışına çıkarmıştır.⁵⁴⁴ Kutlu'ya göre, Ehl-i Hadis'in Haccac'ın ismini zikretmesi kasıtlıdır. Çünkü Rey Taraftarları, zalim bir yönetici olan Haccac'ın uygulamalarını eleştirmişler hatta Abdurrahman b. el-Eş'as'ın yanında yer alarak, ona

⁵³⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 29-30; Bağdadi, *Şerefu Ashabu'l Hadis*, s. 32

⁵³⁹ Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi "Kitabu'r-Rada"*, C. II, 457/1162

⁵⁴⁰ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 77

⁵⁴¹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 115

⁵⁴² Enfal, 8/3-5

⁵⁴³ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 32 ; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 116

⁵⁴⁴ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 39; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 113

karşı yapılan isyana destek vermişlerdir. Ehl-i Rey'in imanda eşitlik fikrini savunduğu doğrudur. Bundan dolayı inanan herkesin imanının eşit olduğunu savunmuşlardır. Fakat bu düşüncelerini ortaya koyarken hiç kimsenin ismini zikrederek, o isim üzerinden örnekler vermemişlerdir. Hadis Taraftarlarının, uygulamalarına karşı çıkarak bir çok sorun yaşayan Ehl-i Rey'in karşısına Haccac'ın ismini çıkarması, onların herkesin imanının eşit olduğu fikrini çürütmek için kasıtlı olarak verdikleri bir isimdir.⁵⁴⁵

Ehl-i Rey'in bu konudaki akli izahı şöyledir. Allah'ın vahyi tamamlandıktan sonra, inananların iman konusunda birbirlerine üstünlükleri kalmamıştır. Bu yüzden bütün inananların imanı Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in imanı gibidir. Öte yandan Allah'ın kullarına farz kıldığı iman, bütün kulları için farz kılınmış olan imanla aynıdır. Yani bir kimse için vacip olan imanın aynısı, bütün kişiler için de vaciptir.⁵⁴⁶

Ehl-i Hadis'e göre, Allah'ın vahyi tamamlanmış olsa bile, imanı oluşturan taatler devam etmektedir. Taatler imanın oluşturan unsurlardan biridir. Allah'a ibadet etme hususunda herkes aynı şekilde ibadet edemeyeceğinden, herkesin imanı birbirine eşit olamaz. İshak b. Rahaveyh şöyle demiştir: "Bütün taatler imandan olduğu için, hiç kimsenin imanı için imanı bütün tanımlaması yapılamaz. Ancak böyle bir tanımlamayı, Peygamberler için veya Peygamberlerin cennetle müjdelediği kimseler için yapabiliriz. Çünkü Peygamberler günah işlemezler."⁵⁴⁷ İmanın kemale ermesi ve bir kimsenin gerçek mümin olması amellere bağlıdır. Allah'a daha çok ibadet edenin imanı daha çok olacaktır, daha fazla günah işleyenin imanı ise daha az olacaktır. Taatlerden birini bile yerine getirmeyen kimsenin imanı eksiktir. İmanın bütün şubelerini yerine getirmekle, iman tam ve mükemmel olur.⁵⁴⁸

Ehl-i Hadis'e göre müminler, sadece amelleri yerine getirmede değil, Allah'ın birliğini tasdik etmede de birbirlerinden farklıdırlar. Örneğin, Hz. Peygamber'den sonra imanı en güçlü mümin Hz. Ebubekir'dir, ondan sonra da Hz. Ömer gelir.⁵⁴⁹ Kadı Ebu Ya'la bu konuda şunları söylemektedir: Melekler, nebiler ve onların dışındaki şehitler ve sıddıklar dahil bütün mükelleflerin imanı eşit olamaz. Çünkü onların Allah'ın gücünü ortaya koyan çeşitli delilleri bilme derecelerine göre, imanlarında birbirlerine

⁵⁴⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 114

⁵⁴⁶ İbn Teymiyye, *Kitabu'l İman*, s. 141; Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 135

⁵⁴⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 116-117

⁵⁴⁸ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 51

⁵⁴⁹ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 409-422

üstünlükleri vardır. Buna bağlı olarak her birinin sevabı da, çalışmaları ve Allah'ın birliğini delillendirmeleriyle orantılıdır. Selefin iman sahipleriyle ilgili, meleklerin, nebilerin, resullerin, sonra onları takip eden sıddıkların imanının daha faziletli ve rütbe itibarıyla birbirinden daha üstün oldukları şeklinde bir derecelendirmeyi, Allah'ın varlığının delillerin daha iyi bilmelerine göre yapmışlardır."⁵⁵⁰

1.6. İmanda Artma ve Eksilme

İmanda artma ve eksilme meselesi, amellerin imana dahil edilip edilmemesi ekseninde tartışılan bir konudur. Buna binaen amelleri imana dahil edenlere göre iman artar eksilir, amelleri imandan görmeyenlere göre de imanda artma ve eksilme olmaz.

İmanı söz ve amel ya da dil ile ikrar, kalp ile tasdik, azalarla amel şeklinde tarif eden Ehl-i Hadis'e göre, amelleri yerine getirmekle iman artar, amellerin eksik olması ve Allah'ın yasaklamış olduğu şeylerin yapılmasıyla da iman azalır.⁵⁵¹ Ömer b. Habib'in "Allah'ı zikrettiğimizde, O'na hamdettiğimizde ve O'ndan korktuğumuzda iman artar, O'nu unuttuğumuzda ve bunları terk ettiğimizde de iman azalır" dediği Ehl-i Hadis tarafından nakledilen rivayetlerdendir.⁵⁵²

Allah Kur'an'da, "Müminler o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, karşılarında Allah'ın ayetleri okunduğu zaman imanlarını arttırır ve Rablerine tevekkül ederler."⁵⁵³ "Bir sure indirildiği zaman, içlerinden biri çıkar, bu hanginizin imanını arttırdı? der. Evet, imanı olanların imanını arttırmıştır ve onlar müjdelenip duruyorlar."⁵⁵⁴ şeklindeki ayetlerde, imanın bazı durumlarda artacağını açıkça bildirmiştir. İmanın artıp eksilmeyeceğini söylemek, Allah'ın bu ve benzeri ayetlerine muhalefetten başka bir şey değildir.⁵⁵⁵

Ehl-i Rey, bu ayetlere katılmakla birlikte onlara farklı yorumlar getirerek Ehl-i Hadis'ten ayrılmıştır. İlk olarak, onlara göre imanın aslı taatleri ikrar etmektir. Yani bir kimse, beş vakit namazın farz olduğunu ve bunlardan da sabah namazının iki, öğle

⁵⁵⁰ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 4121-417; Krş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 117

⁵⁵¹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 44-48; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 36-39; Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 395-396; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 341-343; Ebu Bekir el-Hallal, *es-Sünne*, s. 588

⁵⁵² Acurri, *eş-Şeria*, s. 261; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 79; Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 266

⁵⁵³ Enfal, 8/2

⁵⁵⁴ Tevbe, 9/124

⁵⁵⁵ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 401-403; Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 189-190; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 55

namazının dört rekat olduğunu ikrar ederse, bu durum o kimsenin imanlı olduğunu gösterir. Bu ikrardan sonra ancak imanda artış meydana gelir.⁵⁵⁶ Ebu Hanife bu görüşü kabul etmekle birlikte, imanda hakiki manada bir artıştan söz etmek mümkün değildir. Ebu Hanife'ye göre, "İman artmaz ve eksilmez. Çünkü iman artması ancak küfrün azalmasıyla, eksilmesi de küfrün artmasıyla mümkün olabilir. Bir kişinin aynı anda mümin ve kafir olması mümkün değildir. Mümin gerçekten iman eden, kafir ise gerçekten inkar eden kimsedir"⁵⁵⁷

İkinci olarak, imanın aslı ikrar etmek olduğuna göre, Allah katından gelen şeyleri ikrar etmekle ancak iman artabilir. Yani inanılacak şeylerin kabul edilmesiyle, kişinin imanında bir artıştan söz edilebilir. Ehl-i Hadis'in iddia ettiği gibi namaz ibadetinin yerine getirilmesiyle değil, namazın farz olduğunun ikrar ve tasdik edilmesiyle iman artar.⁵⁵⁸

Üçüncü olarak, iman artması, yakının artmasıdır. Yakın olarak artması ise, ilim ve bilgideki artış olarak anlaşılabilir. Yani inanılacak şeylerin bilinmesi ve din tamamlanıncaya kadar peyderpey gelen şeylere inanılması neticesinde, imanda artış olabilir. Allah dinini tamamladıktan sonra, artık böyle bir artma ve eksilme söz konusu değildir.⁵⁵⁹

Dördüncü olarak, iman asla artmaz fakat inanan insanlar sayı bakımından artabilir.⁵⁶⁰ Ebu Leys es-Semerkandi, bu artmayı Müslümanların güç ve sayı bakımından artması olarak yorumlamaktadır.⁵⁶¹

Ehl-i Hadis'e göre Hz. Peygamber, iman artması veya eksilmesinin keyfiyetinin nasıl olacağını bize bildirmiştir. O bir hadisinde " Zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen, mümin sıfatıyla bunları yapamaz."⁵⁶² buyurarak, böyle birinin işlemiş olduğu her

⁵⁵⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 46; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 62

⁵⁵⁷ Ebu Hanife, *el-Vasiyye*, s. 65; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari Şerhi*, s. 161

⁵⁵⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 46; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 57; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l Milel*, C. III, s. 233

⁵⁵⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 46; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 61

⁵⁶⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 46

⁵⁶¹ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 133

⁵⁶² İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 24,29,32

günahından dolayı imanının azalacağını, günah işlemeye devam ettiği müddetçe de imanından hiçbir şey kalmayacağını bize bildirmiştir.⁵⁶³

Ehl-i Hadis'e göre, iman kalpte beyaz bir nokta olarak başlar ve mü'min amellerine devam ettiği müddetçe kalbindeki beyazlıkla beraber imanı da artar. Emanete riayet edilmediğinde ve Allah'ın emirleri yerine getirilmediğinde imanı yok olmaya yüz sürer. Nasıl ki beyaz ve temiz olan bir şeyin üzerinde herhangi bir kirlilik emaresi belirgin bir şekilde görülüyorsa, günahlar da imanla oluşan o beyazlık üzerinde emarelerini gösterip, beyazlığı karartmaya başlar. İman esaslarını şeksiz şüphesiz kabul edip, emirler doğrultusunda namazını kılan, zekatını veren kimsenin imanı normal düzeye ulaşır. Bunlar zaten mü'min olarak herkesin yapması gereken şeylerdir. Bunların yanında ahlaki özelliklere sahip olup, Allah için seven, Allah için veren ve Allah için kötülüğü engelleyen imanı daha mükemmel olur.⁵⁶⁴

Ehl-i Hadis'e göre Kur'an'da geçen bazı lafızlar iman ile aynı manada kullanılmıştır. Dua ve hidayet kelimeleri bunlardan bir kağıdır. "De ki; Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer vesin"⁵⁶⁵ ayetinde geçen dua kelimesini Buhari, iman olarak yorumlamış ve kulun Rabbine karşı duası ile imanında bir artma meydana geleceğini söylemiştir. "Biz sana onların kıssalarını doğru olarak naklediyoruz. Gerçekten bunlar Rablerine iman etmiş olan birkaç yiğit gençtiler. Biz de hidayetlerini arttırdık."⁵⁶⁶ ayetinde geçen hidayetin artmasını da imanı artması olarak görmüştür.⁵⁶⁷

Ayrıca kişilerin ahlaki durumlarının farklı olması da, imanda artma ve eksilmenin var olduğunun göstergesidir. Hz. Peygamber "Haya imandandır"⁵⁶⁸ buyurmuştur. Ehl-i Hadis'in bu hadisi yorumu şu şekildedir: "Haya insanın tabiatındaki bir duygudur. Bazı insanlar daha az utangaç, bazıları daha fazla utangaç olur. Bu da imanın artması ve eksilmesinin delilidir. Çünkü insanlar haya konusunda aynı düzeyde değildir. Mademki, insanlar haya konusunda aynı değildir, o halde daha fazla haya sahibi

⁵⁶³ Acurri, *eş-Şeria*, s. 263; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 68

⁵⁶⁴ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 19; Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 77; Kırş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 125

⁵⁶⁵ Furkan, 25/77

⁵⁶⁶ Kehf, 18/13

⁵⁶⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 123-124

⁵⁶⁸ Buhari, *Kitabu'l İman*, s. 16; İbn Kuteybe, *Tevili Muhtelifi'l Hadis*, s. 440; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 25,31

olanın imanı daha çok, daha az haya sahibi olanın imanı daha azdır."⁵⁶⁹ Başka bir hadiste Hz. Peygamber, "İnanan insanların iman bakımından en mükemmel olanının, güzel ahlaklı kimseler"⁵⁷⁰ olduğunu bildirmiştir. Burada güzel ahlaktan kastedilen imandır ve kimde güzel ahlaktan bir alamet varsa o, iman bakımından mükemmeldir. Ahlaktan yoksun olan kimselerin ise, imanında eksiklik vardır.⁵⁷¹

1.7. İman-İslam İlişkisi

İman ve İslam'ın ne olduğu, "Cibril hadisi" olarak bilinen hadiste açıklanmıştır. Bu hadise göre, "İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmak, İslam ise; Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Peygamber'in O'nun Resulü ve kulu olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek"⁵⁷² olarak tanımlanmıştır. Ehl-i Hadis'e göre iman ve İslam kavramlarının hadiste geçen tanımlarına bakıldığında birbirinden farklı olduğu görülecektir.⁵⁷³

Mürcie'ye göre Cibril Hadisi olarak bilinen bu hadiste, her ne kadar iman ve İslam kavramları birbirinden farklı tanımlanmış olsa da, içerdikleri mana itibariyle aynı kavramlardır. Onlar, hadiste geçen İslam nedir? ifadesinin yerine, İslam'ın farzları veya alametleri nedir? şeklinde kullanılan rivayetleri tercih ederek, iman ve İslam'ın aynı manayı içeren iki farklı kavram olduğunu kabul ettiler.⁵⁷⁴

Mürcie'ye göre, her Müslüman mü'min, her mü'min de Müslüman'dır. Allah Kur'an'da; "Musa da kavmine, Ey kavmim! Eğer Allah'a iman ettinizse ve O'na teslim olmuş Müslümanlarsanız, yalnız O'na tevekkül edin,"⁵⁷⁵ "İslam'a girdiklerini senin başına kakıyorlar. De ki: Müslümanlığınızı benim başıma kakmayın. Eğer doğru kimselerseniz, bilirsiniz ki, sizi imana erdirdiği için asıl Allah size lütufta

⁵⁶⁹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 126

⁵⁷⁰ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 20

⁵⁷¹ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. I, s. 61-64

⁵⁷² Buhari, *Sahih-i Buhari "Kitabu'l İman"*, C. I, 19/50; Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi "Kitabu'l İman"*, C. IV, 302/2610

⁵⁷³ Buhari, *Kitabu'l İman*, s. 23; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 45; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 312; Acurri, *eş-Şeri'a*, s. 254; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 603; Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 193-194

⁵⁷⁴ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 34; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 139, Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 134

⁵⁷⁵ Yunus, 10/84

bulunmuştur,"⁵⁷⁶ "Neticede o beldedeki müminleri çıkardık. Fakat orada bir evden başka da Müslüman bulamadık."⁵⁷⁷ buyurmuştur. Bu ayetlerin her birinde, Allah mü'min ve Müslüman'ı birbirinden ayırmamış, iman ve İslam kelimelerinden sadır olan mü'min ve Müslüman kavramları, aynı manada kullanılmıştır.⁵⁷⁸

Ebu Hanife'ye göre iman, tasdik, marifet, yakin, İslam kelimeleri aynı manaya gelen ve birbiri yerine kullanılan kelimelerdir.⁵⁷⁹ Ona göre iman, Allah'ın Rab olduğunu hem ikrar ve tasdik etmek, hem de kesin bir bilgiyle bilmek, tanımak ve aynı zamanda O'nun Rab olduğunu, kişinin kalbi ve diliyle kabullenmesidir. İmanın bu tarifinde Ebu Hanife'nin yukarıdaki tanımında yer alan ifadelerin hepsi geçmektedir. Bütün bunlar farklı kavramlar gibi görünse de, içerdikleri manaları itibariyle aynıdır.⁵⁸⁰ İman olmadan İslam, İslam olmadan iman olmaz. Bu iki kavram bir şeyin içi ile dışı gibidir. İman ile İslam arasındaki fark, sadece lügat anlamları itibariyledir.⁵⁸¹

İman-İslam münasebeti ile ilgili Ehl-i Hadis içerisinde farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Onlardan bir kısmı iman ve İslam'ın aynı manada kullanıldığını iddia ederken, bir kısmı ise farklı manalar içerdiğini iddia etmektedir. Ehl-i Hadis içerisinde bu farklılaşmanın sebebi, amellerin imana dahil olduğu gibi, İslam'a da dahil olup olmamasından kaynaklanmaktadır. Amellerin imanın bir parçası olduğu gibi İslam'ın da bir parçası olarak görenlere göre, iman ile İslam aynı muhtevayı içermektedir. Fakat iman ve İslam kavramlarının birbirinden farklı olduğunu savunanlar, amelleri imanın bir parçası olarak görmekle birlikte İslam'a dahil etmemişlerdir. Temelde ayrıldıkları nokta ise bu olmuştur.⁵⁸²

Ehl-i Hadis içerisinde iman ve İslam'ın ne olduğu konusunda üç farklı grup ortaya çıkmıştır. Dahhak b. Müzahim, İmam Şafi, Ebu Ubeyd, Buhari, Muhammed b. Nasr, Muhammed b. Hibban, Halimi ve İbn Mende gibi isimlerin oluşturduğu birinci gruba göre, iman ve İslam aynı muhtevayı içerir. Bundan ötürü ameller hem imanın hem de

⁵⁷⁶ Hucurat, 49/17

⁵⁷⁷ Zariyat, 51/35-36

⁵⁷⁸ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 139

⁵⁷⁹ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 12-13

⁵⁸⁰ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 13; Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 138

⁵⁸¹ Ebu Hanife, *Fıkhul Ekber*, s. 56

⁵⁸² Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 129-130

İslam'ın birer parçasıdır. Ameller imanın ve İslam'ın parçası olduğu için hem imanda hem de İslam'da artma ve eksilme meydana gelir.⁵⁸³

İman ile İslam'ın aynı manayı içerdiğini savunan İbn Mende, bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "İman ve İslam aynı anlamda kullanılan iki kavramdır. Allah'ın kullarını çağırdığı ve onlara farz kıldığı iman, Allah'ın kulları için din olarak seçtiği ve onları çağırdığı İslam'ın kendisidir. Bu iman, İslam ile aynı olmanın yanında, küfrün zıddıdır. Yüce Allah, "Bununla beraber Allah kullarının küfrüne razı olmaz,"⁵⁸⁴ "Sizin için din olarak İslam'ı seçtim,"⁵⁸⁵ "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam'a açar"⁵⁸⁶ ve "Allah kimin gönlünü İslam'a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzere değil midir?"⁵⁸⁷ ayetlerinde imanı övdüğü gibi İslam'ı da överek, onu arınmanın ismi yapmıştır. Allah bu ayetlerde Müslüman olan kimsenin, Rabbinin hidayeti ve nuru üzere olduğunu, Rabbinin kendisi için seçtiği dine girdiğini açıkça haber vermiştir. Ayrıca iman eden kimsenin Müslüman ismini aldığını bildirmiştir."⁵⁸⁸

Ehl-i Hadis içerisinde ikinci gruba göre, iman ve İslam birbirinden farklı şeylerdir. İmanı amel, İslam'ı ise söz olarak tanımlayıp, iman ile İslam'ın birbirinden farklı şeyler olduğunu savunanlar arasında Malik b. Enes, Şerik, Hammad b. Zeyd, Hammad b. Seleme, Ebu Süleyman el-Hattabi, Abdurrahman b. Mehdi, Ebu Bekr b. Ayyaş, Abdilaziz b. Ebi Seleme, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Zi'b, Ahmed b. Hanbel, Sehl b. Abdullah et-Tusteri, Ebu Talib el-Mekki, Acurri, Laleka'i, Kadı Ebu Ya'la ve İbn Teymiyye gibi isimler yer almaktadır.⁵⁸⁹ Buna göre İslam sadece ikrardan ibarettir. İman-İslam ayrımından dolayı ameller yalnızca imana dahil edilip, İslam'a dahil edilmez. Bundan ötürü İslam'da artma ve eksilme meydana gelmez. İman genel, İslam ise özel olup, her mü'min Müslüman'dır fakat her Müslüman mü'min değildir.⁵⁹⁰ Büyük günah işleyen birisi imandan çıkar fakat İslam'dan çıkmaz. Çünkü imanı bir daire olarak

⁵⁸³ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 422; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 136

⁵⁸⁴ Zümer, 39/7

⁵⁸⁵ Maide, 5/3

⁵⁸⁶ En'am, 6/125

⁵⁸⁷ Zümer, 39/22

⁵⁸⁸ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 321; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 138

⁵⁸⁹ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 421; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 132

⁵⁹⁰ İbn Teymiyye, *Kitabu'l Evsat*, s. 21

kabul edecek olursak, İslam onun içinde daha küçük bir dairedir. İslam dairesinden çıkmak, iman dairesinden çıkmayı gerektirmez.⁵⁹¹

"Zina eden mümin olarak zina etmez, hırsızlık yapan mümin olarak hırsızlık yapmaz"⁵⁹² hadisi ile, "Bedeviler iman ettik dediler. De ki: Siz iman etmediniz, fakat İslam olduk deyin. İman sizin kalplerinize henüz girmedi."⁵⁹³ ayeti, iman ile İslam'ın farklılığını ortaya koyan delillerdendir. Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden Ahmed b. Hanbel, bu ayeti iman ile İslam farklılığını ortaya koyan delillerin en önemlisi olarak kabul eder.⁵⁹⁴ Ayrıca ona bir defasında iman ve İslam'ın ne olduğu sorulmuş, o da imanın amel, İslam'ın söz olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁵ Bu düşüncede olanlara göre Hz. Peygamber de iman ile İslam'ı birbirinden ayırmıştır. Hz. Peygamber'in huzuruna ganimetten pay almak için bir grup insan gelmiştir. Allah Resulü bu insanların hepsine ganimeti pay edip içlerinden bir tanesini ayırınca, orada bulunanlar "onu neden ayırdınız, o da mü'minlerdendir" demeleri üzerine, Allah Resulü "Hayır, o Müslüman'dır" cevabını vermiştir.⁵⁹⁶

İman ve İslam'ın ne olduğu konusunda kesin bir kanıya varamayan kimseler daha vardır ki, bunlar da Ehl-i Hadis içerisinde üçüncü grubu oluştururlar. Bunların en önemli temsilcisi İbn Ebi Şeybe'dir. O, Hz. Peygamber'den "İslam açığa vurulan, iman ise kalpteki şeydir. Takva da kalptedir."⁵⁹⁷ hadisini delil getirerek, imanı kalbin bir eylemi olarak değerlendirirken, takvalı olmak gibi bazı ahlaki erdemleri de iman olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple o imanı, İslam'dan daha üstün görmüştür. Onu diğer Ehl-i Hadis ulemasından ayıran nokta ise, amelleri iman ve İslam ayırımına dahil etmemesidir.⁵⁹⁸

Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Resulullah'a bir grup insanın gelerek ganimetten pay istemesi, Hz. Peygamber'in onlardan birini ayırıp ona ganimet vermemesi ve ganimet

⁵⁹¹ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 311

⁵⁹² İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 24; Buhari, *Sahih-i Buhari "Kitabu'l Eşribe"*, 1; Krş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 133

⁵⁹³ Hucurat, 49/14

⁵⁹⁴ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, s. 311

⁵⁹⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 133-135

⁵⁹⁶ Kadı Ebu Ya'la, *Mesailü'l İman*, s. 422; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 316; Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, C. IV, s. 813-814; Krş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 134

⁵⁹⁷ Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, Tahk: Muhammed Nasuriddin el-Elbani, Mektebetü'l İslamiyye 1983, s. 18

⁵⁹⁸ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 130

vermediği kişiyi Müslüman olarak isimlendirmesi" şeklindeki hadisi, İbn Ebi Şeybe de delil olarak kullanmıştır. Hz. Peygamber'den zikredilen bu hadise göre, Müslüman olan birinin ganimetten pay almayı, mümin olanların ganimetten pay alması, mümin ve Müslüman'ın ayrı ve müminin Müslüman'dan üstün olduğunu göstermektedir.⁵⁹⁹

Kutlu'ya göre, Ehl-i Hadis ulehasının bu konuda ayrılığa düşmelerinin ve kesin bir kanaate varamamalarının sebebi, onların hadislerle sık sık başvurmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü bir hadiste iman lafzı kullanılırken, aynı hadisin başka bir yerinde İslam lafzı kullanılmakta ve inanılacak nesnelere göre yapılan iman tanımları, bu nesnelerin sayısı ve lafızları itibariyle, farklı hadislerde farklı şekillerde yansıtılmaktadır.⁶⁰⁰

2. Büyük Günah Meselesi

Büyük günah meselesi, asrı saadet döneminin sonlarına doğru Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarını da içine alarak Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklar ve akabinde meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşları sonunda ortaya çıkan bir meseledir. Bu kadar geniş bir zamanı kapsaması, tekfirci zihniyetin bu düşüncesini Hz. Osman dönemine kadar gerilere götürmüş olmasından kaynaklanmaktadır.

Büyük günah konusunda İslam toplumunda fikir beyan eden ilk topluluk Hariciler olmuştur. Hariciler, hilafetinin özellikle son altı yıllık dönemindeki uygulamalarından dolayı Hz. Osman'ı, Cemel savaşındaki muhalefetlerinden dolayı Talha, Zübyr ve Aişe'yi, Sıffin savaşında hakemleri kabul ettiği için Hz. Ali'yi, hakemleri, Muaviye ve taraftarlarını tekfir ederek, bu meselenin İslam toplumunda tartışılır haline gelmesine sebep olmuşlardır.⁶⁰¹ Haricilere göre, "her büyük günah küfürdür, muhaliflerin yurdu küfür yurdudur ve büyük günah işleyen herkes ebedi cehennemde kalacaktır."⁶⁰²

İslam toplumundaki ayrılıkçı tutumlarına karşı Haricilere muhalefet eden ilk fırka Mürcie olmuştur.⁶⁰³ Mürcie'ye göre büyük günah sahibi kimsenin durumu ile ilgili, "onlar cennetliktir veya cehennemliktir" şeklinde bir yargıda bulunmak doğru değildir. Onların durumu Allah'a kalmıştır. Allah, böyle kimseleri büyük günahından dolayı,

⁵⁹⁹ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 24; Krş. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 130

⁶⁰⁰ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 131

⁶⁰¹ Fahreddin er-Razi, *İtikadatü Fıraku'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, Mektebetül-Mısriyye, Kahire 1938, s.46

⁶⁰² Eş'ari, *Makalat*, s. 103; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 97; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 54

⁶⁰³ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 97; Krş. Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 104

ahiret hayatında dilerse azap eder, dilerse merhamet edip affeder. Allah'a şirk kosa birisi ne kadar iyilik yaparsa yapsın, yaptığı iyilikler ona fayda vermeyeceği gibi, Allah'a inanan birisi de günah işlediği zaman, günahı onun imanına zarar vermez.⁶⁰⁴

Mürcie'nin bu görüşü, Mutezile tarafından "el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn" fikri ortaya atılincaya kadar, İslam ümmeti içerisinde kabul edilen bir görüş olmuştur. Vasil b. Ata'nın ortaya koymuş olduğu bu görüşe göre, büyük günah işleyen kimse ne mü'min, ne de kafirdir. Böyle bir kimse, ikisi arasında bir yerde kabul edilir.⁶⁰⁵ Vasil'ın bu görüşü, Müslümanlar arasında büyük günah meselesinde üçüncü bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ehl-i Hadis büyük günah meselesinde, ne Hariciler ne de Mürcie gibi düşünür. Onlar kısmen Haricilere yakın bir görüş ortaya koymuş gibi görünse de,⁶⁰⁶ büyük günah sahibini işlemiş olduğu günahı sebebiyle Haricilerin iddia ettiği gibi iman dairesinden çıkarmamışlar, onun nimet küfrü içerisinde olduğunu söyleyerek Haricilerden ayrılmışlardır.⁶⁰⁷ İmam Buhari, günahları cahiliye adeti olarak görür ve Allah'a şirk koşulmadığı takdirde kimsenin tekfir edilemeyeceğini savunur. Böyle bir kimse nimet küfrü içerisinde olmakla birlikte, Allah'ı inkar manasına gelen küfürden farklıdır.⁶⁰⁸ Ahmed b. Hanbel'in "Tevhid ehlinde hiç kimse büyük günah işlese bile kafir sayılmaz" sözü de, aynı düşünceyi doğrular mahiyettedir.⁶⁰⁹

Hiz. Peygamber büyük günahların ne olduğunu bir çok hadisinde bize haber vermiştir. O, bazı hadislerde Allah'a şirk koşmak, anne-babaya karşı asi olmak, yalan yere şahitlik etmek şeklinde üç büyük günahı bahsederken, başka hadislerde bunlara sihir yapmak, Allah'ın haram kıldığı cana kıymak, yetim malı yemek, faiz yemek, savaştan kaçmak, iffetli kadınlara iftira atmak şeklindeki günahları da ekleyerek, hangi fiillerin büyük günah olduğunu ümmetine bildirmiştir.⁶¹⁰

⁶⁰⁴ Eş'ari, *Makalat*, s. 150; Şehrastani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel*, C. V, s. 74; Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 111

⁶⁰⁵ Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 111; Kemal Işık, *Mutezile'nin İlk Kurucusu Vasil b. Ata ve Büyük Günah Meselesi*, AÜİFD Ankara 1981, C. XXIV, S. II, s. 343

⁶⁰⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 142

⁶⁰⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 143

⁶⁰⁸ Buhari, *Kitabu'l İman*, s. 18

⁶⁰⁹ Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *Menakıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, Tahk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Daru'l-Hicr 1409/1989, s. 239

⁶¹⁰ Müslim, *Sahih-i Müslim "Kitabu'l İman"* 1/92

Ehl-i Hadis uleması, büyük günah meselesinde iki gruba ayrılmıştır. Onların kendi aralarında farklı düşüncelerinin nedeni, iman ve İslam'a yüklemiş oldukları anlamlardan kaynaklanmaktadır. İman ve İslam'ı aynı anlamda kabul eden İmam Şafii, Ebu Ubeyd, Buhari, İbn Mende gibi Ehl-i Hadis mensuplarına göre, büyük günah işleyen kimse iman ve İslam'ın hakikatini kaybetmekle birlikte, mü'min ve Müslüman ismini kaybetmez. İşlemiş olduğu günahları sebebiyle imanın faziletinde azalma olur ve imanı gittikçe yok olmaya başlar. Kişi günaha daldığı zaman iman ve İslam'ın hakikatini kaybeder. Yaşantısında imanın alametleri olmayacağı için sadece sözde mü'min ve Müslüman olarak kalır.⁶¹¹

İman ve İslam'a farklı anlamlar yükleyen İmam Malik, Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye gibi Ehl-i Hadis mensuplarına göre ise, büyük günahlar kişiyi imandan çıkarır, fakat İslam'dan çıkarmaz. Çünkü İslam, imandan daha kapsamlıdır. Günahkar kimse Müslüman olmakla birlikte, mümin değildir. Bu iki grubun ortak noktası hiç kimseyi günahı sebebiyle tekfir etmemesi ve şirk ile suçlamamasıdır. İhtilaf ettikleri konu ise, günahkarın küfre düşmesi meselesidir. İman ve İslam'ın farklı anlama geldiğini savunanlar, günahkar kimsenin imandan çıktığını belirtmelerine rağmen, küfre düşmediklerini savunurlar. Küfre düşmeden imandan nasıl çıkılacağı hususu ise tartışmalı bir konudur.⁶¹²

Hadis Taraftarlarının günah olarak bildirilen fiillere karşı yaklaşımları farklılık taşımaktadır. Onlar, dinin emretmiş olduğu şekliyle günahları büyük ve küçük olarak ikiye ayırır. Kişinin imanını yok eden de büyük günahlardır. İmanın yok olması, Allah'ı inkar eden kimse gibi tamamen küfre düşmek değildir. İmanın yok olmasından maksat, imanın hakikatinin ve ihlasının kaybedilmesidir.⁶¹³ Ehl-i Hadis'e göre, terk edildiği takdirde kişiyi imanını tamamen yok eden tek bir ibadet vardır. O da namaz ibadetidir. Ehl-i Hadis, namaz ibadetine ayrı bir önem vermiş ve namazın terkinin büyük günahlardan biri olarak kabul etmişlerdir. Namaz terk edilmesi halinde kişiyi hem imandan, hem de İslam'dan çıkarır. "Kişinin şirk ve küfür arasındaki sınırı, namazın

⁶¹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 78; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 144

⁶¹² Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 144

⁶¹³ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 78

terkidir." veya "namazın terki küfürdür." şeklinde Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler vardır.⁶¹⁴

Namazın terkinin kişiyi küfre sokacağı şeklindeki rivayetler, Ehl-i Hadis tarafından Abdullah İbn Mes'ud'a kadar götürülür.⁶¹⁵ Bu görüşü kendilerine referans alan bir çok Ehl-i Hadis taraftarı, konu üzerinde oldukça fazla durmuştur. Halimi, Allah'a imandan sonra, ibadetlerin baş tacı olan namaz ibadeti iman, terki ise küfürdür. Namaz terk edildiği zaman kişi hem imandan, hem de İslam'dan çıkar.⁶¹⁶ Kadı Ebu Ya'la, namaz diğer ibadetlerden farklıdır. Namazın terki, marifet ve tasdik terki ile aynıdır ve namazı terk eden küfre girmiş olur. Ama zekat, hac, oruç gibi ibadetleri yerine getirmeyen kafir değil, fasık olur.⁶¹⁷

Ehl-i Hadis'ten bazı kimseler, zekat vermemeyi de büyük günahlardan saymıştır. İbn Mende'ye göre zekat vermeyen kimse, tıpkı namaz kılmayan kimse gibi küfre düşer ve şirke düşmüş olur.⁶¹⁸

Ebu Hanife ve ashabı, namazın terkinin küfre sokacağı şeklindeki hadisleri farz olan bir ibadeti terk etmenin bir Müslüman'a yakışmayacağı düşüncesiyle, tehdit ve ayıplama şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹⁹ Ona göre, helal saymadıkça ve inkar etmedikçe büyük günahlardan birini işleyen bir mü'min, kafir olmaz ve ondan iman vasfı ortadan kalkmaz. Böyle bir kimse işlemiş olduğu günahı sebebiyle fasık olarak isimlendirilir. Mü'min bir günah işlediği zaman, ya işlemiş olduğu günahın Allah tarafından affedileceği ümidiyle, ya da kendisine ölüm gelmeden önce tövbe edeceği umuduyla günaha dalar.⁶²⁰ Bundan dolayı denilebilir ki, daha sonra kaza etmek suretiyle ve terkin helal görmedikçe namazını terk eden kişi, iman dairesinden çıkmaz ve kafirler gibi muamele görmez.⁶²¹ Bununla beraber namaz kılincaya kadar hapsedilme ve dövülme şeklinde cezalar verilmesi mümkündür.⁶²²

⁶¹⁴ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 383-384; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 49; Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 115; Lalekai, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 820

⁶¹⁵ Lalekai, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 827-828

⁶¹⁶ Halimi, *Kitabu'l Minhac*, C. II, s. 288

⁶¹⁷ Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 186

⁶¹⁸ İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. I, s. 382-386; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 47

⁶¹⁹ Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Busti el-Hattabi, *Mealimü's-Sünen "Şerhu Sünen-i Ebi Davud"*, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep 1351/1932, C. IV, s. 314

⁶²⁰ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 18

⁶²¹ Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 120

⁶²² Hattabi, *Mealimü's-Sünen*, C. IV, s. 314

"Küfürle beraber yapılan işler insana fayda vermediği gibi, iman üzere olan birisinin işlemiş olduğu günahlar da imana zarar vermez."⁶²³ Ehl-i Rey'e göre bir insanın yapmış olduğu iyilikler, kötü olarak nitelendirilen bütün fiillerden daha üstündür. Mü'minin yapmış olduğu tek bir iyilik bile şirk ve küfrün dışındaki diğer günahları ortadan kaldırılabılır.⁶²⁴ Allah, günahından dolayı pişmanlık duyan kulları için tövbe fırsatı sunmuştur. "Ey inananlar! Allah'a yürekten tövbe edin. Umulur ki Rabbiniz, sizin kötülüklerinizi örter ve Allah'ın, Peygamberi ve onunla beraber iman edenleri utandırmayacağı günde, sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere sokar."⁶²⁵ Bu ve benzeri ayetlerde Allah, şirk dışındaki bütün günahlar için tövbe kapısının açık olduğunu bildirmiştir.⁶²⁶

Allah'ın haram kıldığı bir cana kastetmek büyük günahlardan bir tanesidir. Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in ashabından birbiriyle savaşıyor ve birbirini öldüren kimseleri, "Eğer inananlardan iki grup savaşırsa, onların arasını düzeltin. Şayet biri diğerine saldırırsa, Allah'ın emri dönüncüye kadar saldıran tarafla savaşın, dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin ve adil olun. Allah adaletli davrananları sever."⁶²⁷ ayetine binaen mü'min olarak zikretmiştir. Bu ayete göre, birbiriyle savaşıyor iki Müslüman grup için haklı ya da haksız şeklinde bir hükümde bulunmak bidattir. Böyle bir durumda en doğru iş, verilecek kararın Allah'a bırakılmasıdır.⁶²⁸ Mürcie'ye göre, günahkar kimseler hakkında hüküm vermeyip durumlarının Allah'a bırakılması, bütün günahlar için geçerlidir.⁶²⁹

Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasında büyük günah meselesi ile ilgili, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir takım hadislerde de ihtilaflar yaşanmıştır. Bu ihtilaflar daha çok hadislerin anlaşılması üzerinde ortaya çıkmıştır. Özellikle, aşağıda belirtilecek olan iki hadis, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi, "Mü'min zina ederken mü'min olarak zina etmez, hırsızlık yaparken mü'min olarak

⁶²³ Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 116; Sabuni, *Akide'tü's Selef*, s. 111

⁶²⁴ Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l Mutemed*, s. 123

⁶²⁵ Tahrir, 66/8; Diğer ayetler için bkz. Nur, 24/31; Ahzab, 33/73

⁶²⁶ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 107

⁶²⁷ Hucurat, 49/9

⁶²⁸ Ebu Hanife, *Risale ila Osman el-Betti*, s. 62

⁶²⁹ Ebu Said Nişvan el-Himyari, *el-Huru'l İyn*, Tahk: Kemal Mustafa, Mektebetü'l Yemeniyye, Beyrut 1980, s. 202

hırsızlık yapmaz. Ancak tövbe edince imanı kendisine iade edilir."⁶³⁰ şeklinde rivayet edilen hadistir. Ehl-i Hadis'e göre zina, hırsızlık ve buna benzer günahları işleyenler iman dairesinden çıkarlar. Fakat böyle kimselerde Müslümanlık vasfı bulunduğu için tekfir edilmemeleri gerekir. Çünkü iman ve İslam birbirinden farklı şeylerdir. Bu hadise baktığımızda, günah işleyen kimselerden sadece mü'min vasfının kaldırıldığı görülecektir.⁶³¹ Günahkar kimseler, imanlarının eksik olmasından dolayı fasık olarak isimlendirilir. Ancak tövbe ettikten sonra mü'min sıfatını tekrardan kazanabilir. Nitekim hadisin son cümlesi de buna işaret etmektedir.⁶³²

Ehl-i Rey'e göre, bir Müslüman helal saymadıkça büyük günahlardan herhangi birini işlemesi durumunda kafir olmaz. Bu durumda olan kimse, iman vasfını kendisinde bulundurduğu için, gerçek manada mü'mindir. Bir mü'minin, kendisinde küfrün alametlerini bulundurmadağı müddetçe günahkar olması caizdir.⁶³³ Allah Kur'an'da; "Sizden zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz değnek vurun."⁶³⁴ ayetinde bildirdiği, gibi zina eden kimselerden iman vasfını kaldırmayarak, onları sadece cezaya tâbi tutmuştur.⁶³⁵ "Günahlar mü'mine zarar vermez demeyiz. Günah işleyen kimse cehenneme girmez de demeyiz. Dünyadan mü'min olarak ayrılan kimse fasık da olsa cehennemde ebedi kalacaktır demeyiz." diyen Ebu Hanife, günahların iman üzerindeki etkisinin ne boyutta olduğunu açıkça beyan etmiştir.⁶³⁶

Ehl-i Hadis'in bir diğer eleştirisi, Ehl-i Rey'in bu hadisi yalanlaması üzerine olmuştur. Hadisleri yalanlamakla itham edilen Ebu Hanife bu durumu şöyle açıklamaktadır. "Bu hadisi yalanlamak, Hz. Peygamber'i yalanlamak anlamına gelmez. Çünkü yalanlamak ancak, birinin sözünü yalanlıyorum, ben ona inanmıyorum şeklindeki lafızlarla olur. Buradaki yalanlama Hz. Peygamber'in sözünü yalanlama değil, o hadisi nakleden raviyi yalanlamadır. Şüphe yok ki, Hz. Peygamber Kur'an'a muhalif hiçbir söz söylememiştir. Eğer Hz. Peygamber Kur'an'a muhalefet etse ve Allah için hak olmayan şeyleri kendiliğinden uydurmuş olsaydı, Allah onun kudret ve kuvvetini alır, onun kalp

⁶³⁰ Tirmizi, *Kitabu'l İman*, IV/311; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 67; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 25; İbn Mende, *Kitabu'l İman*, C. II, s. 595-603; Ebu Bekir Hallal, *es-Sünne*, s. 604; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 72

⁶³¹ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, s. 25; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 145

⁶³² Kadı Ebu Ya'la, *Mesailu'l İman*, s. 313-316; İbn Teymiyye, *İman ve Evsat*, s. 73

⁶³³ Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s. 55

⁶³⁴ Nur, 24/2

⁶³⁵ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 24

⁶³⁶ Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s. 55

damarını koparırdı.⁶³⁷ Fakat ondan rivayet edilen bu haber, Kur'an'a muhalif olan bir haberdır. Oysa Hz. Peygamber bundan münezzehtir."⁶³⁸

İkincisi hadis ise, "Bizi aldatan bizden değildir"⁶³⁹, "Bize silah çeken bizden değildir"⁶⁴⁰ şeklinde rivayet edilen hadislerdir. Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey, bu hadislerin anlaşılması noktasında yukarıda olduğu gibi yine ihtilafa düşmüşlerdir. Ebu Ubeyd'e göre bu hadislerde geçen "bizden değildir" şeklindeki ibarelerden, Hz. Peygamber'i veya onun getirmiş olduğu dini terk etme anlaşılmamalıdır. Bundan kastedilen bize uyan, itaat eden, ilkelerimize uyan biri değildir demektir.⁶⁴¹

Ehl-i Rey, bu hadisi kabul ederek "bizden değildir" ifadesini, "bizim gibi değildir" şeklinde yorumlama yoluna gitmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgilere göre, Mürcie'nin önderlerinden Hasan b. Muhammed, Mi'sar b. Kidad ve Abdülkerim b. Ebi Umeyye bu görüşe sahip olan kimselerdendir. Daha sonra bu görüşün bütün Mürcie'ye ait olduğunu söyleyen Ahmed b. Hanbel ve diğer Hadis Taraftarları, bütün iyilikleri yapan birisinin Hz. Peygamber'e denk tutulması fikrini ortaya çıkaracağı endişesiyle, böyle bir düşüncüyü sert bir şekilde eleştirmişlerdir.⁶⁴²

3. Allah'ın Sıfatları

Sıfatlar meselesi, İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman zihinleri meşgul eden bir mesele olmamıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde sıfatlar konusunda herhangi bir ihtilafın yaşandığını söylemek mümkün değildir.⁶⁴³ Sıfatlar konusundaki tartışmalar ilk defa hicri II. yüzyılın başlarında İslam düşünce tarihine girmiş olup,⁶⁴⁴ yine aynı tarihlerde Ebu Hanife vasıtasıyla kelam ilmine girdiğini söyleyebiliriz.⁶⁴⁵

⁶³⁷ Hakka, 69/45-47

⁶³⁸ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 24; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 110

⁶³⁹ Müslim, *Kitabu'l İman*, I/99; Tirmizi, *Kitabu'l Buyu'u*, II, 597; İbn Mace, *Kitabu't-Ticaret*, II/749

⁶⁴⁰ Buhari, *Kitabu'l-Fiten*, IX/49; Müslim, *Kitabu'l İman*, I/98

⁶⁴¹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l İman*, s. 85

⁶⁴² Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 148; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 111

⁶⁴³ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 176; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 106; İlyas Çelebi, *Sıfat*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVII, s. 100-101

⁶⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 176; Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay., İstanbul 2012, s. 485

⁶⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 176; Tuna Tunagöz, *Mevlana'da İlâhi Sıfatlar*, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. C. VIII, S. III, s. 584

İslam'ın yayılma sürecinde yabancı kültürlerle etkileşime girilmesi sonucunda, başta kader ve insanın fiilleri meselesi olmak üzere, Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın Allah kelamı olup olmadığı ve buna bağlı olarak Allah'ın kelam sıfatı, ru'yetullah meselesi gibi bir takım problemler ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁶ Sıfatlar meselesinde ihtilaflar yaşanmasının en önemli sebebi, Allah'ın sıfatlarının nasıl anlaşılması gerektiği hususudur. Allah'ın sıfatlarından olan hayat, kudret, iştme, görme gibi sıfatlar ve ayn (göz), yed (el), vech (yüz) gibi Allah'ın fiillerine işaret eden sıfatlar, sonradan yaratılan insana ait özellikler içermektedir. Kur'an ve hadislerde Allah'a izafe edilmiş olan ve aynı zamanda insanda da var olan bu sıfatların nasıl anlaşılması gerektiği hususu, sıfatlar meselesinin ortaya çıkışını hazırlayan başlıca etkenlerdendir.⁶⁴⁷

Sıfatlar meselesi ilk defa kelam sıfatının inkar edilmesiyle ortaya çıkmış olup, kaynaklar bu konuda ilk söz söyleyenin Ca'd b. Dirhem olduğundan bahseder.⁶⁴⁸ Allah'ın sıfatlarını inkar etmek manasında olan ta'til anlayışının da, yine Ca'd b. Dirhem ile ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁶⁴⁹ Konunun İslam dünyasına girmesinin ise, Yahudi ve Hristiyan menşeli olduğundan bahsedilir. Koçyiğit, sıfatların inkarını daha çok Hristiyanlara bağlamış ve bu meselede rol oynayan en önemli ismin Yuhanna ed-Dımeşki olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁰

Ca'd b. Dirhem'in yaşamış olduğu yer Şam bölgesi idi. Hicaz'dan uzak olan bu bölge, Hristiyanların çokça ikamet ettiği bölge olma özelliğine sahiptir. Bölgenin bir başka özelliği ise, kelami problemlerin orada yoğun bir şekilde tartışılmasıdır. Emevi sarayında eğitim faaliyetlerinde de bulunan Ca'd b. Dirhem, böyle bir ortamda oluşturmuş olduğu kelami görüşlerini, Şam'daki Müslümanlar arasında yayma fırsatı bulmuştur.⁶⁵¹

Fikirlerinin zarar verdiği düşüncesiyle Şam'dan kovulan Ca'd b. Dirhem, oradan Kufe'ye gitmiş ve Cehm b. Safvan ile karşılaşmıştır. Burada Ca'd b. Dirhem bütün görüşlerini

⁶⁴⁶ Zübeyir Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, AÜSBE Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 221

⁶⁴⁷ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 105-106

⁶⁴⁸ İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Neguddu Kelami's-Şiati'l-Kaderiyye*, Tahk: Muhammed Reşad Salim, Riyad 1986, C. V, s. 392; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58; Gölcük, *Cehm b. Safvan*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VII, s. 234

⁶⁴⁹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58

⁶⁵⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 59; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 107

⁶⁵¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58

Cehm b. Safvan'a aşlamış ve onun görüşlerinin daha geniş kitlelere yayılması, bu karşılaşmadan sonra olmuştur. Çünkü Ca'd b. Dirhem öldürüldükten sonra, onun bütün görüşleri öğrencisi olan Cehm b. Safvan tarafından bazı ilavelerle daha da geliştirilerek, "Cehmiyye" mezhebini ortaya çıkarmıştır.⁶⁵² Cehm'in en önemli özelliği, Kur'an ayetlerini te'vil ederek kendine has bir yöntem oluşturması olmuştur. Te'vil metoduna ilk olarak, Kur'an'da Allah'ın sıfatlarından bahseden ayetleri ele alarak başlamış ve bu ayetlerin te'vili neticesinde Allah'ın zatından başka bütün sıfatlarını inkar etmiştir.⁶⁵³

Cehm b. Safvan'ın yeni bir mezhep ortaya çıkaracak derecede Ca'd b. Dirhem'in görüşlerini sistemleştirmesi ve yaygınlaştırması, Ca'd b. Dirhem isminin zamanla ikinci planda kalmasına neden olmuştur.⁶⁵⁴ Bundan dolayı sıfatlar konusundaki ilk tartışmaların, bazı kaynaklarda Ca'd b. Dirhem ile birlikte Cehm b. Safvan'a yani Cehmiyye'ye nispet edildiği görülecektir.⁶⁵⁵

Cehm b. Safvan sıfatların hakiki ve ezeli varlığını inkar etmiştir.⁶⁵⁶ Ona göre, Allah yaratmış olduğu diğer varlıklarda var olan hiçbir sıfatla vasıflandırılmaz ve Allah için "şey" kavramı kullanılamaz. Allah'tan başka her şey sonradan yaratılmıştır ve ezelde Allah'ın ilim ve kudretine aykırı olabilecek hiçbir şey söz konusu olamaz. Ayrıca "şey" bir benzeri olan mahluklar için kullanılır. Onun için Allah'a şey demek, onu eşyaya benzetmek olarak anlaşılabilir.⁶⁵⁷

Onun sıfatları inkarı Kur'an ayetlerine dayanmaktadır. Cehm, Kur'an'dan bazı ayetleri te'vil ederek, sıfatlar konusundaki argümanlarını açıklamaya çalışmıştır. Bu konuda Cehm'in başvurduğu ayetler, "Hiçbir şey O'nun misli gibi değildir."⁶⁵⁸ "O Allah ki, gökte ve yerededir."⁶⁵⁹ ve "Gözler O'nu idrak edemez, O gözleri idrak eder."⁶⁶⁰

⁶⁵² Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 108; Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, s. 226

⁶⁵³ Cemaleddin el-Kasimi, *Tarihü'l-Cehmiyye ve'l-Mutezile*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1979, s. 19; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61

⁶⁵⁴ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 109

⁶⁵⁵ İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünne*, C. V, s. 392; Çelebi, *Sıfat*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVII, s. 101

⁶⁵⁶ Celal Büyük, *Ebu Hanife'nin Sıfatlar Problemine Yaklaşımı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Der., C. XI, S. XXXXXVI, s. 938; Tunagöz, *Mevlana'da İlahi Sıfatlar*, s. 585

⁶⁵⁷ Eş'ari, *Makalat*, s. 170; Bağdadi, *el-Fark beyne'l Firak*, s. 156; Malati, *et-Tenbih*, s. 96-97; Ali Sami Neşşar, *Neş'etü Fikru'l-Felsefi Fi'l-İslam İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev: Cihat Tunç, İnsan Yay. İstanbul 1999, s. 98; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Farklar*, s. 58; Gölcük, *Cehm b. Safvan*, C. VII, s. 234

⁶⁵⁸ Şura, 42/11

⁶⁵⁹ En'am, 6/3

⁶⁶⁰ En'am, 6/103

ayetleridir. Bu ayetlerde geçen ifadelerle göre Allah, yaratmış olduğu hiçbir şeye benzemez. Mahlukatta ise, Allah ile benzerlik taşıyan hiçbir özellik yoktur. Allah bir bedene ya da şekle sahip değildir. Dolayısıyla görülmesi de mümkün değildir.⁶⁶¹

Cehm'in inkar ettiği sıfatlardan biri de ilim sıfatıdır. Ona göre ilim sonradan meydana gelmiştir. İlmî ilk olarak Allah yaratmış ve yaratmış olduğu bu ilimle eşyayı bilmiştir. Dolayısıyla ilim, Allah'tan başka bir şeydir. Ona göre, Allah'ın eşyayı bilme adına yarattığı bir ilimle, eşyayı yaratmadan önce onu bilmesi mümkündür.⁶⁶²

Cehm b. Safvan Allah'ın sıfatlarını her ne kadar inkar etse de, daha sonra bu sıfatların mecazen bulunduğunu kabul etmiştir. Konuşmak, görmek, duymak, bilmek gibi vasıflar insanlara ait bir özelliktir ve ancak bir organla meydana gelebilir. Yaratılmış varlıklarda olan bu özelliklerin, onu yaratanda hakiki manada olması mümkün değildir.⁶⁶³ Allah'ın görülen bir yüzü, duyulan bir sesi yoktur. Gözlerden uzaktır ve herhangi bir mekanda mevcut olmayıp, herhangi bir şekle sahip değildir.⁶⁶⁴

Cehm b. Safvan'ın ortaya koymuş olduğu bu fikirleri kendisine mâl eden Mutezile, onun sıfatlar konusundaki görüşlerini olduğu gibi kabul etmiştir.⁶⁶⁵ Onlara göre Allah birdir, hiçbir ortağı olmayıp, eşi ve benzeri de yoktur. Allah'ın tek bir ilah olması ve kadim bulunması, Allah'ın en önemli ve özel sıfatıdır. Allah'ın kıdemi dışında O'nun zatı başka sıfatlarla nitelendirildiğinde, Allah ile beraber bir çok ilahın varlığı kabul edilmiş olur. Bu ise Allah'ın tek bir ilah olması gerçeğine aykırı bir durumdur.⁶⁶⁶

Mutezile'ye göre Allah, zatıyla alim, zatıyla kadir, zatıyla hayy'dır. İlim, kudret, hayat gibi sıfatlar, zatından ayrı olarak nitelendirilemez.⁶⁶⁷ Kur'an'da geçen bu sıfatları zatıyla birlikte düşünmek gerekir. Ayrıca O'nun sıfatlarının, mahlukatın sıfatlarıyla benzerlik

⁶⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenadika*, Tahk: Sabri b. Selamet b. Şahin, Riyad 2003, s. 98-100

⁶⁶² Eş'ari, *Makalat*, s. 194

⁶⁶³ Kasımî, *Tarihü'l-Cehmiyye ve'l-Mutezile*, s. 22; en-Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, s. 98-103; İsa Doğan, *İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme*, OMÜİFD, S. VI, Samsun 1992, s. 168

⁶⁶⁴ Kasımî, *Tarihü'l-Cehmiyye ve'l-Mutezile*, s. 22; Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 95

⁶⁶⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61

⁶⁶⁶ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelamî Görüşleri*, AÜİF Yay., Ankara Üni. Basımevi 1967, s. 67; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013, s. 87

⁶⁶⁷ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 44

göstermesi mümkün değildir. Bu sebeple Mutezile, Allah'ın Kur'an'da geçen sıfatlarını, tıpkı Cebriyye gibi te'vil etme yoluna gitmiştir.⁶⁶⁸

Ehl-i Rey'in müspet kanadını oluşturan Ebu Hanife ise, sıfatlar konusunda kendine has görüşleriyle, Cebriyye ve Mutezile'den ayrılır. İlk olarak Ebu Hanife, Cehm b. Safvan'ın iddia ettiği Allah'a "şey" denilemeyeceği fikrine karşı çıkarak, "Allah bir şeydir, fakat eşya gibi olmayan bir şeydir" ifadesiyle, Allah'a şey denilebileceğini savunmuştur.⁶⁶⁹ Burada kastedilen şeyin manası, cisimsiz, cevhersiz ve arazsız olmasıdır. Allah'ın varlığı cisim, cevher, araz, had, zıd, eş ve ortakdan uzaktır. Allah'ın haddi, zıddı, misli yoktur ve bu yönüyle yaratılmış olan mahlukata hiçbir yönüyle benzemez.⁶⁷⁰ Allah bilir, fakat bizim bilmemizle O'nun bilmesi aynı değildir. Allah görür, fakat bizim gibi görmez.⁶⁷¹

Ebu Hanife, Allah'ın sıfatlarının ne olduğunu açıklarken, onları tasnif ederek açıklamıştır. Ona göre Allah'ın zati ve fiili sıfatlarıyla birlikte, bir de keyfiyetsiz sıfatları vardır. Allah'ın zati sıfatları; hayat, kudret, ilim, semi, basar ve irade sıfatlarından meydana gelir. O, ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde vâir olan sıfatıdır. Kelam ile konuşur, kelam O'nun yine ezelde vâir olan sıfatıdır. Fiili sıfatları ise; yaratma, rızık verme, yapma, emsalsiz yaratma, sanatlı yaratma gibi sıfatlarıdır.⁶⁷²

Keyfiyetsiz sıfatları ise; Allah'ın rızası ve gazabı gibi nitelendirilen sıfatlarıdır. Ebu Hanife'ye göre, O'nu gazabı şeklindeki sıfatının kullarını cezalandırması, O'nun rızası şeklindeki sıfatının da sevabını kazanmak şeklinde yorumlanması doğru değildir. Allah, kullarına kendisini nasıl tanıtmışsa, kullarının Allah'ı o şekilde bilmesi gerekir.⁶⁷³ Yine Allah'ın Kur'an'da zikretmiş olduğu el, yüz, nefis gibi sıfatları da, O'nun keyfiyetsiz sıfatlarındandır. Bu sıfatlarında yine sorgulamadan Allah'ın bildirdiği şekliyle kabul edilmesi gerekir. Allah'ın eli ifadesinin, "O'nun kudreti ve nimeti" şeklinde yorumlanması, Allah'ın sıfatlarını iptal etmek manasına gelir.⁶⁷⁴ Ebu Hanife'ye göre burada anlaşılması gereken, bu tür sıfatların kulların sıfatları gibi olmadığı ve Allah'ın

⁶⁶⁸ Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, s. 67-68

⁶⁶⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 54; Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s. 92; en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, s. 331; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari Şerhi*, s. 70

⁶⁷⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 54

⁶⁷¹ Büyük, *Ebu Hanife'nin İlâhi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı*, s. 939

⁶⁷² Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 53

⁶⁷³ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 50

⁶⁷⁴ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 54

eli ibaresinde geçen elin, kulların eli gibi bir organı ifade etmediğidir. Bunların dışında getirilen yorumlar, Kaderiyye ve Mutezile mensuplarına ait yorumlardır.⁶⁷⁵

Ebu Hanife, Allah'ın sıfatlarının ezeli olması konusundaki görüşlerini de şöyle ifade etmektedir: "Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. O'nun isim ve sıfatlarından hiçbirisi sonradan olma değildir. O ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde olan sıfatıdır. Kelam ile konuşur, kelam O'nun ezelde sıfatıdır. Yaratması ile daima yaratıcıdır, yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile daima faildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Yapılan şeyler mahluktur. Yüce Allah'ın fiili ise, mahluk değildir. Allah'ın ezeldaki sıfatları mahluk ve sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen, yahut tereddüt veya şüphe eden kimse Yüce Allah'ı inkar etmiş olur."⁶⁷⁶

Cebriyye ve Mutezile'nin te'vil metodunu kullanarak, Allah'ın sıfatlarını inkar etmesi karşısında en büyük mücadeleyi Ehl-i Hadis vermiştir. Allah'ın sıfatlarını sadece ayetlerde ve hadislerde geçtiği şekliyle rivayet eden ve onları olduğu gibi kabul eden Ehl-i Hadis, bundan sonra bu ayet ve hadislerde geçen Allah'ın sıfatlarının nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durarak, sıfatların inkarına yol açan fikirler karşısında, kendi fikirlerinin savunuculuğunu yapmıştır.⁶⁷⁷

Sıfatlar konusunda Ehl-i Hadis'in benimsemiş olduğu yöntem, Allah'ın kitabında ve Peygamber'inin sünnetinde sıfatlar nasıl bildirilmişse o şekilde kabul edip, onları te'vil etmeden olduğu gibi kabul etmektir.⁶⁷⁸ "Ben sizinle beraber işitir ve görürüm"⁶⁷⁹ ve "Allah Musa ile doğrudan konuştu"⁶⁸⁰ şeklinde Kur'an'da geçen ayetlerde Allah, işitme, görme ve konuşma sıfatlarını kendi zatına nispet etmiştir.⁶⁸¹ Ayetlerde geçen bu sıfatların muhtevalarını tartışmazlar. Ayetlerin ilmini Allah'a, hadislerin sorumluluğunu da nakleden Peygamber'e bırakma anlayışına sahiptirler.⁶⁸² İmam Malik'e; İstiva nedir, nasıldır? diye soru sorulmuş, o da; "İstiva meçhul değildir, keyfiyetini sormak makul değildir, ona iman etmek vaciptir, hakkında soru sormak ise bidattir." şeklinde cevap

⁶⁷⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 54

⁶⁷⁶ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 53

⁶⁷⁷ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 109

⁶⁷⁸ Sabuni, *Akide'tü's-Selef*, s. 161; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 113

⁶⁷⁹ Taha, 20/46

⁶⁸⁰ Nisa, 4/164

⁶⁸¹ Darimi, *er-Reddü ala Cehmiyye*, s. 164-165

⁶⁸² Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, s. 229

vermiştir.⁶⁸³ Özetle onlar, Allah'ın Kur'an ve sünnette zikredilen bütün sıfatlara sahip olduğuna inanmışlar, bu konuda teşbih ve tecsime düşmemişler ve te'vilden de kaçınmışlardır.

Ehl-i Hadis'e göre, Allah'ın sıfatları ezelidir. Allah'ın zati sıfatları, zatının ne aynısı ne de gayrısı olan ve zatıyla kaim olan sıfatlarıdır. Allah ezelde kendi sıfatı olan ilmiyle alim, kudretiyle kadir, kelamıyla mütekellimdir.⁶⁸⁴ Onlara göre, Allah'ın sıfatları zatının aynısı olamaz. Allah'ın sıfatlarını zatıyla aynı kabul etmek sıfatları inkara götürdüğü gibi, ortaya şüpheli bir durum da çıkarmaktadır. Çünkü Allah'ın zatı tek, sıfatları ise çoktur. Allah'ın zatıyla sıfatlarının aynileştirilmesi, zatının da birden fazla olacağı anlamına gelir ki, bu durum tevhid inancına aykırıdır.⁶⁸⁵

Allah'ın zati sıfatları gibi fiili sıfatları da ezelidir. Kur'an ve sünnete göre Allah'ın vechi, sureti, ayn'ı, yemini, kademi vardır. Allah konuşur, güler, arşa istiva eder, yeryüzü semasına iner, gelir ve kıyamet günü inananlar tarafından görülür. Kullar ilahi sıfatların mahiyetini bilmediğinden, bu sıfatları Allah'ın yarattıklarına benzetmeyi ya da yok saymayı gerektirmez. Ayrıca yine bu sıfatların, Cehm'in yaptığı gibi te'vil edilmeden kabul edilerek Allah'a izafe edilmesi gerekir.⁶⁸⁶

Ehl-i Hadis Allah'a "şey" denilebileceğini iddia etmiştir. Bu konu Ahmed b. Hanbel ve Buhari gibi Hadis Taraftarlarınca ileri sürülen bir görüştür. Onlar bu görüşüyle, Cehm b. Safvan'ın Allah'a şey denilemeyeceği görüşüne karşı çıkmışlardır. Ahmed b. Hanbel, Ebu Hanife'nin ise, "Allah bildiğimiz şeyler gibi şey değildir." şeklindeki görüşünün Allah'a yokluk atfetmek manasına geldiğini ifade ederek karşı çıkmıştır. Ahmed b. Hanbel, Allah'a şey derken bunu yokluk manasında değil, Allah'ın var olması manasında kullanmıştır.⁶⁸⁷

⁶⁸³ Laleka'i, *Şerhu Usuli İtikad*, s. 398

⁶⁸⁴ Ebu Said Osman b. Said b. Halid b. Said Darimi es-Sicistani Osman ed-Darimi, *Nakzu'd-Darimi ale'l-Merisi Nakzu'l-İmam Ebi Said Osman b. Said ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-Anid Fime'ftera Alallahi Azze ve Celle Mine't-Tevhid*, Tahk: Reşid b. Hasan el-Elma'i, Mektebetü'r-Rüşd 1998, C. I, s. 548; Osman ed-Darimi, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, Tahk: Bedr b. Abdullah el-Bedr, Daru İbn'l-Esir, Kuveyt 1995, s. 132

⁶⁸⁵ en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, s. 287

⁶⁸⁶ Eş'ari, *Makalat*, s. 237; Osman ed-Darimi, *Nakzu'd-Darimi*, C. I,II, s. 306,448,689,843; Krş. Ali Kaya, *Osman ed-Darimi ile Bişr el-Merisi Arasındaki Tartışmaların Değerlendirilmesi (Doktora Tezi)*, MÜSBE İstanbul 2014, s. 220

⁶⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 99; Geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 186-187

3.1. Halku'l Kur'an Meselesi

Halku'l Kur'an meselesi, hicri II. asrın başlarında Cad b. Dirhem ve onun görüşlerini sistemleştiren Cehm b. Safvan'a nispet edilerek gündeme gelmiş meselelerden bir tanesidir.⁶⁸⁸ Sonuçları itibariye İslam toplumunda kalıcı izler bırakmış ve büyük tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Abbasi halifesi Memun zamanında, Halku'l Kur'an konusunun devlet politikası haline gelmesi, Mutezile ile Ehl-i Hadis arasında büyük tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Mutezile mensuplarının, halife Memun ile beraber devletin de desteğini arkalarına alarak, Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü kabul etmeyen herkese yönelik gerçekleştirmiş olduğu baskılar ve zulümler, tarihte "mihne" olarak adlandırılan olayların yaşanmasına neden olmuştur.⁶⁸⁹ Mihne dönemi halife Memun ile başlayıp, Mutasım ve Vasık dönemlerini kapsayan dönemin adıdır.⁶⁹⁰ Halife Mütevekkil'in devletin başına gelmesiyle birlikte, Halku'l Kur'an meselesi devlet politikası haline gelmekten çıkarılmıştır.⁶⁹¹

İslam düşüncesinde Kur'an'ın mahluk ya da gayr-ı mahluk olduğu konusunda naslarda bildirilen doğrudan hiçbir bilgi yoktur. Hz. Peygamber'e Kur'an'ın indirilmeye başladığı dönemde, insanlardan bir kısmı "Kur'an Muhammed'in kendi sözüdür" diyerek Kur'an'ı inkar etmiş, bir kısmı ise "Kur'an Allah kelimidir" diyerek iman etmişlerdir. Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda, herhangi bir tartışma meydana gelmiş değildir.⁶⁹² Hicri II. asra geldiğimizde bu konuda ilk fikir beyan edenler, Allah'ın sıfatları meselesinde olduğu gibi, Kur'an ayetleri üzerinde çıkarımda bulunan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan gibi isimler olmuştur.⁶⁹³

Allah'ın sıfatlarını inkar eden kişilerden biri Cehm b. Safvan'dır. Cehm, Kur'an ayetlerini te'vil ederek ve Allah'ın kelam sıfatını inkar ederek, Allah'ın keliması olan Kur'an'ın mahluk olduğu görüşüne varmıştır. O, ilk olarak "Allah'ın Hz. Musa ile

⁶⁸⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. IX, s. 350; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 59-61; Abdül-Fettah Ebu Gudde, *Halku'l Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*, Çev: Mücteba Uğur, AÜİFD, S. XX, Ankara 1972, s. 307; Fatih Tok, *Ebu Hanife Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik ve Halku'l Kur'an*, İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi, S. XIX, 2012, s. 258

⁶⁸⁹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 163-178; Tok, *Müriciilik ve Halku'l Kur'an*, s. 257-258

⁶⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 127-188

⁶⁹¹ Geniş bilgi için bkz. Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 189-195

⁶⁹² Osman ed-Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 167; Yusuf Şevki Yavuz, *Halku'l Kur'an*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XV, s. 371

⁶⁹³ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 176; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 184

konusması"⁶⁹⁴ ayetini şu şekilde te'vil etmiştir. Allah bizzat konuşmaz, fakat birşey yaratır ve o şey Allah'ın yerine konuşur. Mesela Allah bir ses yaratır ve bunu istediğine duyurur.⁶⁹⁵

Kur'an'ı Allah'ın kelamı ile ilişkilendiren Cehm b. Safvan'a göre, Kur'an mahluktur, yani Allah tarafından yaratılmıştır. Çünkü Allah'ın zatından başka hiçbir sıfatı yoktur. Semi, basar, kelim gibi Kur'an'da zikredilen sıfatlar hakiki manada değil, mecazi manada kullanılmıştır. Bu yüzden bu ayetlerin te'vil edilmesi gerekir.⁶⁹⁶ Allah'ın diğer sıfatları gibi kelim sıfatı da olmadığına göre, Allah'ın kelamı olan Kur'an da yine te'vil yoluyla kadim olabilir. Dolayısıyla Kur'an, Allah tarafından yaratılmıştır demek gerekir.⁶⁹⁷ Ayrıca kelim bir bilgiyi açıklamak ve dile getirmek demektir. Öyleyse bilgi sonradan olduğuna göre, Allah'ın kelamının da sonradan olması gerekir. Kur'an Allah kelamı olduğuna göre, Kur'an mahluktur.⁶⁹⁸

Mutezile de benzer düşüncelere sahip olup, Allah'ın sıfatlarını inkar düşüncesinde meseleyi ele almıştır. Mutezile'ye göre, Allah'ın zati dışında hiçbir ezeli sıfatı yoktur. Eğer sıfatlar kabul edilecek olursa, bu durum Allah'tan başka kadim varlıkların kabul edilmesi manasına gelir. Allah'ın kelim sıfatı kadim bir sıfat değildir. Dolayısıyla kelim sıfatının tezahürü olan Kur'an da yaratılmıştır.⁶⁹⁹

Mutezile'nin bu duruma getirdiği akli izah şu şekildedir. Allah'ın kelamını ezeli kabul edecek olursak, Allah mahlukatı yaratmadan emir veren ve yasak koyan olmuş olacaktı. İnsan ezeli bir varlık değildir. Bundan ötürü bir başlangıcı vardır. Eğer Kur'an ezeli olarak kabul edilecek olursa, insan yokken insana hitap etmesi durumu ile karşı karşıya kalacaktır. Böyle bir hadise, Allah'ın şanına ve uluhiyetine yakışmayan bir durumdur. O halde Allah kelamı ezeli değil, yaratılmıştır.⁷⁰⁰ Mutezile'nin nakli delili ise; "Biz onu

⁶⁹⁴ Nisa, 4/164

⁶⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 265; Malati, *et-Tenbih*, s. 97; Berbehari, *Şerhu's Sünne*, s. 81

⁶⁹⁶ Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 287

⁶⁹⁷ Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, s. 287; Ahmet Erkol, *İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım*, EKEV Akademi Dergisi, 2003, S. XVII, s. 90

⁶⁹⁸ Erkol, *İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım*, s. 90

⁶⁹⁹ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 90; Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, s. 74-75

⁷⁰⁰ Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, s. 75

anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık"⁷⁰¹ ayetidir. İbn Kuteybe, konuyu Arap dili ve grameri açısından inceleyerek, Mutezile'ye karşı çıkmaktadır.⁷⁰²

Ehl-i Hadis'e göre, Cehm b. Safvan'ın Allah'ın konuşmasını inkar etmesi, konuşma fiilin organlar vasıtasıyla meydana gelebileceğini ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Allah'a mahlukatinkine benzer organlar izafe edilemeyeceğine göre, Allah'ın konuşması da mümkün değildir. Ayette belirtilen Allah'ın Hz. Musa ile konuşması mecazidir.⁷⁰³

Daha sonra Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden Ahmed b. Hanbel, Allah'ın konuşmasını Kur'an ayetlerine dayandırarak şöyle açıklar. Allah Kur'an'da; "Ey Musa! Ben senin Rabbinim ve ben Allah'ım. Benden başka ilah yoktur, bana kulluk et."⁷⁰⁴ buyurmuştur. Bu ayet dikkatlice incelendiğinde, bu ayetteki sözlerin Allah'tan başka bir kimse tarafından söylenmesinin, Allah'ın rububiyet anlayışına aykırı olduğu görülecektir. Bu ayete göre Allah konuşmuştur ve Allah'ın konuşması kendi dilemesiyle mümkündür.⁷⁰⁵ Kur'an'da başka ayetlere baktığımızda da bu durum açıkça görülecektir.⁷⁰⁶

Kur'an'ın yaratılmışlığını Allah'ın kelimeler sıfatı içerisinde değerlendiren Ehl-i Hadis'e göre, Kur'an Allah kelamı olup mahluk değildir. Eğer Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi mahluk olsaydı, Allah kelamı ile beşer sözü arasında hiçbir fark kalmazdı.⁷⁰⁷ Müşrikler Kur'an'ın beşer sözü olduğu iddia etmişlerdir.⁷⁰⁸ Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmek, onların bu sözünü doğrulamak manasına gelir.⁷⁰⁹

Ehl-i Rey'in önemli isimlerinden olan Ebu Hanife'nin Kur'an tanımına baktığımızda, onun Halku'l Kur'an hakkındaki görüşünün ne olduğunu anlayabiliriz. Ona göre Kur'an; mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunan ve Hz. Peygamber'e indirilen Allah kelamıdır. Allah'ın kelamı olması nedeniyle kadim ve ezelidir. Bundan dolayı Kur'an mahluk değildir.⁷¹⁰

⁷⁰¹ Zuhuruf 43/3

⁷⁰² İbn Kuteybe, *el-İhtilaf fi'l-Lafz*, s. 20-21

⁷⁰³ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 261

⁷⁰⁴ Taha, 20/12-14

⁷⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 261; ed-Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 164

⁷⁰⁶ Diğer ayetler için bkz. Nisa, 4/164; Araf, 7/143-144; Kasas, 28/30

⁷⁰⁷ ed-Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 167; Eş'ari, *Makalat*, s. 238; Berbehari, *Şerhu's Sünne*, s. 71; Malati, *et-Tenbih*, s. 15; Yavuz, *Osman b. Said ed-Darimi*, s. 497

⁷⁰⁸ Müddessir, 74/25

⁷⁰⁹ ed-Darimi, *er-Red İmam ed-Darimi Osman b. Said ala Bişr el-Merisiyyi'l Anid*, s. 111

⁷¹⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 53

Ebu Hanife *Vasıyye* ve *Fıkhu'l Ekber* adlı eserlerinde Halku'l Kur'an konusunu şu şekilde açıklar: "Kur'an, Allah'ın mahluk olmayan kalamı, vahyi, tenzili, ilahi zatının aynı olmayan, zatından da ayrı düşünilemeyen kalam sıfatıdır. O mushaflarda yazılı olup dille okunur, kalplerde yer tutmaksızın muhafaza edilir. Mürekkep, kağıt ve yazıların hepsi mahluktur. Zira bunlar kulların fiillerinin sonucudur. Fakat Allah'ın kalamı mahluk değildir. Yazılar, harfler, kelimeler, işaretler kulların anlama ihtiyacından dolayı manaya delalet eden şeylerdir. Allah'ın kalamı zatıyla kaim olup, manası bu delalet edici şeylerle anlaşılır. Allah'ın kalamının mahluk olduğunu söyleyen kimse kafir olur. Allah, daima kendisine ibadet edilem mabuddur. Kalamı ise, kendisinden ayrılmaksızın okunan, yazılan ve ezberlenendir."⁷¹¹

3.2. Ru'yetullah Meselesi

Ru'yetullah konusu, hicri II. asrın ilk yarısında Halku'l Kur'an meselesiyle birlikte gündeme gelen konulardan bir tanesidir. Bu konudaki tartışmalar, Allah'ın gözle görülüp görülemeyeceği noktasında yaşanmış olup, dünyada ve ahirette olmak üzere iki boyutta ele alınmıştır.

Allah'ın zatı dışında bütün sıfatlarını inkar eden Cehm b. Safvan'a göre, Allah gözle görülemez. Onun bu konuda nakli delillerinin yanı sıra, akli delilleri de mevcuttur. Cehm'e göre, Allah duyularla algılanamayan bir varlıktır. İnsan nasıl ki, bedeninin içerisinde bulunan ruhunu göremiyorsa, Allah'ı da aynı şekilde göremez.⁷¹² Cehm'in ileri sürdüğü bir diğer akli delil şudur ki, bir şeyin görülebilmesi için görenle görülen şey arasında mesafe olması gerekir. Allah ile kulları arasında herhangi bir mesafeden bahsetmek mümkün değildir.⁷¹³

Cehm nakli delillerini ise, Kur'an ayetlerini yorumlayarak oluşturmuştur. Cehm'e göre, "Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri görür"⁷¹⁴ ayeti, Allah'ın görülemeyeceğinin en önemli delilidir. "Sen Rabbinin işini görmez misin? Gölgeyi nasıl uzatmış."⁷¹⁵ ayeti de, Allah'ın görülme ihtimali olsa dahi, O'nun zatının değil fiillerinin

⁷¹¹ Ebu Hanife, *el-Vasıyye*, s. 66-67; Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 53

⁷¹² Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 172; Temel Yeşilyurt, *Ru'yetullah*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXV, s. 312

⁷¹³ Malati, *et-Tenbih*, s. 116; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 176

⁷¹⁴ En'am, 6/103

⁷¹⁵ Furkan, 25/45

görülebileceğinin kanıtıdır.⁷¹⁶ Yine "Yüzler vardır ki, o gün ışıltı ışıltı parılayacaktır, Rablerine bakıp O'nu göreceklerdir."⁷¹⁷ ayetinde de kastedilen, Cehm'e göre Allah'ın fiilleridir.⁷¹⁸

Ehl-i Hadis'in ruyetullah konusundaki görüşleri şu şekildedir: Onlara göre Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söyleyen kimse, hem ayetleri hem de Hz. Peygamber'in hadislerini inkar etmesi sebebiyle kafir olmuştur.⁷¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki görüşü dikkat çekicidir. Ona göre, ruyetullah konusunda ayetler açıktır. Ayrıca selef, bu konuda bir çok hadis rivayet etmiştir. Nas ile sabit olan bu haberlerin hiçbirini inkar etmemek gerekir. Buna rağmen ruyeti inkar eden kimse, ayet ve hadisleri inkar etmesi sebebiyle kafir olmuştur ve tövbe etmesi gerekir. Tövbe etmediği takdirde öldürülmesinde bir sakınca yoktur.⁷²⁰

Allah'ın görüleceği konusunda ittifak halinde olan Ehl-i Hadis'e göre⁷²¹, bulutsuz bir havada ayın görüleceği gibi, Allah kıyamet gününde müminler tarafından görülecektir. Fakat buradaki görmenin keyfiyeti Allah tarafından bilinmektedir. Allah'ın görülmesi hadisesinin nasıl gerçekleşeceği belli değildir. Kafirler ise, Allah'ı inkarlarından dolayı göremeyeceklerdir.⁷²² Allah Kur'an'da; "İyilik edenlere ve iyi davrananlara daha güzeli ve daha ziyadesi vardır..."⁷²³ buyurmuştur. Bu ayette geçen daha güzeli ve ziyadesinden maksat, bazı Hadis Taraftarlarına göre Allah'ın görülmesidir.⁷²⁴

Ehl-i Hadis'e göre Cehm b. Safvan'ın ortaya koymuş olduğu nakli deliller birbiriyle çelişmektedir. Cehm yukarıda ifade ettiğimiz gibi, hem "... Rablerine bakıp O'nu göreceklerdir." ayetini, hem de "Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri görür" ayetini ruyetullah konusunda delil olarak kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre, Cehm ilk ayette yanlış bir yorumda bulunmuştur. Bu ayette kastedilen Cehm'in iddia ettiği gibi

⁷¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Reddû ala Cehmiyye*, s. 260; Gölcük, *Cehmiyye*, C. VII, s. 235

⁷¹⁷ Kıyame, 75/22-23

⁷¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *er-Reddû ala Cehmiyye*, s. 260; İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Feteva*, C. V, s. 43; Gölcük, *Cehmiyye*, C. VII, s. 235

⁷¹⁹ İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. I, s. 59

⁷²⁰ İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. I, s. 59; İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Feteva*, C. VI, s. 499-500

⁷²¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 80

⁷²² Ahmed b. Hanbel, *er-Reddû ala Cehmiyye*, s. 259-264; Eş'ari, *Makalat*, s. 238; Berbehari, *Şerhu's-Sünne*, s. 72

⁷²³ Yunus, 10/26

⁷²⁴ ed-Darimi, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 99-100; Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 263; Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s. 142; Nureddin es-Sabuni, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din (Maturidiyye Akaidi)*, Çev: Bekir Topaloğlu, Marmara Üniversitesi İFAV Yay., İstanbul 2014, s. 89

Allah'ın fiillerinin görülmesi değil, Allah'ın ahirette görülmesidir.⁷²⁵ Ona göre Cehm'in delil olarak kullandığı diğer ayet ise, Allah'ın dünyada görülmesinin imkansız olduğunu ortaya koymaktadır. Bu iki ayet lafzı itibariyle birbirine çelişik gibi görünse de, içerdiği mana itibariyle birbirinden farklıdır.⁷²⁶ Burada hem Ahmed b. Hanbel'in, hem de Cehm b. Safvan'ın ayetlere yapmış olduğu yorumlar, onların ruyetullah konusundaki görüşlerini şekillendiren asıl amil olmuştur.

İbn Kuteybe de tıpkı Ahmed b. Hanbel gibi, Cehm'in ayetleri yanlış yorumladığına dikkat çekmiştir. Ona göre Allah'ın görülemeyeceğini ifade eden ayette, Allah'ın dünyada görülemeyeceği kastedilmiştir. Çünkü Allah'ın dünyada görüldüğüne dair hiçbir emare yoktur. Allah ahirette görülecektir. Çünkü Hz. Peygamber, Allah'ın ahirette görüleceğini haber vermiştir.⁷²⁷ Hz. Musa: "Rabbim! Bana kendini göster, sana bakayım."⁷²⁸ diye bir istekte bulunduğu bu hadise gerçekleşmemiştir. İnsan ancak, Allah'ın kendisine vereceği güç ve kudret sayesinde ahiret hayatında Allah'ı görebilecektir. İbn Kuteybe'ye göre Hz. Musa, Allah'ın ahirette görüleceğini biliyor, fakat bunun kendisi için dünyada da gerçekleşmesini istemiştir.⁷²⁹ Hz. Musa'nın böyle bir istekte bulunması bile, Allah'ın ahirette görüleceğinin en önemli delillerindendir. Şayet Allah'ı görmek mümkün olmasaydı, Hz. Musa'nın O'nu görmek istemesi caiz olmazdı.⁷³⁰

Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden Berbehari'ye göre; inananlar ahirette Allah'ı gözleriyle göreceklerdir. Allah'ın ahirette görüleceğine iman etmek gerekir. Bunu inkar edenler ise küfre düşmüştür.⁷³¹ Osman ed-Darimi ise; "Hayır! O gün onlar muhakkak Rablerine karşı mahçupturlar"⁷³² ayetinde geçen mahçup olacak kimselerin kafirler olduğunu, müminlerin ise Allah'ı görmekle şerefleneceklerini ifade eder.⁷³³ Ehl-i Hadis'in geneline göre bu durum kafir ile mü'min arasındaki farkı da ortaya

⁷²⁵ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 185; es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, s. 87-88

⁷²⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ala Cehmiyye*, s. 185; es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, s. 87-88

⁷²⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilaf fi'l Lafz*, s. 25; İbn Kuteybe, *Te'vili Muhtelifi'l Hadis*, s. 392

⁷²⁸ Araf, 7/143

⁷²⁹ İbn Kuteybe, *el-İhtilaf fi'l Lafz*, s. 26-27; İbn Kuteybe, *Te'vili Muhtelifi'l Hadis*, s. 393

⁷³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vili Muhtelifi'l Hadis*, s. 393; Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s. 140; es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, s. 87

⁷³¹ İbn Ebi Ya'la, *Tabakatü'l-Hanabile*, C. II, s. 20,28

⁷³² Mutaaffin 83/15

⁷³³ Osman ed-Darimi, *er-Reddü ala Cehmiyye*, s. 98

koymaktadır. Eğer kafirler gibi mü'minler de Allah'ı göremeyecekse, mü'min ile kafir arasında fark olmayıp, mü'min için herhangi bir üstünlükten söz edilemez.⁷³⁴

Cehm'in ru'yetullah konusunda ileri sürdüğü akli delillerden biri, görme fiilinin gerçekleşebilmesi için arada mesafe olması gerektiğidir. Ehl-i Hadis'in bu konuya itirazı şu şekildedir: "Biz Allah'ın sıfatları hakkında, ancak Resulullah'ın vardığı noktaya kadar varabiliriz. Resulullah'tan sahih olarak sabit olan şeyleri reddetmeyiz. Çünkü o, bizim mantığımız ve tasavvurumuza sığmaz. Bilakis biz keyfiyetinden bahsetmeksizin, bir şekil ile sınırlamaksızın ve bize gelenlerle bize gelmeyenleri kıyaslamaksızın bunlara iman ederiz."⁷³⁵

Ehl-i Rey'in önemli isimlerinden Ebu Hanife, ayetleri referans almasıyla Allah'ın ahirette görüleceğini söyleyerek, Ehl-i Hadis ile aynı görüşü paylaşmıştır. Ebu Hanife bu yönüyle heva ve bidat sahibi olan Ehl-i Rey'den ayrılır. Ebu Hanife'ye göre, Allah ahirette müminler tarafından arada hiçbir mesafe olmaksızın, cennette görülecektir. Allah, kendisinin görüleceğini Kur'an'da açıkça beyan etmiştir. "Kıyamet gününde yüzler parıldayarak Rablerine bakacaklardır."⁷³⁶ ve "Hayır, onlar kıyamet gününde Rablerini görme nimetinden mahrumdurlar."⁷³⁷ Bu ayetlere göre, müminler Allah'ı ahirette görebileceği gibi, kafirler ise Allah'ı görme nimetinden mahrum kalacaklardır.⁷³⁸

Ru'yetin dünya hayatında gerçekleşmeyeceği konusunda selefin icması vardır.⁷³⁹ Görüş ayrılıkları ise, Hz. Peygamber'in miraçta Allah'ı görüp görmediği konusunda olmuştur. Kadı Ebu Ya'la, Ahmed b. Hanbel'den; Hz. Peygamber'in miraçta Allah'ı gördüğünü naklederken,⁷⁴⁰ İbn Teymiyye ise; Hz. Peygamber'in bazen Allah'ı gördüğünü naklettiğini, bazen de görme hadisesinin kalp ile gerçekleştiğini söylemiş olduğunu nakletmiştir.⁷⁴¹

⁷³⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Reddü ala Zenadika ve'l-Cehmiyye*, s. 264; Malati, *Tenbih*, s. 116; İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Feteva*, C. VI, s. 500

⁷³⁵ Geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünet'in Kurucu Ataları*, s. 291

⁷³⁶ Kıyame, 75/22-23

⁷³⁷ Mutaaffin, 83/15

⁷³⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 56; Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s. 139-151; Yavuz, *Aliyyü'l-Kari Şerhi*, s. 151

⁷³⁹ İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Feteva*, C. VI, s. 512

⁷⁴⁰ Kadı Ebu Ya'la, *Kitabu'l-Mutemed*, s. 84

⁷⁴¹ İbn Teymiyye, *Mecmu'ul-Feteva*, C. VI, s. 509-510

4. Kader Meselesi ve Kulların Fiilleri

Kader problemi, bir yandan herşeyi yaratan, yoktan var eden Allah'ın hakimiyetini, bir yandan ise Allah'ın yaratmış olduğu varlık olan insanın hürriyetini ele almaktadır. Kulların fiilleri de bu bağlamda ele alınmıştır. Buna göre, insanın kaderi üzerinde Allah'ın etkisi var mıdır? Herşey Allah'ın dilemesiyle meydana geliyorsa, ceza ve mükafatın nasıl anlaşılması gerekir? Kulların fiilleri meydana gelirken asıl aktör kimdir? Fiiller Allah'a mı, yoksa insana mı aittir? Allah'a ait ise, insanın sorumlu bir varlık olması nasıl açıklanabilir? Fiiller insana ait ise, Allah herşeye mutlak hakim değil midir? Kader ve insanın fiilleri ile ilgili tartışmalar, bu sorular etrafında şekillenmiştir.

Hız. Peygamber, Müslümanları toplumda fitne ve fesadın olmaması, birlik ve beraberliğin bozulmaması için bazı konularda münakaşa etmekten kaçınmalarını istemiştir. Kader konusu da bunlardan bir tanesidir.⁷⁴² Bundan ötürü kader meselesi İslam'ın ilk dönemlerinde gündemde olan bir konu olmamıştır.

Hilafeti ele geçiren Emevilerin, yönetimlerini ve uygulamış oldukları icraatları meşrulaştırmak adına kadere sorumluluk yüklemeleri, İslam toplumunda kaderin tartışılmasını gündeme getirmiştir. Kader konusundaki tartışmalar, insanın sorumluluğunu ortadan kaldıran cebri anlayış ile, insanın özgür iradesini savunan kaderi anlayış etrafında şekillenmiştir. Zaman içerisinde bir çok mezhep, bu iki görüşü merkeze alarak kader hakkındaki düşüncelerini ortaya koymuştur.

Kader konusu ile ilgili Hariciler arasında, hem cebri anlayışı hem de kaderi anlayışı savunan iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Onlardan bir kısmına göre, Allah kulların fiillerinin yaratıcısı olup, hayır ve şer de dahil olmak üzere, her şey Allah'ın dilemesiyle meydana gelir. Hayır ve şer bakımından onlardan sorumlu olan kul, ceza ve mükafat olarak karşılığını görecektir.⁷⁴³

Haricilerin Acaride kolunun benimsemiş olduğu görüşe göre, kul fiillerini kendisi yaratır. İstitaat fiilden önce meydana gelir. Hayrı da şerri de yaratan kuldur. Ancak

⁷⁴² Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi "Kader"*, C. IV, 11/2133

⁷⁴³ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 110; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 67-69

Allah kulu için hayrı murad eder. Kulların masiyetleri noktasında Allah'ın iradesi mevcut değildir.⁷⁴⁴

Kader konusundaki tartışmaların odak noktasında olan Cebriyye'nin başlangıçta kader konusunda iki görüşü vardır. Birincisi, kulun meydana getirdiği fiili yoktur, fiili yerine getirebilecek kudreti de yoktur. İkincisi ise, kulun işleyeceği fiil üzerinde tesiri olmayan bir kudreti vardır.⁷⁴⁵ Fiil üzerindeki kudretin mahiyeti hususunda ayrılığa düşen Cebriyye, zamanla kudreti her şekilde ortadan kaldırarak yukarıda ifade edilen ilk görüşü benimsemiştir.

"İnsan fiillerini yapmaya mecburdur. İnsan havada uçan kuş tüyü gibidir. Fiillerin insana nispeti mecazidir."⁷⁴⁶ anlayışını savunan Cebriyye'ye göre, Allah kulları için bir kader tayin etmiştir. Allah her şeyi varlık aleminde meydana getirmeden önce, ezeli ilim ve iradesiyle takdir etmiştir. Buna göre Allah'ın, kulları arasında dilediğini hidayete erdirmesi, dilediğini dalalette bırakması, kafirlere azap etmeyi murad edip kalplerini mühürlemesi, mülkünde dilediğini gerçekleştirmesi kaza ve kaderiyle meydana gelir.⁷⁴⁷

Kul için takdiri Allah belirlediğine göre, kulların yapmış olduğu bütün fiilleri dileyen de Allah'tır. Kulun yapmış olduğu fiili üzerinde özgürlüğü ve kudreti yoktur. Tek ve hakiki fail Allah'tır. Kulun fiili de, kendisi için takdir edilmiş bir kader dahilinde gerçekleşir. Fiiller üzerinde kulun kısmi bir tesiri olsa da, bu fiillerin ilahi irade ve kudretten bağımsız olarak ortaya çıkmaları mümkün değildir.⁷⁴⁸

Kur'an'da herşeyin yaratıcısı Allah olarak bildirilmiştir. Kulun fiillerini yaratan da Allah'tır. Bundan ötürü, insana ait fiillerin kendi iradeleriyle meydana geldiğini iddia etmek, Kur'an'a muhalif bir görüşü benimsemek anlamına gelir.⁷⁴⁹ Cehm b. Safvan'a göre, insan ile cansız varlıklar arasında bir fark yoktur. Kainatta hareket eden her zerre, Allah'ın kazası ve kaderi ile meydana gelir. İnsana ait fiillerin hepsi de, yine ilahi irade ve Allah'ın kudretiyle meydana gelir. Allah dışında hiç kimsenin ne fiili ne de ameli vardır. Ameller ancak insanlara mecaz olarak nispet edilir. İnsanın işlemiş olduğu

⁷⁴⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 108; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 70

⁷⁴⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 73

⁷⁴⁶ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 238

⁷⁴⁷ Abdülhamid, *Cebriyye*, C. VII, s. 206-207

⁷⁴⁸ Abdülhamid, *Cebriyye*, C. VII, s. 205

⁷⁴⁹ Abdülhamid, *Cebriyye*, C. VII, s. 207

fiillerinde hiçbir etkisi yoktur. Bütün fiilleri cebr olduğu gibi, ceza ve mükafatta cebr olarak gerçekleşecektir.⁷⁵⁰

Cebri kader düşüncesini eleştirerek, kader ve iradeyi kula nispet eden ve insana aşırı özgürlük yükleyen kaderi görüş olmuştur. İnsanın özgür iradesini savunan anlayış, Emevi iktidarının cebri görüşüne tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Kaderiyye'ye göre Allah, insana tam ve eksiksiz olarak fiilleri yapma gücü vermiştir. İnsanın yemesi-içmesi, uyuması-uyanması, oturması-kalkması, inanması-inkar etmesi gibi bütün fiilleri kendi iradesiyle gerçekleşir. Eğer Allah bir insanın günah işlemesini dileseydi, bunun sonucunda onu cezalandırmaması gerekirdi. Çünkü bu durum Allah'ın adalet sıfatına uygun bir davranış olmazdı.⁷⁵¹

İnsanın, fiillerinde hür bir iradeye sahip olduğunu söyleyen Kaderiyye, Allah'ın bu fiiller üzerinde hiç bir etkisinin olmadığını savunur. Kulun fiillerini nasıl yaptığı ve yaptıktan sonra sonucun nasıl olacağı konusunda Allah'ın önceden bilgisi, takdiri ve dilemesi yoktur.⁷⁵²

Kaderiyye'nin bir diğer görüşü ise, iyi işler ve iyilikler Allah'tan, şer ve kötülükler ise insanın kendi eliyle olduğudur. Dolayısıyla Allah, herhangi bir kötü iş ile vasıflandırılmaz.⁷⁵³ Onların bu görüşünün perde arkasında, Emevilerin cebri kader anlayışlarını eleştirmek vardır. Çünkü Emeviler, iyi veya kötü bütün fiilleri Allah'tan olduğunu savunmuşlardır. Bu da Emevilerin halk üzerindeki kötü politikalarını meşru kılmaktadır. Bundan dolayı Kaderiyye, şer ve kötülüklerin insan eliyle meydana geldiğini savunarak, bu konunun Allah'a havale edilmesini doğru bulmamıştır.⁷⁵⁴ Ebu Hanife, Kaderiyye'nin bu görüşünü şu şekilde eleştirmiştir. Kul, kötülüğü işlemeye güç yetirebiliyorsa, iyiliği işlemeye de güç yetirebilir. Allah kulunun her zaman iyi ve güzel

⁷⁵⁰ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 156; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 74; Ahmed b. Hanbel, *er-Reddū ala Zenadika*, s. 50; Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 271

⁷⁵¹ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 270-271; Malati, *et-Tenbih*, s. 174; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 128-132

⁷⁵² Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 269; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 83; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 132

⁷⁵³ Malati, *et-Tenbih*, s. 165-166; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 128

⁷⁵⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 129

işler yapmasını ister. Kulun ahirette cezayı görmesi, kendisine verilen fiilli işleme gücünü kötü işlerde kullanmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁵⁵

Kaderiyye'nin görüşlerini olduğu gibi kabul eden ve daha da sistemleştirerek kendine mâl eden Mutezile, kader konusunda irade hürriyetini savunan bir anlayış ortaya koymuştur. Buna göre insanın fiillerinin yaratılmasında Allah'ın bir etkisi yoktur. Hayır da şer de, insan tarafından meydana getirilir. Fiillerinin sonucu da yine, ceza ve mükafat olarak insanın kendi kazanımıdır.⁷⁵⁶

Mutezile'ye göre insanın fiilleri ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi ızdırari fiillerdir. Vücut reflekslerine bağlı hareketlerimiz, iç organlarımızın hareketleri gibi, meydana gelmesinde insanın bir etkisi bulunmayan fiiller bu kısma girer. Bu fiillerde irade söz konusu olmadığı için insanın sorumlu olması düşünülemez.⁷⁵⁷ İkincisi ise, ihtiyari fiillerdir. Kişinin isteyerek ortaya koymuş olduğu bütün fiilleridir. Gitmek, gelmek, çalışmak, iyilik veya kötülük yapmak bu tarz fiillerdendir. Burada irade söz konusu olduğu için, insan bu tarz fiilleri yerine getirirken sorumluluk taşır. Bundan dolayı sonucu itibarıyla ceza veya mükafat söz konusudur.⁷⁵⁸

Kader ve insanın fiilleri konusu, Mutezile'nin beş esasından biri olan adalet görüşü içerisinde ele alınmıştır.⁷⁵⁹ Kul fiillerinin yaratıcısıdır. Fiiller daha meydana gelmeden, insan kendisinde bulunan irade ve yaratma kudreti sayesinde kendi fiillerini yaratır. Eğer insan bir şeyi yapma özgürlüğüne ve gücüne sahip değilse, işlediği amellerden ötürü sevap ya da ceza görmesi anlamsız ve adaletsiz bir durum olur.⁷⁶⁰ "Kim bir iyilik yaparsa lehine, kötülük yaparsa aleyhinedir."⁷⁶¹ "Orada herkes geçmişteki yaptıklarını karşısında bulur."⁷⁶² Bu ayetler, insanın sorumlu bir varlık olduğunu ve mesuliyet taşıdığını ortaya koymaktadır.⁷⁶³

⁷⁵⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 54

⁷⁵⁶ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 771

⁷⁵⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri*, s. 344-345

⁷⁵⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri*, s. 345

⁷⁵⁹ Fazlur Rahman, *İslam*, s. 147

⁷⁶⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 45; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Farklar*, s. 54; Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 574; Onat-Kutlu, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, s. 149; Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 141

⁷⁶¹ Fussilet 41/46

⁷⁶² Yunus 10/30

⁷⁶³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri*, s. 345

Ehl-i Sünnet, insanın özgür bir iradeye sahip olduğunu belirten Kaderiyye-Mutezile ile, insanın iradesini tamamen yok sayıp kaderi reddeden Cebriyye arasında orta yolu tutarak, iki gruba da karşı çıkmıştır. Ehl-i Sünnet'e göre, Kur'an insanın bütün fiillerinde mutlak cebr anlayışından bahsediyor gibi görünse de⁷⁶⁴, bunun yanında insana ait ihtiyar ve iradeden de bahsetmiştir.⁷⁶⁵ Eğer Allah Kur'an'da, ihtiyar ve iradeden bahsetmemiş olsaydı, şüphesiz insanın sorumlu bir varlık olmasının anlamı kaybolur, amellere bağlı olarak meydana gelecek olan mükafat ve ceza da sadece lafızlardan ibaret olurdu.⁷⁶⁶ Bunun yanında insanın mutlak irade ve kudrete sahip olduğunu kabul edip, Allah'ın takdirine yer vermemiş olsaydı, o zaman insan fiillerini meydana getirirken mutlak yaratıcı konumuna düşer ki, bu durumda da Allah'a şirk koşma konumuna düşebilir.⁷⁶⁷

Ehl-i Sünnet geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Ebu Hanife'nin görüşleri de bu doğrultudadır. Ebu Hanife'ye göre kader, meydana gelecek olan herşeyin ezelde tayin edilmesi, kaza ise tayin edilen şeylerin zamanı gelince gerçekleşmesidir. Kadere iman aynı zamanda altı iman esasından biridir. Kainatta var olan herşey Allah'ın takdiriyle meydana gelir. Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah eşyayı yaratmadan önce ezelde onun nasıl olacağını biliyordu. Çünkü O, yaratmak istediği şeyi takdir eden ve oluşturmaktadır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri olmadan dünya ve ahirette hiçbir şey meydana gelmez.⁷⁶⁸

Ebu Hanife'ye göre, Allah'ın yaratmış olduğu mahlukatı üzerinde iki tür iradesi vardır. Birincisi, mükellef olan kulların fiillerinde nasıl bir seçim yapacaklarını bilip, o göre takdir etmesidir ki, bu durumda Allah'ın iradesi kulun iradesine tâbi olur. İkincisi ise, insanın dışında mükellef olmayan mahlukatla alakalıdır ki, bu da dünyada ve ahirette hiçbir şeyin Allah'ın iradesi dışında kalmayacağını göstermektedir.⁷⁶⁹

Kullar, fiillerini meydana getirirken fiili de, fiili yapacak gücü de yaratan Allah'tır. Kulun fiili yapabilme gücü, fiille beraber meydana gelir. Eğer bu gücün meydana gelmesi fiilden önce olsaydı, kul ihtiyacı anında Rabbine el açmazdı. Oysa ki kullar

⁷⁶⁴ Araf, 7/179; Yunus, 10/99-100; Zümer, 62/39

⁷⁶⁵ Bakara, 2/205; Araf, 7/28; Ahkaf, 46/14; Hadid, 57/8

⁷⁶⁶ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Farklar*, s. 54

⁷⁶⁷ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Farklar*, s. 54

⁷⁶⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 53-54

⁷⁶⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 36

Rabbine muhtaçtır.⁷⁷⁰ Fiillden sonra olsaydı, fiil herhangi bir güç olmadan meydana geleceğinden hareketle bu durum imkansız olacaktır.⁷⁷¹

Ebu Hanife'ye "Madem ki kulların fiillerini yaratan Allah'tır. Günah olan fiilleri yarattığından dolayı, Allah insanları neden cezalandırıyor?" şeklinde soru yöneltilmiş ve şöyle cevap vermiştir: Allah, şerri de insanlar için yaratmıştır.⁷⁷² Kul kendisi için fayda veya zarar vermeye kâdir değildir. Madem ki kâdir değildir, öyleyse kul için fayda veya zarar verici bir kimseye ihtiyaç vardır. O da Allah'tır.⁷⁷³

Allah kullarının hiçbirini iman etmeye veya küfre zorlamamış, onları mümin veya kafir olarak yaratmamıştır. Onları insan olarak yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleridir. Allah küfre sapanı kafir olarak bilir. O kimse daha sonra iman ederse, imanlı olması sebebiyle mümin olarak bilir. Bundan dolayı kulların bütün fiilleri, kendi kesbleriyle meydana gelir. Onları yaratan ise Allah'tır. Onların hepsi Allah'ın dilemesi, ilmi, hükmü ve kaderi ile olur.⁷⁷⁴ Allah yaratmayı dilemediği bir şeyi emredebilir, emretmediği bir şeyi de yaratmış olabilir. Allah kafire Müslüman olmayı emretmiş, fakat onu Müslüman olarak yaratmamıştır. Allah'ın razı olmadığı halde dilediği bazı fiilleri olduğu gibi, emretmediği halde razı olduğu bazı fiilleri de vardır. Nafile namazlar bunlardan bir tanesidir. Allah müminler için imanı dilemiş, kafirler için küfrü, zina edenler için zinayı, hırsızlık yapanlar için hırsızlığı, ilim erbabı için ilmi, hayır sahipleri için de hayrı dilemiştir. Allah kafirleri yaratmadan önce kafirler ve sapıklar olmasını dilemiştir.⁷⁷⁵ "Siz, Allah dilemedikçe bir şey dileyemezsiniz."⁷⁷⁶ ayetiye, herşeyi Allah'ın dilemesine bağlayarak, insanın fiillerinde özgür olduğu düşüncesini reddetmiştir.⁷⁷⁷

Ehl-i Hadis'in kaza ve kader anlayışı, farklılıklar olmakla birlikte Ebu Hanife'nin görüşleriyle örtüşmektedir. Onlara göre kaza ve kader, yeri ve göğü yaratmadan önce Allah'ın eşya üzerindeki takdiridir. İnsanlar Allah'ın kendilerine yazmış olduğu kaderi

⁷⁷⁰ Muhammed, 47/38

⁷⁷¹ Ebu Hanife, *el-Vasiyye*, s. 67

⁷⁷² Felak, 113/1-2

⁷⁷³ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 37

⁷⁷⁴ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ekber*, s. 55

⁷⁷⁵ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 47-48

⁷⁷⁶ İnsan, 76/30

⁷⁷⁷ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l Ebsat*, s. 36

yaşarlar. "Şüphesiz o, katımızda bulunan ana kitaptadır."⁷⁷⁸ ayetine dayanarak, Allah herkesin kaderini Levh-i Mahfuz adı verilen bir kitapta yazmıştır. Bundan ötürü Allah'ın herşeyi yarattığına, Rab olduğuna, hükümranlılığına iman etmek gerekir. Herşey onun kaderiyledir. Herşey onun dilemesiyledir. Herşey onun kudreti ve izniyledir. O, olmadan önce olacakları bilir. Herşey Allah'ın takdiridir ve yazgısıdır.⁷⁷⁹

Ehl-i Hadis, kaza ve kadere şeksiz şüphesiz iman eder. Onlar özellikle din ve kader konusu olmak üzere, cedelcilerin tartıştığı bütün konularda tartışma yasaklamışlardır. Sahih rivayetlerle Hz. Peygamber'den gelen herşey kabul edilir ve bu niye böyledir diye soru sorulmaz. Çünkü bidattir.⁷⁸⁰

Ehl-i Hadis kader ve insan özgürlüğü konusunda hem Kaderiyye'nin hem de Cebriyye'nin görüşlerini benimsememiştir. "Kaderiyye'ye reddiye olarak, kim insan kendi fiillerinin yaratıcısıdır derse, o insanların ilim, irade ve seslerle ilgili olarak hareket ve hareketsizlik gibi eylemleri Allah'ın yaratmasına benzer şekilde yaratabilecekleri iddiasında bulundukları için Allah'a ortak koşmuşlardır."⁷⁸¹ Allah Kur'an'da: "...Yoksa Allah'a, Allah gibi yaratması olan ortaklar buldular da, yaratmaları birbirine mi benzettiler..."⁷⁸² Bu ayette Allah yaratma konusunda kendisine hiçbir ortak bulunmadığını açıkça bildirmiştir.

İnsanın bir işi yapabilme gücü yoktur ve o, ne yapan, ne de kazandır görüşünü savunan Cebriyye ise, Ehl-i Hadis tarafından şu şekilde eleştirilmiştir. "Kul ameli kazanır. Allah da onun kazandığı şeyi yaratır. Her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah, hayır ve şer ile cisimler ve arazların yaratıcısıdır ve O'ndan başka yaratıcı yoktur."⁷⁸³

Ehl-i Hadis'e göre kaza ve kaderin dört mertebesi vardır. Birincisi; Allah'ın ilmi herşeyi kuşatmıştır. Kainatta meydana gelen herşey, Allah'ın ilmi ve bilgisi dahilinde olur. "Ben sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim."⁷⁸⁴ "Biz, İbrahim'in Peygamberliğe ehil olduğunu

⁷⁷⁸ Zuhuruf, 43/4

⁷⁷⁹ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 249-250

⁷⁸⁰ Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 70

⁷⁸¹ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 266

⁷⁸² Ra'd 13/16

⁷⁸³ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 266

⁷⁸⁴ Bakara, 2/30

biliyorduk."⁷⁸⁵ "Kıyamet saatinin bilgisi şüphesiz Allah katındadır."⁷⁸⁶ Bu ayetlere göre, Allah'ın bilgisi olmadan kainatta yaprak kımıldamaz. Buna iman etmek gerekir.⁷⁸⁷

İkincisi, Allah insanı yaratılmışların en üstünü olarak yaratmıştır. İnsanın kaderi Allah'ın katında yazılıdır ve herkes bu kaderi yaşar. "Bilmez misin ki, Allah gökte ve yerde ne varsa hepsini bilir. Çünkü bunların hepsi kitapta, Levh-i Mahfuz'da yazılıdır. Gerçekten bu bilme Allah'a göre çok kolaydır."⁷⁸⁸ "Şüphesiz biz, herşeyi apaçık bir kitap olan Levh-i Mahfuz'da yazmışızdır."⁷⁸⁹ Bu ayetlere göre, kulların işlemiş olduğu fiiller meydana gelmeden önce de Allah katında bilinir.⁷⁹⁰

Üçüncüsü, insanın sadece dünya hayatı değil, dünyaya gelmeden önce ve öldükten sonraki hayatı da, Allah'ın ilmi ve bilgisi dahilinde olur. "Rahimlerde sizi nasıl isterse öyle şekillendiren O'dur."⁷⁹¹ "Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Seçmek onlara ait değildir."⁷⁹² Kişinin iman etmesi de, küfre girmesi de Allah'ın dilemesiyle olur. Allah'ın bir insana iman bahşetmesi ona olan lütfundandır. Kafir olanlar ise, Allah'ın bu lütfundan mahrum kalmışlardır.⁷⁹³

Dördüncüsü ise, herşeyi yaratan Allah'tır. Yerde ve gökte Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Kafari ve onun küfrünü yaratan O'dur. Mümini ve imanını yaratan O'dur. Hareketi ve durgunluğu, olmuş ve olacağı yaratan da yine O'dur.⁷⁹⁴ "Allah herşeyi yaratandır."⁷⁹⁵ "Şüphesiz Rabbin hakkıyla yaratan ve herşeyi pek iyi bilendir."⁷⁹⁶

5. İmamet Meselesi

İmamet konusu, ümmet arasında yaşanan en büyük ihtilaf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konu ile ilgili ilk tartışmalar, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında Beni Saide gölgeğinde yaşanmıştır. Hz. Ebubekir'in halife seçilmesiyle, o günün şartlarında bu mesele halledilmiş gibi görünse de, sonraki dönemlerde halifelerin öldürülmesine neden

⁷⁸⁵ Enbiya, 21/51

⁷⁸⁶ Lokman, 31/34

⁷⁸⁷ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 252-254

⁷⁸⁸ Hacc, 22/70

⁷⁸⁹ Yasin, 36/12

⁷⁹⁰ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 254-256

⁷⁹¹ Ali İmran, 3/6

⁷⁹² Kasas, 28/68

⁷⁹³ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 256-258; Eş'ari, *Makalat*, s. 238

⁷⁹⁴ Buhari, *Halku Ef'ali'l İbad*, s. 258-261

⁷⁹⁵ Zümer, 39/62

⁷⁹⁶ Hicr, 15/86

olan ve Cemel ve Sıffin savaşı gibi İslam tarihinde Müslümanları karşı karşıya getiren olumsuz hadiseler de yine hilafet meselesi yüzünden yaşanmıştır.⁷⁹⁷

Yaşanan bu hadiselerden sonra hilafet meselesi bazı sorular etrafında şekillenmeye başlamıştır. Halife olacak kimse nasıl belirlenmelidir? Bu kimsede ne gibi özellikler bulunmalıdır? Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'nin hilafetleri meşru mudur? Bu gibi sorular, hilafet meselesindeki tartışmaların merkezini oluşturmaktadır.

Hariciler'e göre halife seçimle iş başına gelir. Halkın seçtiği halife adaleti tesis edip zulmü engellediği müddetçe, İslami kaideleri uygulayıp İslam'ın menfi gördüğü davranışlardan uzak durduğu müddetçe kendisine itaat edilir.⁷⁹⁸ Ne zaman haktan ayrılırsa, adalet yolunu değiştirip zulme başlarsa, azli veya katli vacip olur.⁷⁹⁹

Hariciler'e göre Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafetleri meşrudur. Hz. Osman'ın hilafetini iki döneme ayıran Hariciler, ilk altı yıllık dönemini meşru kabul edip, sonraki altı yıllık dönemini akrabalarını kayırması, kendinden önceki halifelerin uygulamalarından uzaklaşması gibi uygulamalarından dolayı günaha girmiş kabul edip meşru görmezler. Hz. Ali'nin hilafetini ise, tahkim hadisesine kadar meşru kabul edip, tahkimden sonraki dönemi kabul etmezler ve Hz. Ali'yi tekfir ederler.⁸⁰⁰

"...Allah, Hz. İbrahim'e: Ben seni insanlara imam yapacağım. İbrahim, "neslimden gelenleri de imam yap" dedi. Allah, "benim ahdime zalim olanlar erişemez" buyurdu."⁸⁰¹ Bu ayete göre imamet makamı belli bir nesle ait olan bir makam değildir. İmamet şartlarını kendisinde bulunduran herkes, zenci köle bile olsa halife olabilir. Bundan dolayı Hariciler "imametın kureyşliliği" fikrini kabul etmemektedir. Bir kimsenin imam olabilmesi için Müslüman olması ve adalet sahibi olması yeterlidir. Bu şartları kendisinde taşıyan herkes imam olabilir.⁸⁰² Haricilerin imametın kureyşliliğini kabul etmeyerek, Müslümanların eşit olduğunu savunup herkesin halife olabileceğini söylemeleri, aslında kendilerinin halife olma yolunu açmak istemelerinden

⁷⁹⁷ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 22-23

⁷⁹⁸ Osman Aydın, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara 2003, s. 26

⁷⁹⁹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 99

⁸⁰⁰ Eş'ari, *Makalat*, s. 130; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 37

⁸⁰¹ Bakara, 2/124

⁸⁰² Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014, s. 242; Aydın, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 28

kaynaklanabilir. Çünkü Nafı b. Ezrak, Necde b. Amir gibi kendilerine biat edilen kimseler Kureyş'ten değildi.⁸⁰³

Mürcie'nin imamet konusunda belli bir görüşü yoktur. Bütün dönemlerde Müslüman olması şartıyla imameti kim ele geçirirse, onu tanımak, onunla cihat etmek, gerekir.⁸⁰⁴ Buna göre Hariciler'in iddia ettiğinin aksine Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetleri meşrudur. Onlara göre imamet makamına gelecek kişi şura yoluyla belirlenir. Aralarında halifenin görevlerini paylaşarak üstlenirler ve bu görevleri yerine getirirken adaletsiz davranmazlarsa, o zaman imama ihtiyaç yoktur.⁸⁰⁵

Mürcie içerisinde imamet makamına soyu ne olursa olsun bütün Müslüman olanların gelebileceğini söyleyenler olduğu gibi, bu makamı sadece Kureyş'e has kılanlar da var olmuştur.⁸⁰⁶

Mutezile'ye göre imamet İslam toplumu için gerekli bir kurumdur. Çünkü imam toplum üzerinde velidir, onların işlerinde tasarruf sahibidir. Bunun yanında had cezaları gibi şer'i hükümleri uygulamak, ülkeyi korumak, İslam ordularını yönlendirmek, insanlar arasında adaleti sağlamak gibi konularda yine imama ihtiyaç vardır.⁸⁰⁷ İmamı seçme görevi, Müslüman seçkinlere ait bir iştir. Seçilecek kişide adalet vasfının bulunması, doğruluğu ilke edinmesi, bilgili olması, Kur'an ve sünnete bağlı kalarak hüküm vermesi gibi özellikler aranmalıdır.⁸⁰⁸

İmamet konusunda Mutezile içerisinde üç farklı görüş oluşmuştur. Birincisi Amr b. Ubeyd (144/761), Dırar b. Amr (200/815), Ebu Huzeyl el-Allaf (227/841) gibi isimlerin savunduğu "efdal imam" fikridir.⁸⁰⁹ Bu görüşe göre, imamet vasıflarını kendisinde taşıyan ve en üstün nitelikleri kendisinde bulunduran kimse imamet makamına

⁸⁰³ Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadi, *Kitabu Usulu'd-Din*, Beyrut 1981, s. 275; Aydınli, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 28

⁸⁰⁴ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, Tahk: Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 66

⁸⁰⁵ Neşvanu'l-Himyeri, *Hui'l-İyn*, Tahk: Kemal Mustafa, Beyrut 1985, s. 202

⁸⁰⁶ Aydınli, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 30; Mehmet Said Hatipoğlu, *İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik "Hilafetin Kureyşliliği"*, AÜİFD, Ankara 1979, S. XXIII, s. 162

⁸⁰⁷ Kadı'l-Kudat Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Tahk: Abdülkerim Osman, Kahire 1996, s. 750

⁸⁰⁸ Aydınli, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 43

⁸⁰⁹ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 51

gelmelidir. Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletlipleri olup, halifelikleri de verilen sıra ile kabul edilir.⁸¹⁰

İkinci görüş, Vasıl b. Ata, Bişr b. Halid, Bişr b. Mu'temir, Ebu Musa el-Murdar gibi kimselerin savunduğu "mefdul imam" görüşüdür.⁸¹¹ İmamet konusunda en üstün meziyetleri kendisinde bulundurmasa da, daha az meziyetlere sahip kişinin imam olabileceği fikrini savunur. Bu görüşte olanlara göre, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ali'dir. Fakat dönemin şartları gereği imamet makamına gelememiştir. Yine de diğer halifelerin hilafetleri kabul edilir.⁸¹²

Üçüncü görüş ise, imametin gerekli olmadığını savunan görüştür. İslam toplumunda belirli şartlar sağlandığı takdirde hilafet kurumunun olmasına gerek yoktur.⁸¹³ Müslümanlar hak üzere birleştikleri zaman imamet gerekli bir kurumdur. İslam toplumunda kargaşalarla beraber ümmet ayaklanıp imamını öldürürse, artık yeni birini imam seçmeye gerek yoktur. Bundan dolayı, Hz. Ali'nin hilafete geliş şekli eleştirilmiştir.⁸¹⁴

İmamet konusunda, en keskin görüşlere sahip olan fırka Şia olmuştur. Onlara göre Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali nas ve tayinle halife olmuştur ve bu makam kıyamete kadar onun eşi Fatıma'nın soyundan devam edecektir.⁸¹⁵ Tanımda yer alan nas ve tayinle belirlenme hususu kat'idir. Bu sebeple imamet konusu, ümmetin içtihadı ve reyiyle belirlenebilecek bir mesele değil, aksine dinin esaslarından biridir. Peygamberin imamet makamını göz ardı ederek imam seçimini halka bırakması caiz değildir.⁸¹⁶

Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali ümmetin imamı olmuştur ve onun neslinden gelen imamlar, İslam toplumunun ruhani ve cismani lideridir. Bu anlayıştan sonra vasilik fikri ortaya çıkmıştır. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in vefatından sonra imamet görevini yerine getirecek tek kişidir.⁸¹⁷ Bu anlayış doğrultusunda Şia, Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ın hilafetlerini kabul etmez.

⁸¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Aydın, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 43-67

⁸¹¹ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 52

⁸¹² Geniş bilgi için bkz. Aydın, *Mutezili İmamet Düşüncesi*, s. 67-93

⁸¹³ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 49

⁸¹⁴ Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s. 272; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 120

⁸¹⁵ Hasan Onat, *Emevi Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay., Ankara 1993, s. 15

⁸¹⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 121

⁸¹⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 242

İmamlar Peygamberler makamında olup masumdurlar. Onlar küçük ve büyük her türlü günahattan korunmuştur. İlahi hükümlerin ve hadlerin uygulanması yine imamların elleriyle olur. Şia'ya göre imamlar her şeye vakıftır. Allah'ın kendilerine vermiş olduğu özellikle insanların içinden geçenleri bilir. İmamlara vahiy gelmesi aklen imkansız bir şey değildir. Çünkü Allah, Hz. Musa'nın annesine vahyetmiştir.⁸¹⁸ İmamlardan mucizeler ortaya çıkması mümkündür. Şia'nın bir kısmı bu konularda bir adım daha ileri giderek, imamların Hz. Peygamber dışında diğer Peygamberlerden üstün olduklarını iddia etmişlerdir.⁸¹⁹

Ehl-i Hadis imamet konusu üzerinde diğer mezhepler gibi çok fazla durmamakla birlikte, onlar bu meselede iki görüş ortaya koymuşlardır. Birincisi, İslam'a mensup olması şartıyla ülkenin idaresini ele geçiren kim olursa olsun meşru halife kabul edilmelidir. İkinci ise, onların arkasında namazı, yanlarında cihadı ve hadlerin onların eliyle uygulanmasını vacip görmüşlerdir.⁸²⁰ Böylece onlar Şia'nın imamet hakkındaki görüşlerine karşı çıkarlar. Ehl-i Hadis'e göre, Hz. Peygamber'in sahabesi olma şerefine nail olan herkese saygı duymak, onların yapmış oldukları büyük ve küçük hatalardan dolayı eleştirmemek gerekir. Hz. Peygamber'in sahabeleri içinde en faziletlieleri sırasıyla Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'dir. Bu sıralama aynı zamanda halifelik sıralamasıdır. Şia'nın iddia ettiği gibi ilk üç halifenin Hz. Ali'nin hakkını gasp etmesi söz konusu değildir.⁸²¹

Ehl-i Hadis içerisinde genel görüş bu şekilde olmasına rağmen, dönemin siyasi atmosferine göre bu grup içerisinde Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetleri konusunda farklı görüşleri benimseyenler olmuştur. Birinci görüş, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebubekir, Ömer, Ali ve Osman'dır. Bu şekilde düşünerek Hz. Ali'yi Hz. Osman'a takdim etmişlerdir. Onlar sahabelerin hepsine saygı gösterir ve aralarında meydana gelen olaylarda görüş beyan etmezler. Hz. Talha, Zübeyr, Aişe, Muaviye, Amr b. As gibi Hz. Ali'nin karşısında duran kimseler de buna dahildir.⁸²²

⁸¹⁸ Kasas, 28/7

⁸¹⁹ Muhammed b. Numan Şeyh Müfid, *Evailü'l-Makalat*, Tahk: İbrahim el-Ensari, Müessesetü Dena 1992, s. 66-71

⁸²⁰ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 66

⁸²¹ Eş'ari, *Makalat*, s. 239; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 61

⁸²² Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 65; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 61-62

İkinci görüş, Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'nin hilafetlerini verilen sıra ile kabul eden ve Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlieleri olduğunu kabul eden kimselerin görüşüdür. Bu görüşte olanlar, bütün ashabı dost edinir ve hiçbirine düşmanlık beslemezler.⁸²³

Üçüncü görüş ise, Hz. Ali'yi imamet listesine dahil etmeyen görüştür. Çünkü Hz. Ali'nin imametini kabul etmek, toplum içerisinde fitneye sebep olan bir davranıştır. Bu şekilde düşünen kimseler içerisinde Ahmed b. Hanbel isminin olması dikkat çekicidir.⁸²⁴

Ahmed b. Hanbel'e göre, Müslümanların din ve dünya işlerini yürütebilmeleri için bir imama ihtiyaç vardır. Bu makama gelecek olan kişi kureyş kabilesine mensup olmalı ve seçimle iş başına gelmelidir. Ancak hilafeti zorla ele geçiren bir kimse de, toplum içerisinde fitneye sebep olmamak için meşru halife olarak kabul edilmelidir. Bu sebeple Muaviye meşru bir halifedir.⁸²⁵

Ehl-i Hadis, Şia'nın savunmuş olduğu masum imam fikrini de reddetmiştir. Şia, masum imam düşüncesiyle sadece Peygamberlere ait özel bir sıfat olan ismet sıfatının, imamlarda da olabileceğini savunmuştur. Ehl-i Hadis'e göre bu mümkün değildir. Halife olarak seçilen kişi, dini ve hukuki sorumluluk taşıması bakımından diğer insanlardan farklı bir konumda değildir. Halifenin masum olduğu fikrini savunmak, onu insanlar arasında farklı bir konuma yerleştirmek manasına gelir. Hz. Ebubekir halife seçildikten sonra, kendisine "halifetullah" şeklinde hitap edilmesine razı olmamıştır. Bu şekilde düşünmesinde, şahsına insan üstü bir özellik atfedilme ihtimalini reddetme düşüncesi yatmaktadır.⁸²⁶

6. Ebu Hanife'ye Yönelik Eleştiriler

Ebu Hanife kendi döneminde ve sonraki dönemlerde fikirleriyle büyük yankı uyandırmış, yetiştirmiş olduğu talebelerle Ehl-i Sünnet itikadının şekillenmesinde büyük rol oynamış kişilerden birisidir. Onun almış olduğu ilmi birikim, talebelerine vermiş olduğu ilim ile birlikte, yine talebeleri vasıtasıyla nesilden nesile aktarılmıştır. Onun fikirlerini benimseyenlerin yanında, eleştirenler de olmuştur. Ebu Hanife'yi

⁸²³ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 65-66; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 62

⁸²⁴ Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, s. 66; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 62

⁸²⁵ Ferhat Koca, *Ahmed b. Hanbel*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 56

⁸²⁶ Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s. 278; Mehmet Akif Aydın, *İmamet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXII, s. 205

eleştirenlerin başına Hadis Taraftarları gelmektedir. Eleştirdikleri noktalar ise, özellikle iman konusundaki düşünceleri ile Mürcie ile aynı fikirlere sahip olması ve görüşlerini ortaya koyarken rey ile içtihat etmeyi tercih edip, hadisleri az kullanmasıdır.

"Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda hiçbir fikir beyan etmeyen kimseler ve topluluklara verilen ortak bir isimdir."⁸²⁷ Ebu Hanife Mürcie'yi, "Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden, onlar hakkındaki hükmü geciktiren kimseler"⁸²⁸ olarak tanımlar. Başka bir yerde, "hakkında bilgi bilinmeyen bir şeyi Allah'a havale edenler"⁸²⁹ olarak tanımlar.

Ebu Hanife'nin büyük günah konusundaki görüşleri hemen hemen Mürcie ile aynıdır. O, büyük günah işleyen kimselerin cennetlik veya cehennemlik olduklarına şahadet edilmeyeceğini ve onlar için Allah'tan af dilemekle beraber, azaba çekileceklerinden de korkulacağını ileri sürmüştür.⁸³⁰ Bu görüşlerinden dolayı Ebu Hanife'ye muhalifleri tarafından Mürcie ismi verilmiştir. Ancak o, muhalifleri tarafından kendisine verilen Mürcie ismini kabul etmeyerek, bu konuya şöyle açıklık getirmiştir. "Bidat ehli, hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, doğruyu söyleyenlerin bunda günahı var mıdır? Oysa böyle isimlendirilenler, sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir."⁸³¹

Ebu Hanife'nin Mürcie ile ilişkilendirilmesi, iman hakkındaki görüşleri ile de yakından ilgilidir. Onun, büyük günah, iman-amel ilişkisi, imanda istisna, imanda artma ve eksilme, imanda eşitlik, iman-islam ilişkisi gibi konularda Mürcie ile aynı fikirlere sahip olduğu görülmektedir. Bu görüşlerinden dolayı Ebu Hanife, Mürcie olarak anılmış ve muhalifleri tarafından eleştirilmiştir. Eş'ari, Ebu Hanife ve onun yolundan gidenleri Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak zikreder.⁸³² Bağdadi, Ehl-i Sünnet'i sekiz gruba ayırıp, Ebu Hanife'yi ikinci grupta zikreder.⁸³³ Aynı şekilde Mürci olarak bilinen Bişr

⁸²⁷ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 39

⁸²⁸ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 23

⁸²⁹ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 22

⁸³⁰ Ebu Hanife, *el-Alim ve'l Müteallim*, s. 23

⁸³¹ Ebu Hanife, *Risale ila Osman el-Betti*, s. 63

⁸³² Eş'ari, *Makalat*, s. 142

⁸³³ Abdülkahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev: Ethem Ruhi Fıglalı, TDV Yay., Ankara 2014, s. 246

el-Merisi'yi, Ebu Hanife taraftarı olarak gösterir.⁸³⁴ İbn Hazm, Mürcie'yi bidat mezhepleri arasında sayarak,⁸³⁵ Ebu Hanife'yi Mürcie içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın alim olarak kabul etmiştir.⁸³⁶

Ebu Hanife'nin Mürcie mezhebi içerisinde zikredilip, bidat ehli olarak görülmesini Şehristani kabul etmemektedir. O, Ebu Hanife'nin Ehl-i Bidat olarak görülmesine karşı çıkarak şunları söylemektedir. "Yemin ederim ki, Ebu Hanife ve arkadaşlarına "Sünnet Mürcie'si" denilmekteydi. O, iman kalp ile tasdiktir, ne artar, ne eksilir diyordu. Bundan onun ameli imandan geri bıraktığını zannettiler. Halbuki kendi döneminde amellerin yerine getirilmesi hususunda Ebu Hanife kadar titiz davranan kimse yoktur. Amellerin yerine getirilmesi hususunda bu kadar titizlikle davranan kimse, amellerin önemsiz olduğunu söyleyebilir mi? Ona Mürcie denilmesinin asıl sebebi şudur ki, O, hicri I. ve II. asırda ortaya çıkan Kaderiyye ve Mutezile'ye karşı ortaya koymuş olduğu görüşlerden dolayı muhalifti. Mutezile özellikle kader meselesinde kendilerine her muhalif olan kimseyi Mürcie olarak isimlendirmiştir. Bundan dolayıdır ki, bu ismin Mutezile tarafından verilmiş olma ihtimali yüksektir."⁸³⁷ Şehristani, Ebu Hanife'ye ilk defa Mürcie ismini tahsis edenlerin Mutezile tarafından olduğunu belirtmekle birlikte, Ebu Hanife'nin ve arkadaşlarının "Sünnet Mürciesi'nden" olduğunu söylemekle bu ilişkinin varlığını kabul etmiş görünmektedir.⁸³⁸

Kufe I. asrın son çeyreğinden itibaren Mürcie'nin en etkili merkezlerinden biri haline gelmeyi başarmıştır. Madelung, "Ebu Hanife, doğudaki Mürcie'nin politik olmasa bile, itiraz edilmez manevi bir lideri olmuştur" demekle, Mürcie'nin doğudaki devam ettiricisi olarak Ebu Hanife'yi göstermiştir.⁸³⁹ Kutlu da, konuyla ilgili yaptığı çalışmalarda Ehl-i Rey ile Mürcie arasındaki ilişkiyi uzun uzun analiz ettikten sonra şu kanaate varmıştır: "Kufe'de Hammad'dan sonra Mürcie'nin fıkhi ve itikadi konulardaki önderi Ebu Hanife olmuştur."⁸⁴⁰ Burada şunu ifade edebiliriz ki, Ebu Hanife'nin eserlerine baktığımızda, onun iman ile ilgili görüşleri Mürcie ile birbirine benzemektedir. Ancak bu benzerlik Şehristani'nin dediği gibi, sadece "Sünnet

⁸³⁴ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 290

⁸³⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, C. IV, s. 178

⁸³⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, C. II, s. 111

⁸³⁷ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 118

⁸³⁸ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 118

⁸³⁹ Wilferd Madelung, *Horasan ve Maveräünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı*, Çev: Sönmez Kutlu, AÜİFD, Ankara 1992, S. XXXIII, s. 243-244

⁸⁴⁰ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 208

Mürchie'si" ile uyuşmaktadır. Mürchie'nin diğer kolları olan Harici Mürchie'si, Kaderiyye Mürchie'si, Cebriyye Mürchie'si⁸⁴¹ ve Mürchie içerisinde bulunan diğer aşırı şahsiyetler ile uzaktan yakından alakası yoktur. Sadece mutedil bir Mürcii anlayışla iman konusunda aynı görüşleri paylaşmaktan ibarettir.

Ebu Hanife'ye yönelik bir diğer eleştiri konusu ise, hadislere muhalefet etmesi ya da hadisleri az kullanması yönündedir. Ebu Hanife'nin eserlerinde hadisleri az kullanması, onun hadislerden haberi olmadığı anlamına gelmez. Çünkü, bu kadar hadis rivayetinin bol olduğu bir bölgede yetişen Ebu Hanife gibi bir alimin hadislerden habersiz olması mümkün değildir. Bilakis, bu rivayet bolluğundan haberdar olduğu için ve hadis uydurma faaliyetleri yaygınlık kazandığı için, bunların tercihinde çok titiz davranmış, önüne gelen her rivayeti kabul etmekten uzak durmuştur.⁸⁴²

Bağdadi, Ebu Hanife hakkında bilgiler verirken, onun bir çok hadise muhalefet ettiğini iddia etmektedir. Konu ile ilgili eserinde bir çok örnek mevcuttur.⁸⁴³ Fakat Bağdadi'nin eserinde, Ebu Hanife hakkında birbirine zıt görüşler ileri sürmesi, bu bilgilerin sıhhat bakımından güvenilir olup olmadığını ortaya çıkarmaktadır. O, eserinin kimi yerinde Ebu Hanife'den övgü dolu sözlerle bahsetmesine karşın⁸⁴⁴, Abdullah İbn Mübarek, Süfyan es-Sevri gibi Ebu Hanife'den saygıyla bahseden kişilerden de, aleyhinde rivayetlerde bulunmuştur.⁸⁴⁵

Bağdadi'nin Hanefi alimler tarafından nakletmiş olduğu hadisler, sıhhatleri bakımından illetli ve zayıf hadislerdir. Çünkü bu nakillerde yer alan raviler, yalancılıkla ve hadis uydurma ile itham edilmiş olan kimselerdir.⁸⁴⁶ Ebu Hanife'nin, bu rivayetlere bakarak hadislere muhalefet ettiğini iddia etmek, onun hadisler hakkındaki bilgisinin ne kadar gerçeği yansıttığını ortaya koyması açısından yeterli değildir.

Ebu Hanife'nin hadislere muhalefet ettiğine dair rivayetleri haber veren bir diğer hadisçi İbn Kuteybe'dir.⁸⁴⁷ Evzai, onun eserinde Ebu Hanife hakkında şöyle demektedir: "Biz Ebu Hanife'yi rey ile hüküm verdiğinden dolayı ayıplamıyoruz. Nitekim hepimiz rey ile

⁸⁴¹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.116

⁸⁴² Ünal, *Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 57; Özpinar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatı*, s. 24

⁸⁴³ Geniş bilgi için bkz. Bağdadi, *Tarihü Bağdat*, C. XIII, s. 387-390

⁸⁴⁴ Bağdadi, *Tarihü Bağdat*, C. XIII, s. 334

⁸⁴⁵ Bağdadi, *Tarihü Bağdat*, C. XIII, s. 398

⁸⁴⁶ Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiiler*, s. 51

⁸⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 130-137; İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 68-72

hüküm veriyoruz. Fakat biz onu, kendisine bir hadis ulaştığı halde hadise muhalefet ettiğinden dolayı kınıyoruz."⁸⁴⁸

Ebu Hanife'nin hadislere muhalefet ettiğine dair iddia, aşırı hadisçiler ve mezhep taassubuna kapılmış kimselerden gelmektedir. İbn Kuteybe, hocası İshak b. Rahavey'in tesirinde kalarak, Ebu Hanife'ye karşı ithamlarda bulunmuştur. İshak b. Rahaveyh, hadisçiler arasında taassup içerisinde olan bir kimsedir. Rey ehlini diline dolayan, onların kusurlarını ortaya seren, onların görüşlerine karşı insanları kışkırtan ve uyaran birisidir.⁸⁴⁹

Ebu Hanife hadise son derece saygılı idi. Bunun en önemli delili onun bu konudaki şu sözüdür: "Resulullah (s.a.v)'dan bir hadis geldiği zaman baş göz üstüne."⁸⁵⁰ Ancak, o, rivayet edilen hadislerin hepsinin sahih olduğu fikrinde değildi. Sahih olmayan hadisleri reddediyordu. Karşısına çıkan her hadisi, reyi ile karşılaştırıyor, sonra hüküm veriyordu. Ebu Hanife, hadisleri akıl süzgecinden geçirdikten sonra delil olarak kullanmıştır. Eğer hadisler akla aykırı ve Kur'an'la çelişiyorsa, böyle bir hadisi asla kabul etmezdi. Abdullah İbn Mübarek'e; "Ashabu'r-Rey sünnetin düşmanlarıdır" derken, Ebu Hanife ve taraftarlarını mı kastediyorsun? şeklinde soru yöneltildiğinde, "Ebu Hanife, amelinin sünnete uygun olması için bütün gayretini sarfetmiştir. Hiçbir şeyde sünnetten ayrılmazdı. Nasıl sünnet düşmanı olabilir" şeklinde cevap vermiştir.⁸⁵¹

⁸⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 131; İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 69

⁸⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 133; İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 70; Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiiler*, s. 50

⁸⁵⁰ Zehebi, *Menakıb*, s. 34; Ebu'l Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, Daru'l-Kütübi'l-İslami, Kahire 1993, C. X, s. 451

⁸⁵¹ Beroje, *Rey Hadis Tartışmalarında Hanefi ve Şafiiler*, s. 52

SONUÇ

Ehl-i Hadis, İslam'ın Kur'an, Sünnet, Sahabe ve Tabiin'in sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini savunan kimselerin ortak adıdır. Buna göre Hz. Peygamber ve sahabeleri, İslam'ın bilinmesi gereken bütün yönlerini inananlara anlatmışlardır. Onlar İslam'ı nasıl anlamış ve yaşamışlarsa, herkesin İslam'ı o şekilde anlaması ve yaşaması gerekir. Bu düşünceden hareketle onlar akidelerini oluştururken, Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak oluşturmuşlar ve mucbur kalmadıkça şahsi reylerini kullanmamışlardır. Bunun yanında hadis rivayeti ve tedviniyle de çokça meşgul olmuşlardır.

Ehl-i Rey ise, İslam'ın doğru anlaşılması noktasında Kur'an ve Sünnet'in yanında şahsi reyin de kullanılması gerektiğini savunanların ortak adıdır. Ehl-i Rey içerisinde bazıları, reylerini ön plana çıkararak Kur'an ve Sünnet'e takdim ederken, bazıları da Kur'an ve Sünnet ışığında reylerini kullanmışlardır. Bu sebeple Ehl-i Rey'i incelerken, onları iki kategoride ele almamız gerekir. Birincisi, akıl-nakil ilişkisinde akli ön plana çıkararak görüşlerini oluşturan Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye gibi düşünce ekolleridir. Onlar Kur'an ve Sünnet'i, kendi heva ve hevesleri doğrultusunda kullandıkları için, Ehl-i Hadis'in ağır eleştirilerine maruz kalmışlardır. Ehl-i Hadis tarafından asıl eleştirilenler de bunlardır. İkincisi, reylerini Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak ve Kur'an ve Sünnet'in doğru bir şekilde anlaşılması için kullanan Ebu Hanife ve taraftarlarıdır.

Ebu Hanife'nin Ehl-i Hadis tarafından eleştirilmesi genel hatlarıyla iki boyutta olmuştur. Birincisi, Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemde hadis uydurma faaliyetleri oldukça artmıştır. Bu sebeple onun, bazı hadislere ihtiyatla yaklaşması ve akaid alanında her hadisi kabul etmemesi, muhalifleri tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur. Ayrıca bazı fırkaların, görüşlerinin doğruluğunu kabul ettirebilmesi için Hz. Peygamber'in ağzından hadis uydurması, onun bazı hadislere şüpheyile yaklaşmasının bir başka sebebidir. İkincisi, onun iman ile ilgili görüşlerinin Mürcie ile benzerlik göstermesidir. Bundan dolayı Ebu Hanife, muhalifleri tarafından Mürcie'nin alt fırkası olarak kabul edilmiş ve eleştirilere maruz kalmıştır.

Genişleyen İslam coğrafyasında reyî kullanmak kaçınılmaz olmuştur. Fetih hareketleriyle birlikte birçok kişinin İslamiyet'i benimsemesi, İslam'ın doğru anlaşılabilmesi sorununu da beraberinde getirmiştir. Ayrıca yeni Müslüman olanlarla, İslam'ın neşet ettiği ve Kur'an'ın ahkama yönelik ayetlerinin indiği Mekke ve Medine bölgesinde yaşayan insanların, İslam'ı aynı şekilde anlaması mümkün değildir. Bundan dolayı İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve anlatılması için, İslam alimleri reylerini kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bunun en güzel örneği Ebu Hanife'dir. Ebu Hanife akıl-nakil birlikteliğinde orta yolu tutmuştur. O, ne Ehl-i Hadis gibi reyî kullanmaktan çekinmiş, ne de Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Mutezile gibi reyî Kur'an ve Sünnet'in önüne geçirmiştir.

Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki ihtilaflar, itikadi alanda baş göstermiştir. Genel başlıklar halinde özetlersek; iman ile ilgili meseleler, büyük günah meselesi, Allah'ın sıfatları, kader ve kulların fiilleri ile ilgili görüşler, sünnete bakış açıları ihtilaf ettikleri konular arasındadır.

Ehl-i Hadis'e göre iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla ameldir. İmanı oluşturan bu üç unsur bir bütün olarak kabul edilmelidir. Birinin diğerine üstünlüğü yoktur. İmanın tanımından da anlaşılacağı üzere, ameller imanın ayrılmaz bir parçasıdır. Amelleri eksik olan bir kimsenin, imanında da eksiklik vardır. Yine ameller imana dahil edildiğine göre, bir kimsenin imanı amellerin yerine getirilmesiyle artar, amellerin yerine getirilmemesiyle eksilir. İnanan herkesin imanı eşit olamaz. İnananların imanlarının eşit olduğunu kabul etmek, günahkar bir müminle Peygamber'in imanının aynı olduğunu kabul etmek manasına gelir. Bu yüzden Allah'a karşı kulluk noktasında farklı olan müminlerin imanları da birbirinden farklıdır. İmanda istisna yapmak gerekir. Yani bir kimse mümin olduğunu belirtirken "inşallah" lafzını kullanmalıdır. Çünkü hiç kimse ölüm anındaki imanının nasıl olacağını bilemez. Hz. Peygamber'den aktarılan rivayetlere göre, imanın farklı farklı şubeleri vardır.

İman ve İslam'ın ne olduğu konusunda Ehl-i Hadis mensupları ikiye ayrılmışlardır. İmam Şafi, Ebu Ubeyd, Halimi, İbn Mende gibi Ehl-i Hadis mensuplarına göre, iman ve İslam aynı manaya gelirken; İmam Malik, Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye gibi Ehl-i Hadis mensuplarına göre, iman ve İslam birbirinden farklı manaları içerir.

Ehl-i Rey mensupları imanın tanımı noktasına üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Birincisi, imanı sadece kalbin tasdiki ya da kalpte oluşan marifet olarak gören Cehm b. Safvan ve taraftarlarına ait olan tanımdır. İkincisi, imanı sadece dilin ikrarı olarak gören Muhammed b. Kerram ve taraftarlarına ait olan tanımdır. Üçüncüsü ise, imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak tanımlayan Ebu Hanife ve taraftarlarına ait olan tanımdır. Bu üç tanımın ortak noktası, amellerin imana dahil edilmemesidir. Onlara göre, iman artmaz ve eksilmez. Çünkü amellerin iman üzerinde bir fonksiyonu yoktur. İnanan insanların imanı birbirine eşittir. Çünkü inanç noktasında müminler, Allah'a eşit derecede inanırlar. Bir kimsenin imanında istisna yapması caiz değildir. Çünkü inanan bir kimsenin imanında şüphe etmemesi gerekir. Hz. Peygamber'den imanın şubeleri ile ilgili farklı hadisler rivayet edildiğinden dolayı, imanın şubeleri kesin olarak vardır diyemeyiz. Onlara göre, iman yerine kullanılan kavramlardan biri de İslam kavramıdır. Bundan dolayı iman ile İslam aynı manaya gelmektedir.

Ehl-i Hadis'e göre, büyük günah işleyen bir kimse küfre düşmez. Ancak işlemiş olduğu günahlar sebebiyle imanın faziletinde azalma meydana gelir ve gittikçe yok olmaya başlar. Bu yok olma hakiki manada değildir. Böyle kimseler günaha dalmaları sebebiyle, dünyada fasık olarak isimlendirilirler. Ehl-i Rey'e göre ise, büyük günah işleyen bir kimse, işlemiş olduğu günahı helal saymadıkça ve inkar etmedikçe mümindir. Ondan iman vasfı kalkmaz fakat fasık olarak isimlendirilir. Böyle kimselerin ahiretteki durumları ise Allah'a kalmıştır. O, dilerse affeder, dilerse cezalandırır.

Allah'ın sıfatları meselesinde ise daha çok Ehl-i Hadis ile Cebriyye ve Mutezile arasında ihtilaflar yaşanmıştır. Ehl-i Hadis'e göre, Allah'ın sıfatlarının hepsi ezelidir. Allah, zatında mevcut olan ilimle alim, kudretle kadir, kelamla mütekellimdir. Ayetlerde ve hadislerde Allah'a nispet edilen nüzul, vech, yed gibi kavramları tevil etmeden ve teşbihe düşmeden, Allah'a izafe etmek gerekir. Ancak bunların keyfiyeti insanlar tarafından bilinemez. Allah'ın kelam sıfatı içerisinde değerlendirdiğimiz zaman, Kur'an Allah kelamı olup, mahluk değildir. Eğer mahluk olsaydı insan sözü ile Kur'an arasında fark kalmazdı. Ayrıca Allah kıyamet gününde, inananlar tarafından görülecektir.

Cehm b. Safvan, Kur'an ayetlerini tevil ederek Allah'ın sıfatlarını inkar yoluna gitmiştir. Ona göre Allah, yaratılmışların hiçbir vasfı ile vasıflandırılmaz ve Allah için "şey" kavramı kullanılamaz. Semi, basar, kelam gibi sıfatlar, aynı zamanda mahlukata ait

özellikler olduğu için, bunların mahlukatı var eden yaratıcı için kullanılması söz konusu değildir. Kur'an Allah kelimidir. Fakat Allah'ın kelam sıfatı olmadığı için, Kur'an Allah tarafından yaratılmıştır. Allah, duyularla algılanamayan bir varlıktır. Bu yüzden Allah'ın görülmesi mümkün değildir.

Ehl-i Hadis'e göre insanlar, Allah'ın kendilerine yazmış olduğu kaderi yaşarlar. Allah'ın ilmi her şeyi kuşatmıştır. Onun için meydana gelen olaylar meydana gelmeden önce de, Allah tarafından bilinir. Müminlerin Allah'a itaat etmesi de, kafirlerin ayağının kayması da Allah'tandır. Allah müminleri, mümin olarak yaratması sebebiyle olanlara lütufta bulunmuş, kafir olanlara ise lütufta bulunmamıştır. Allah, onların kafir olmalarını istemiş, onları saptırmış ve kalplerini mühürlemiştir. Hayır ve şer, Allah'ın kazası ve kaderiyedir.

Kulların fiilleri mahluktur. Kul, fiillerinin yaratıcısı değildir. Yeryüzünde meydana gelen hayır ve şerrin hepsi Allah'tandır ve her şey O'nun dilemesiyle olur. Hiç kimse bir şey yapmadan önce onu yapacak güce sahip değildir. Yapılan her şey Allah'ın ilmi dahilindedir.

Cebriyye'ye göre, Allah birşeyi yaratmadan önce, onunla ilgili olup bitecek olan herşeyi belirlemiş ve böylece onun kaderini tayin etmiştir. Allah'ın hükmü daha önceden belirli olduğu için kulun hidayete ermesi, dalaletle yönelmesi, mümin ya da kafir olması gibi bütün özellikleri Allah tarafından yaratılmıştır. Bundan dolayı kullar, kendileri için belirlenen kaderi yaşarlar. Cebr akidesine göre kulların fiilleri, Allah'ın iradesiyle meydana gelir. İnsanın, işlemiş olduğu ve işleyeceği fiilleri üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Herşey Allah'ın dilemesiyle meydana gelir.

Kaderiyye'ye göre ise, insanın fiilleri ve amelleri kendi iradesiyle meydana gelir. Çünkü Allah insana fiilleri yerine getirebilme gücü vermiştir. İnsana güç verilen konuda ise Allah'ın kudreti yoktur. İnsanın ne yaptığı, yaptığı fiilin sonucunda ne olacağı konusunda, Allah'ın önceden bilgisi, takdiri ve dilemesi yoktur. Onlar bizzat insan tarafından takdir edilir ve yapılır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Matbu Eserler

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's Sünne*, Tahk: Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtani, Riyad 1986

Abdülhalık, Mustafa Nevin, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev: Vecdi Akyüz, Ay ışıĒı Yay., İstanbul 2001

Abdulmecid, Mahmud, *el-İtticahatu'l Fıkhiyye İnde Ashabi'l Hadis fi'l Kami's Salisi'l Hicri*, Mısır 1979

Acurri, Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin, *eş-Şeri'a*, Tahk: Muhammed Hamid el-Faki, Beyrut, 1996

Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, Daru'l Kitabu'l Arabiyye, Beyrut 1969

Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenadika*, Tahk: Sabri b. Selamet b. Şahin, Riyad 2003

Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenadika ve'l Cehmiyye Fima Şekket Fihi min Müteşabihi'l Kur'an ve Teevvelethu ala Ēayri Te'vilihi*, Tahk: DaĒş b. Şebib b. Fenis Acmi, Garas li'n-Neşr, Kuvet 2005

Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, Müessesetü'r-Risale 2001

AkoĒlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mutezile*, İz Yay., İstanbul 2006

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi-Sünni Ayrışmanın Arka Planı*, Otto Yay., Ankara 2015

Aliyyu'l-Kari, *İmam Azam Fıkıh-ı Ekber Aliyyu'l-Kari Şerhi*, Çev: Yunus Vehbi Yavuz, ÇaĒrı Yay., İstanbul 2009

Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013

Aydınlı, Osman, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara 2003

- Bağdadi, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-Firak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yay., Ankara 2014
- Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Kitabu Usulu'd-Din*, Beyrut 1981
- Berbehari, Ebu Muhammed Hasan b. Ali b. Halef, *Şerhu's-Sünne*, Mektebetü'l Ğurebai'l Eseriyye 1993
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Halku Ef'ali'l İbad*, Tahk: Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Daru'l Atlasil'l Hadra, Riyad 2005
- Buhari, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhari*, Daru Tavgin-Necat, Beyrut 2002
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, DİB Yay., Ankara 2016
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler-İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi*, Ensar Yay., İstanbul 2005
- Darimi, Osman, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, Tahk: Bedr b. Abdullah el-Bedr, Daru İbn'l-Esir, Kuveyt 1995
- Darimi, Ebu Said Osman b. Said, *Kitabu'red ale'l-Cehmiyye*, Mektebetü'l İslamiyye, Kahire 2010
- Darimi, Ebu Said Osman b. Said, *Nakzu'l-İmam Ebi Said Osman b. Said ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-Anid fi Meftera Alellahi Azze ve Celle mine't-Tevhid*, Tahk: Reşid b. Hasan el-Elma'i, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998
- Dehlevi, Şah Veliyyullah, *el-İnsaf fi Beyani Esbabı'ı İhtilaf*, Daru'n Nefais, 1977
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996
- Duri, Abdülaziz, *Mukaddime fi Tarihi Sadri'l İslam*, Beyrut 2005
- Ebu Bekir el-Hallal, Ahmed b. Muhammed b. Harun, *es-Sünne*, Tahk: Doktor Atiyye ez-Zehrani, Daru'r- Raye, Riyad 1989
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Alim ve'l-Müteallim, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-Ebsat, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016

- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Vasiyye (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *Risale ila Osman el-Betti (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2016
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabü'l Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, Çev: Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabu'l İman ve Mealimihi ve Sünenihi ve İstikmalih ve Derecatihi*, Tahk: Muhammed Nasıruddin Albani, Mektebetü'l Maarif, Riyad 2000
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensari, *er-Reddü ala Siyeri'l Evzai*, Tahk: Ebu'l Vefa el-Afgani
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensari, *İhtilafu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leyla*, Tahk: Ebu'l Vefa el-Afgani, Mabaatu'l Vefa, Mısır 1357
- Ebu Zehra, Muhammed, *Malik b. Enes Hayatuhu ve Asruhu*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyye, Kahire 2008
- Ebu Zehv, Muhammed b. Muhammed, *el-Hadis ve'l Muhaddisun*, Riyad 1984
- Esen, Muammer, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014
- Eş'ari, Ebu'l Hasen, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin, (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*, Kabalcı Yay., İstanbul 2005
- Fahreddin er-Razi, *İtikadatü Fıraku'l Müslimin ve'l Müşrikin*, Tahk: Ali Sami en-Neşşar, Mektebetü'l Mısriyye, Kahire 1938
- Fahreddin er-Razi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Menakıbu'l-İmam eş-Şafii*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1986
- Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İİV Yay., İzmir 2008

- Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı-İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Emin Yay., Bursa 2007
- Halimi, Hüseyin b. Hasen, *Kitabu'l Minhac fi Şuabil İman*, Tahk: Halimi Muhammed Fude, Daru'l Fikr, 1979
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Otto Yay., Ankara 2012
- Hatib el-Bağdadi, *Şerefü Ashabu'l-Hadis*, Haz. M. Said Hatiboğlu, AÜİF Yay., Ankara 1972
- Hatib Bağdadi, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu Bağdad*, Tahk: Beşşar Avvad Maruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 2001
- Hattabi, Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Busti, *Mealimü's-Sünen "Şerhu Sünen-i Ebi Davud"*, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep 1351/1932
- Ignaz Goldziher, *Zahiriler, Sistem ve Tarihleri*, Çev. Cihat Tunç, AÜİF Yay., Ankara 1982
- Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF Yay., Ankara Üni. Basımevi 1967
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf, *Camiu'l Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Daru'l-İbni'l-Cevzi 1994
- İbn Asakir, Ebu Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillan eş-Şafi'i, *Tarihu Medineti Dimeşk*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996
- İbn Avvam, *Fedailü Ebi Hanife ve Ahbaruğu ve Menakıbuğu*, Mektebetü'l İmdadiyye, Mekke 2010
- İbn Hacer, Ebu'l Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, Daru'l-Kütübi'l-İslami, Kahire 1993
- İbn Ebi Asım, Ebu Bekir Ahmed b. Amr, *Kitabu's-Sünne*, Mektebetü'l İslamiyye 1980
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *Kitabu'l İman*, Tahk: Muhammed Nasuriddin el-Elbani, Mektebetü'l İslamiyye 1983
- İbn Ebi Ya'la, Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Muhammed, *Tabakatü'l Hanabile*, Kahire 1952

- İbn Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987
- İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Tahk: Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1996
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi, *el-İhkam fi Usulil-Ahkam*, Daru'l-Afaki'l-Cediyde, Beyrut 1983
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi, *İbtalu'l-Kıyas*, (Goldziher'in Zahiriler kitabının içinde), Çev. Cihat Tunç, AÜİF Yay., Ankara 1982
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebi Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub, *İlamu'l-Muvakkin an Rabb'il-Alemin*, Daru İbn Cevziyye, Riyad 1423
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dımeşki, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Maarif, Beyrut 1990
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, Tahk: Doktor Servet Akkaş, Daru'l-Maarif, Kahire 1929
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Ahmed b. Müslim, *Hadis Müdafası*, Çev: Hayri Kırbaçoğlu, OTTO Yay., Ankara 2017
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Ahmed b. Müslim, *Te'vili Muhtelifü'l-Hadis*, Daru İbn Affan-Daru İbn Kayyım 2009
- İbn Mace, Ebu Abdillan Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sünen'ü İbn Mace*, Tahk: Muhammed Fua Abdülbaki, Daru'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 2010
- İbn Manzur, Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim el-Ensari, *Lisanu'l Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 2010
- İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya, *Kitabu'l İman*, Tahk: Ali b. Muhammed Nasır el-Fakihi, Beyrut 1987
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak el-Ma'ruf bi'l-Verrak, *Kitabu'l-Fihrist*, Tahk: Rıza Teceddüd

- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed b. Münî el-Hâşimî el-Basrî, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Tahk: Muhammed Abdülkadir Ata, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990
- İbn Teymiyye, Ebu'l Abbas Takıyüddin, *İman el-Ebsat*, Daru't-Tayyibe, Riyad 1422
- İbn Teymiyye, Ebu'l Abbas Takıyüddin, *Kitabu'l İman*, Kütübü'l İslami 1996
- İbn Teymiyye, Ebu'l Abbas Takıyüddin, *Minhacu's-Süneni'n-Nebeviyye fi Neguddu Kelami's-Şiati'l-Kaderiyye*, Tahk: Muhammed Reşad Salim, Riyad 1986
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menakıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, Tahk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Daru'l-Hicr 1409/1989
- İbnü'l-Cevzi, Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbisü İblis*, Daru'l-Minhac, Kahire 2010
- İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, MÜİFV Yay., İstanbul 2016
- İsfehani, Ragıp, *Müfredatü Elfazu'l Kur'an*, Daru's-Şam, Şam 2009
- İşcan, Zeki, *Selefilik-İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yay., İstanbul 2006
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981
- Kadı Abdülcebbar, Kadı'l-Kudat Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Tahk: Abdülkerim Osman, Kahire 1996
- Kadı Ebu Ya'la, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferra el-Bağdadi, *Kitabu'l Mutemed fi Usuli'd Din*, Tahk: Vedi Zeydan Haddad, Daru'l Meşrik, Beyrut 1974
- Kadı Ebu Ya'la, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferra Bağdadi, *Mesailü'l İman*, Tahk: Suud b. Abdülaziz el-Halef, Daru'l Asime, Riyad 1410
- Kasimi, Cemaleddin, *Tarihü'l-Cehmiyye ve'l-Mutezile*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1979
- Kevseri, Muhammed Zahid, *Fıkhu Ehl-i Irak ve Hadisuhum*, tahk. Abdulfettah b. Muhammed Ebu Gudde, Mektebetü'l Ezheriyye
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, Marifet Yay., İstanbul 2016

- Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashabu'l Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Otto Yayınları, Ankara 2017
- Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000
- Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2008
- Koca, Ferhat, *İslam Düşüncesinde Selefilik Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2009
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, AÜİF Yay., Ankara 1969
- Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar, Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak, Fıraku's-Şia*, Çev: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitabiyat Yay., Ankara 2002
- Kutlu, Sönmez, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Problemi*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Yay., İstanbul 2005
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yay., İstanbul 2010
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yay., Ankara 2012
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay., Ankara 2010
- Lalekâ'i, Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberi, *Şerhu Usuli İtikadi Ehl-i's Sünne ve'l-Cemaa*, Tahk: Ahmed b. Mes'ud b. Hamdan, Daru Taybe, Riyad
- Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yay., Erzurum 1995
- Malati, Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Red ala ehli'l-ehva ve'l-bida*, Tahk: Muhammed Zahid Kevseri, Beyrut 1968
- Maturudi, Ebu Mansur, *Kitabu't Tevhid*, Çev: Bekir Topaloğlu, İsam Yay., Ankara 2016

- Mekki, İbnü'l Muvafık, *Menakıbu'l İmam Azam Ebi Hanife*, Haydarabad 1321
- Mesudi, Ebi Hasan b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Ma'adinü'l-Cevher*, Mektebetü'l Asrıyye, Beyrut 2005
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim*, Tahk: Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru İhyaü't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 2010
- Naşi el-Ekber, Ebu'l Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari, *Mesailü'l İmame Kitabu'l Evsat fi'l Makalat*, Tahk: Josef Van Ess, Beyrut 1971
- Neşşar, Ali Sami, *Neş'etü Fikru'l-Felsefi Fi'l-İslam İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev: Cihat Tunç, İnsan Yay. İstanbul 1999
- Neşvanu'l-Hımyeri, Ebu Said, *el-Huri'l-I'yn*, Tahk: Kemal Mustafa, el-Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985
- Onat, Hasan, Kutlu, Sönmez, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2012
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yay., Ankara 1993
- Onat, Hasan, *İslam Bilimlerinde Yöntem, Bilgi, Bilim ve Yöntem*, ed. Halis Albayrak, İlitam, Ankara 2005
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay., İstanbul 2012
- Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay., İstanbul 2012
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Otto Yay., Ankara 2015
- Özler, Mevlüt, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybani Örneği*, İFAV Yay., İstanbul 2015
- Sabuni, Ebu Osman İsmail b. Abdirrahman, *Akide'tü's Selef ve Ashabu'l Hadis*, Daru'l Asıma 1998

- Sabuni, Nureddin, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din (Maturidiyye Akaidi)*, Çev: Bekir Topaloğlu, Marmara Üniversitesi İFAV Yay., İstanbul 2014
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, TDV Yay., Ankara 2015
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015
- Söylemez, M. Mahfuz, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015
- Şafii, Muhammed b. İdris, *er-Risale (İslam Hukukunun Kaynakları)* Çev: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, TDV Yay., Ankara 2012
- Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, Çev: Muharrem Tan, Kabalcı Yay., İstanbul 2014
- Şeybani, Ebi Abdillah Muhammed b. Hasan, *el-Muvatta İmam Malik'in Muvatta'sının Şeybani Rivayet Şamile içerisinde*, Tahk: Abdulvehhab Abdullatif, Mektabetu'l İlmiyye
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Numan, *Evailu'l-Makalat*, Tahk: İbrahim el-Ensari, Müessesetü Dena 1992
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, *Tarihü't-Taberi Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülük*, Daru'l-Maarif, Mısır 1967
- Tantavi, Ali, *Fetava*, Daru'l Menare, Cidde 1985
- Terzi, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun 1990
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa Sevde, *Sünen-i Tirmizi*, Daru'l-Arabi'l-İslamiyye, Beyrut 1998
- Ümeri, Nadiye Şerif, *el-İçtihadü fi'l-İslami Usuluhu Ahkamihi Afakihi*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1984
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ankara 2010
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fırlı, Sarkaç Yay., Ankara 2010
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal Lidiraseti's Şeriatil İslamiyye*, Kahire 2001

Zehebi, Ebu Abdillab Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeri Aleml'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982

2. Tezler ve Makaleler

Alibekiroğlu, Fatma, *Ehlu'r-Rey'in İtikadi Boyutu (Ebu Hanife Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011

Benli, Yusuf, *Hicri II. Asırda Kufe Merkezli Şii Nitelikli Gulat Hareketler*, Harran Üni. S.B.E. (Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999

Beroje, Sahip, *Rey Hadis Tartışmalarında Haneî ve Şafiler*, AÜSBE (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994

Bulut, Halil İbrahim, *Dini Şiddetin Fikri Arkaplanı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları*, Usul Der. 2009

Bulut, Zübeyir, *Hanbeli Akaid Sistemi*, AÜSBE Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003

Büyük, Celal, *Ebu Hanife'nin Sıfatlar Problemine Yaklaşımı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Der., C. XI, S. XXXXXVI

Doğan, İsa, *İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme*, OMÜİFD, S. VI, Samsun 1992

Dülber, Hatice, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, AÜSBE (Doktora Tezi), Ankara 2008

Ebu Gudde, Abdül-Fettah, *Halku'l Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*, Çev: Mücteba Uğur, AÜİFD, S. XX, Ankara 1972

Erdem, Mehmet, *Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış*, Dini Araştırmalar Der., C. VIII

Erkol, Ahmet, *İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım*, EKEV Akademi Dergisi, 2003

Esen, Muammer, *İman Kavramı Üzerine*, AÜİFD, Ankara 2008

Gürler, Kadir, *Rey Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi*, Çorum İlahiyat Fakültesi Der., Çorum 2002

- Hatipoğlu, Mehmet Said, *İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik "Hilafetin Kureyşliliği"*, AÜİFD, Ankara 1979
- Hatipoğlu, Mehmet Said, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu (Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1962
- Hizmetli, Sabri, *İtikadi Mezheplerin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*, AÜİFD, Ankara
- Işık, Kemal, *Mutezile'nin İlk Kurucusu Vasil b. Ata ve Büyük Günah Meselesi*, AÜİFD Ankara 1981
- Kaya, Ali, Osman ed-Darimi ile Bişr el-Merisi Arasındaki Tartışmaların Değerlendirilmesi (Doktora Tezi), MÜSBE İstanbul 2014
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülahazalar*, İslami Araştırmalar Dergisi, Temmuz 1986
- Koçinkağ, Mansur, *Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Ayrımı*, ÇOMÜ İlahiyat Fak. Der., Çanakkale 2017
- Madelung, Wilferd, *Horasan ve Maverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı*, Çev: Sönmez Kutlu, AÜİFD, Ankara 1992
- Okur, Kaşif Hamdi, *Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili*, Dini Araştırmalar Dergisi, C. I, S. III
- Özer, Ahmet, *Ehl-i Hadis'in Red Literatürü*, MÜSBE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008
- Özpınar, Ömer, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi (Buhari Örneği)*, SÜSBE (Doktora Tezi), Konya 2004
- Tok, Fatih, *Ebu Hanife Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik ve Halku'l Kur'an*, İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi, S. XIX, 2012
- Tunagöz, Tuna, *Mevlana'da İlahi Sıfatlar*, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. C. VIII, S. III

3. Ansiklopedi Maddeleri

Abdülhamid, İrfan, *Cebriyye*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VII, İstanbul 1994

- Ağırman, Cemal, *Müksirun*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXI, İstanbul 1994
- Apaydın, H. Yunus, *Rey maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXV, İstanbul 1994
- Avcı, Casim, *Kufe*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXVI, İstanbul 1994
- Aydın, Mehmet Akif, *İmamet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXII, İstanbul 1994
- Aydınlı, Abdullah, *Ehl-i Hadis*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul 1994
- Bedir, Murtaza, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, İstanbul 1994
- Çelebi, İlyas, *Sıfat*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVII, İstanbul 1994
- Çelebi, İlyas, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, İstanbul 1994
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Hariciler*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XVI, İstanbul 1994
- Gölcük, Şerafettin, *Cehm b. Safvan*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VII, İstanbul 1994
- Kılıçer, Esat, *Ehl-i Rey*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul 1994
- Koca, Ferhat, *Ahmed b. Hanbel*, TDV Yay., Ankara 2008
- Koca, Ferhat, *Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXVIII, İstanbul 1994
- Köse, Saffet, *İbn Davud ez-Zahiri*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XIX, İstanbul 1994
- Kutlu, Sönmez, *Mürchie*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXII, İstanbul 1994
- Öğüt, Salim, *Ehl-i Hadis*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul 1994
- Öz, Mustafa, *Ca'd b. Dirhem*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1994
- Öz, Mustafa, *Şia*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXIX, İstanbul 1994
- Üzüm, İlyas, *Kaderiyye*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXIV, İstanbul 1994
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Ehl-i Ehva*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul 1994
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Ehl-i Sünnet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. X, İstanbul 1994
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Halku'l-Kur'an*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XV, İstanbul 1994
- Yavuz, Yusuf Şevki *Osman b. Said ed-Darimi*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul 1994
- Yeşilyurt, Temel, *Ru'yetullah*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXV, İstanbul 1994
- Yücesoy, Hayrettin, *Mihne*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXX, İstanbul 1994

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Samet GÜNDOĞDU
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti (T.C)
Doğum Tarihi : 20.11.1989
Doğum Yeri : Samsun / Çarşamba
Medeni Durumu : Evli
e-mail : sametgundogdu34@hotmail.com

EĞİTİM

Lisans : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2014)
Lisans : İstanbul Üniversitesi Sosyoloji (AUZEF) (Okuyor)
Lise : Samandıra Aziz Bayraktar İmam-Hatip/İstanbul (2007)

İŞ

Çalıştığı Kurum : Diyanet İşleri Başkanlığı / İmam-Hatip (2014 / -)

YABANCI DİL

İngilizce / 71.250 (YÖKDİL)